

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Збірка наукових праць

Число 13

Київ – 2015

УДК 930: 913 (477) 001.8(05)
ББК 63.2 (4Укр) Я5

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України. Протокол № 3 від 26 березня 2015 р.

Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 13 / Відп. ред. Г.В. Боряк; Упорядники: В.В. Томазов, С.Б. Хведченя. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2015. – Число 13. – 294 с.

У збірці наукових праць розглядаються проблеми історичної географії, картографії, топографії України. Видання розраховане на фахівців спеціальних галузей історичної науки, проблем регіоналістики, історії міст і сіл України, географів, краєзнавців, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю.

Редакційна колегія: д.і.н., проф., член-кор. НАН України Г.В. Боряк (відп. редактор); д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко; к.і.н. В.В. Томазов (заст. відп. редактора); к.географ.н. С.Б. Хведченя (відп. секретар); д.і.н., проф. Я.В. Верменич; д.і.н., проф. І.Н. Войцехівська; д.і.н., проф., член-кор. НАН України О.П. Реєнт; д.географ.н., проф. Р.І. Сосса.

Упорядники: к.і.н. В.В. Томазов, к.географ.н. С.Б. Хведченя.

Рецензенти:

- доктор історичних наук, професор, член-кор. НАН України В.М. Даниленко;
- доктор історичних наук, професор Н.І. Миронець;
- доктор історичних наук, професор О.С. Рубльов.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за дотримання наукової етики та достовірність наведених фактів.

У разі передруку статей із даної збірки узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «історичні науки» (постанова президії ВАК України № 1–05/5 від 01.07.2010 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ, № 6933 від 04.02.2003 р. видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

© Інститут історії України НАН України, 2015

© Автори, 2015

З М І С Т

Від редакційної колегії	7
-------------------------------	---

Історична географія

Ярослава Верменич

Від історичної географії до геоісторії: парадигми зближення	11
--	----

Александр Дрбал, Карел Радеї

Тарас Шевченко: мандри та науки про Землю і Всесвіт ..	27
--	----

Георгій Козубовський

Про Буго-Прип'ятський шлях у середині XIV ст.	50
--	----

Ярослав Пилипчук

Завоювання батьківщини угорцями та їхні походи на Балкани	64
--	----

Ярослав Пилипчук

Історична географія володінь саамів у Середньовіччі ..	77
--	----

Богдан Смерека

Кам'янецьке староство Львівської землі Руського воєвод- ства в XVI–XVIII ст. (у світлі фіскальних джерел)	93
---	----

Сергій Хведченя

«Шлях із Варягів у Греки»: з давніх-давен і до сього- дення	151
--	-----

Історична картографія

Анатолій Авраменко

Досвід створення історичної карти Катеринославського козацького війська 177

Анастасія Вітрянська

Географічні карти XVII–XVIII ст. у колекції Національного музею історії України 185

Дмитро Ісаєв

Історичні карти в геополітичному моделюванні 197

Олексій Марченко

Створення «Національного атласу України» як етап розвитку історико-географічних і картографічних знань в Інституті історії України НАН України 217

Неоніла Падюка

Українці на етнічних картах першої половини XIX ст. ... 232

Рецензії, огляди, анонси, дискусії

Анатолій Авраменко

Проблеми й методи історичної географії в новій монографії польського історика Яна-Вацлава Тишкевича. Рец. на кн.: *Tyszkiewicz J. Geografia historyczna: zarys problematyki. – Warszawa: DiG, 2014. – 356 s. 247*

Віталій Перкун

Нове польське видання з історичної географії. Рец. на збірник статей: *Studia geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny / [red. nacz. Bogumił Szady]. – Warszawa: Fundacja Centrum GeoHistorii, 2013. – Nr 1. – 166 s. 271*

Анотації 277

Відомості про авторів 292

CONTENTS

Editorial Board's Note	7
------------------------------	---

Historical geography

Yaroslava Vermenych

From historical geography to geohistory: the paradigm of rapprochement	11
--	----

Alexandr Drbal, Karel Radej

Taras Shevchenko, travel and science of the Earth and the Universe	27
--	----

Georgii Kozubovskii

About the Buh-Prypiat route in the middle of the 14 th century	50
---	----

Yaroslav Pylypchuk

Landtaking of the hungarians and their raids to the Balkans	64
---	----

Yaroslav Pylypchuk

Historical geography of sami lands in the middle ages ...	77
---	----

Bohdan Smereka

Kamianets' starostwo of Lviv land of Rus' voivodship in the 16 th -18 th centuries (in light of fiscal sources)	93
--	----

Sergii Khvedchenia

«The way Varangians to the Greeks»: past and present ..	151
---	-----

Historical cartography

Anatolii Avramenko

An experience of creation of Katerynoslav's cossack troops historical map 177

Anastasiia Vitrianska

Geographic maps of the 17th–18th centuries in the collections of the National Museum of History of Ukraine 185

Dmytro Isaiev

Historical maps in geopolitical modeling 197

Oleksii Marchenko

The creating of the National atlas of Ukraine as development stage of historical-geographical and cartographic knowledge in the Institute of History of NAS Ukraine .. 217

Neonila Padiuka

Ukrainians on the ethnic maps of the first half of the 19th century 232

Reviews, announces, discussions

Anatolii Avramenko

Problems and methods of historical geography in new monography by polish historian Jan-Vaclav Tyszkiewicz. Review of the book: *Tyszkiewicz J. Geografia historyczna: zarys problematyki. – Warszawa: DiG, 2014. – 356 s. ... 247*

Vitalii Perkun

New polish edition in historical geography. Review of the collection of articles: *Studia geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny / [red. nacz. Bogumił Szady]. – Warszawa: Fundacja Centrum GeoHistorii, 2013. – Nr 1. – 166 s. 271*

Annotations 277

Notes on Authors 292

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Тематика представлених статей та рецензій досить широка й охоплює значне коло актуальних питань історичної географії, топографії, картографії та картографічних історичних джерел.

Публікуючи результати авторських розвідок, редколегія залишає простір для подальшої наукової дискусії з означених проблем.

Довідковий апарат видання містить короткі відомості про науковий статус, коло дослідницьких інтересів, посаду й місце роботи авторів опублікованих праць.

Пропонуючи на розгляд широкого читацького загалу цю збірку, маємо надію, що висвітлені в ній проблеми набудуть резонансу в колі тих учених, які спеціалізуються в галузі історичної географії та інших спеціальних історичних дисциплін.

Редколегія свідомо, шануючи авторське право на власні думки дослідників, іде на оприлюднення їхніх висновків щодо оцінки інформативності джерел, неоднозначного трактування подій та фактів, які члени редколегії не завжди поділяють. Іноді терміносистема, якою оперують дослідники, не є загальноживаною в науці через недостатню розробку понятійного апарату спецдисциплін.

Запрошуємо до співпраці науковців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, студентів, працівників музеїв і бібліотек – усіх, хто займається питаннями історичної географії та картографії.

Статті, відгуки й побажання просимо надсилати на адресу:

*010001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4,
Інститут історії України НАН України, кім. 505.*

Історична географія

Ярослава Верменич

Від історичної географії
до геоісторії:
парадигми зближення

Александр Дрбал, Карел Радей

Тарас Шевченко: мандри та
науки про Землю і Всесвіт

Георгій Козубовський

Про Буго-Прип'ятський шлях
у середині XIV ст.

Ярослав Пилипчук

Завоювання батьківщини
угорцями та їхні походи на
Балкани

Ярослав Пилипчук

Історична географія володінь
саамів у Середньовіччі

Богдан Смерека

Кам'янецьке староство
Львівської землі Руського
воєводства в XVI–XVIII ст.
(у світлі фіскальних джерел)

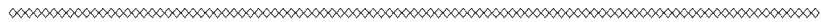
Сергій Хведченя

«Шлях із Варягів у Греки»:
з давніх-давен і
до сьогодення

ВІД ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ДО ГЕОІСТОРІЇ: ПАРАДИГМИ ЗБЛИЖЕННЯ

Історична географія від часу свого виникнення в середині XVII ст. існувала у своєрідному просторі «між» – на порубіжжі природничого й антропоцентричного знання. На стику історії й географії формувалася специфічна сфера дослідження просторових явищ у динаміці їхнього розвитку, при цьому людина, її дії й мотивації представлялися здебільшого як залежні від структури ландшафтів і примх природи. Географічний детермінізм упродовж століть лишався модним пояснювальним модусом, справивши помітний вплив на формування позитивістської філософії історії. Але водночас міцніло усвідомлення того, що сам предмет історичної географії в баченні географів і істориків має відмінні обриси. Власне, і в межах географії предметне поле історичних студій прямо залежало від певної спеціалізації й вироблених фахівцями основних концептуальних настанов. Фізико-географи тяжіли до бачення історичної географії як одного з розділів палеографії, зосередженої на вивченні процесів антропогенезу на стадії появи людини й людського суспільства. Гуманітарна географія, що сформувалася пізніше, намагалася фокусувати увагу на «часових зрізах», виводячи з особливостей географічної структури напрями еволюції просторових структур на різних ієрархічних рівнях.

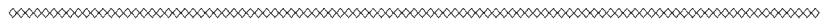
Як і будь-яка інша сфера соціогуманітарного знання, історична географія пройшла у своєму розвитку класичний, некласичний і постнекласичний етапи. Перший, зазвичай, пов'язують з іменем французького географа Е. Реклю – започаткована ним країнознавча серія «Земля і люди» поставила на науковий ґрунт географію людини в тісному зв'язку з впливом на неї природного

оточення¹. 19 томів серії позначили контури всесвітньої історії в її країнознавчому та краєзнавчому вимірах. Підкріплений пізнішими дослідженнями П. Відаля де ла Блаша та А. Деманжона, цей підхід послідовно утверджував принцип посибілізму як методологічну основу тогочасної історичної географії та суміжних сфер наукового знання.

Заслуга переведення історичної географії на рейки неklasичних підходів належить історикам. Погляд на історичну географію як на допоміжну царину історичних знань виявився значною мірою зруйнованим школою «Анналіс», насамперед Ф. Броделем. Ланцюг спрощених уявлень про історичну географію як засіб локалізації пунктів, згадуваних в історичних джерелах, був відкинутий після того, як на прикладі дослідження Середземномор'я локальний простір вдалося осмислити як нескінченну зміну культур та епох. Ф. Броделем започаткована нова концепція історичного часу, ґрунтована на усвідомленні різночасовості цивілізаційного розвитку, обумовленої факторами ментальності й ідентичності. Використовуючи поняття «тривалості» (*durée*), учений розмірковував про шляхи еволюції людських спільнот з їхньою якісною неоднорідністю та багатомірністю соціального часу.

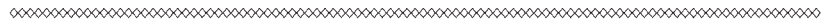
Основну заслугу «анналістів» слід бачити в тому, що марксистським класовим схемам вони зуміли протиставити ідею глобальності, в якій менталітету відводилася роль визначального чинника, який формує «колективний зміст свідомості». Ідучи цим шляхом, історики-новатори приходили до усвідомлення: плин історії повільний і втаємничений від очей не лише сучасників, але й нащадків, тут немає очевидних «межових стовпів». А зміст її становить еволюція людини в її постійному діалозі з природою й сусідами, в її дорослішанні на основі засвоєння нових етичних норм, способів самоорганізації, культурних навичок, в осягненні нею викликів та загроз і набутті прийомів протистояння їм. Таку історію важче простежувати за джерелами, але тут на допомогу приходить залучення можливостей міждисциплінарності – історик має сміливо виходити в проблемні поля суміжних дисциплін – соціології, культурології, географії, політології, лінгвістики тощо.

Ф. Броделя не дарма вважають на Заході «метром регіоналістики» – саме його підходи, базовані на розгляді історичної географії господарства та дослідженні історичних типів природокористування, проклали шлях до визначення типів історичних регіонів. Самі ж поняття історичних та географічних регіонів ще на початку ХХ ст. були розведені Ж. Брюном², який, проте, наразився на жорстку критику з боку школи культур-географів, яку на той час представляли переважно німецькі вчені-ландшафтознавці. У баченні О. Шлютера саме перетворення природного ландшафту (*Urlandschaft*) в окультурений людиною (*Kulturlandschaft*) змінило картину Центральної Європи в часи великого переселення народів в середині I тисячоліття, чималою мірою вплинувши на руйнування античного світопорядку й становлення ранньофеодальних відносин. Надалі започаткований німецькими географами рух у напрямі зближення з історичною наукою вилився в появі у ФРН міждисциплінарного напрямку «культурно-ландшафтною історії»³.

В Російській імперії і в СРСР історична географія відшукувала свою нішу в просторі дослідження колонізаційних процесів. Етапними тут можна вважати праці варшав'янина М. Барсова⁴, що, на жаль, лишилися недооціненими, а також класичні праці М. Любавського⁵. В Україні історико-географічні підходи найбільш рельєфно проступають у серії «обласних монографій», що вийшли з-під пера учнів В. Антоновича. «Між сими дванадцятьма монографіями, – писав М. Грушевський, – були, розуміється, і сильні, і слабші, але історико-географічна частина в них дуже часто становить найсильнішу сторону і зроблена з найбільшим накладом». Він же зазначав, що започаткований варшавським професором М. Барсовим хоро- і топографічний метод дослідження колонізаційних процесів дістав у цих монографіях гідне продовження⁶.

Регіоналістика, особливо в її історичному відгалуженні, і справді виявилася тим дослідним полем, на якому історико-географічний синтез набув нової якості – дослідження життєдіяльності регіональних спільнот стало комплексним, динамічним, систематичним, чому немалою мірою сприяв вихід регіоналістики у сферу соціології, культурології, демографії тощо. На постнекласичному етапі розвитку історичної географії теорії географічного

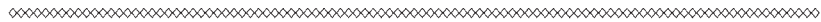

детермінізму виразно поступилися місцем спочатку геопосибілізмові (із вміщенням цивілізації в конкретний географічний простір), а потім і геоспаціалізмові (з розширенням дискурсивного поля від просторовості до співпросторовості й фокусуванням уваги на онтологічній динаміці просторових образів). У баченні російського географа Д. Замятіна під геоспаціалізмом розуміється ідеологічний, цивілізаційний, культурний перехід до просторових форм відтворення основних видів людської діяльності⁷.

Новітні, геокультурні у своїй основі підходи, трансформовані до сучасного контексту геополітики та геоекономіки, створюють основу для формування нового образу регіонів, аналізу їхнього ресурсного потенціалу, територіальної структури з врахуванням географічних, мовних, культурних, релігійних особливостей та специфічної регіональної ідентичності. Якщо для геоекономіки основоположними є поняття ринків, товарних потоків, то в рамках геокультури особливої ваги набувають поняття культурних ландшафтів, мереж, антропоструктур, переміщень населення.

На пострадянському терені новітні підходи до взаємодії природи й суспільства поступово звільняються від притаманної радянській системі світосприймання однолінійності й стимулюють відхід від радянської моделі делокалізації простору. Регіони лишаються «уявленими спільнотами» (термін Б. Андерсона), але регіональна ідентичність стає цінністю, яка вже піддається оціночним, здебільшого соціологічним, вимірам. Стає можливим створення культурно-ментальних моделей дослідження простору, простеження впливу різних стресів на зміну поведінкових стереотипів і формування нових способів адаптації. В Україні досліджуються, зокрема, вплив екологічних стресів на процеси розселення, реконструюються механізми й закономірності антропогенізації притаманних певній епосі ландшафтів. Простежується роль культури в процесах внутрішнього «ущільнення» регіонального простору.

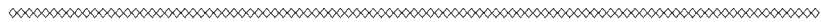
Історична регіоналістика визнає найбільш прийнятною для своїх досліджень ту сферу просторової аналітики, яка досліджує територію в розрізі діалектики «частина-ціле», у площині центр-периферійних відносин. Природно, що її дослідницьке поле, як правило, вміщується в рамки регіонознавства як частини країнознавства.

Добре це чи погано? Гадаємо, що резерви розширення предметного простору історичної регіоналістики лежать поза межами країнознавства, причому як у площині вироблення загальної теорії районування, так і в напрямі осмислення в найширшому контексті історії регіоналізації (розселення, міграцій, колонізації тощо). У фокусі дослідження можуть перебувати й чергування хвиль централізації й децентралізації, і зміна конфігурації кордонів, і адміністративно-територіальні переділи.

У системі географічних наук, насамперед її західної традиції, вже дедалі впевненіше усталюється практика розрізнення понять «історична географія» та «геоісторія». Перше включають у предметний простір географічних наук, друге – переважно історичних. Геоісторію розглядають в одному ряду з історичною геополітикою, а також з геоеконімікою, яка останнім часом розвивається досить активно. Утім, грань між історичною географією та геоісторією здебільшого розглядають як умовну й розмиту. Як вважає В. Стрелецький, «у багатьох випадках розділити історичний і географічний дискурс у працях західних дослідників практично неможливо. Границя між цими дисциплінами «прозора» і не заважає вченим – географам і історикам, *що освоїли методологію регіонального аналізу*, – ефективно проводити комплексні й «стикові» дослідження»⁸.

Актуалізація проблем простору, територій, локальних ідентичностей на рубежі тисячоліть відбулася під безпосереднім тиском «ментальної картографії» – образне мислення, яке дістало належне когнітивне пояснення, продемонструвало наявність власної синергії з потужним соціокультурним ефектом. Уявлені світи з притаманними їм правилами, нормами, дискурсивними зразками поставили поняття *співпросторовості* в один ряд із поняттям *сучасності*, незмірно розширивши простір міжцивілізаційного діалогу. У викладі щойно згаданого Д. Замятіна проблематика геопростору й геопросторового уявлення змушує, зобов'язує представляти цивілізації ключовими образами, «чия символіка, семіотика, феноменологія може достатньо серйозною мірою спиратися на онтологічно витлумачений цивілізаційний статус місця, території, ландшафту». «По суті справи, у контексті процесів глобалізації/глокалізації/регіоналізації, хоч як би до них ставитися –

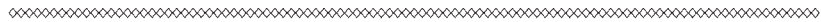
країна, регіон, територія можуть існувати і дуже часто фактично уже існують у різноманітних комунікативних і комунікаційних полях як потужні чи слабкі, складні чи прості, широкі чи спеціалізовані віртуальні образи, від просування, розвитку, формування яких безпосередньо залежить політика, економіка, соціальні відносини, культурні репрезентації країни чи території»⁹.

Звідси висновок Д. Замятіна про тотальну географізацію земного обширу й можливість ментального картографування будь-якої речі, події, навіть думки. Просторовість у його баченні більш придатна для порівнянь, ніж темпоральність; лише в категоріях співпросторовості можна порівнювати, приміром, західну й ісламську цивілізації. Як методологічний ключ чи ідеологію для таких порівнянь він і пропонує термін «геоспаціалізм».

Природно, що в такому контексті зазнали корекції всі пізнавальні стратегії, побудовані на перевагах ідей централізаторства, і, насамперед, традиційні моделі центр-периферійних відносин і модернізації. Нового змісту набули поняття інакшості, гібридності, суб'єктивності. Історичні контакти переосмислювалися в ключі відходу від акцентування особистості й відмінностей і наголошування на важливості культурних та інших обмінів.

Саме поняття «цивілізація», міцно пов'язане з апологетикою цивілізаторської місії Заходу, зазнало значної трансформації. Тепер воно вже не пов'язувалося однозначно з уявленням про вищість європейських культур над азійськими, а термін «нецивілізований» (*uncivilized*) не ототожнювався з дикістю й варварством. Поняття «периферія» втрачало сумнівний маргінальний відтінок відповідно до того, як з'ясувалася здатність периферій ставати центрами.

У контексті постколоніальних дискурсів надзвичайно важливо переглянути всі звичні моделі центру-периферії, включення-виключення, лімінальності, структур іншування та репрезентування відмінностей, щоб бачити і спільні прикмети в «другому» й «третьому» світах, і істотні відмінності в практиках їхньої модернізації та акумулювання опозиційної енергії. Власне, на це й спрямовані новітні модифікації теорії регіоналізму, які роблять акцент не стільки на небезпеках, створюваних наявними економічними,

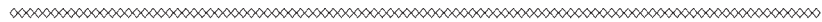

культурними, лінгвістичними відмінностями, скільки на обґрунтуванні переваг, створюваних цим самим розмаїттям.

Оновлений регіональний ракурс наукового пізнання дає змогу побачити регіон як цілісну систему типів господарських зв'язків, комунікацій, фінансових потоків, оцінити його роль у трансляції цінностей світової й національної культур, зрозуміти його історично сформовану унікальність і водночас його місце в економічному, політичному, культурному просторі країни. Загальною тенденцією сучасного розуміння регіоналізму є відхід від погляду на регіон як тільки на населений фізичний і політичний простір. Регіон осмислюється насамперед як певна соціокультурна спільнота з історично сформованими механізмами відтворення, самопізнання й самовираження. Дедалі більше стає аксіомою, що таке осмислення можливе лише на основі занурення в специфічну ауру регіональних типів світовідчуття й світорозуміння, регіональних настроїв і уподобань, що змінювалися впродовж віків. Першорядної ваги при цьому набуває аналіз у діахронному вимірі співвідношення регіональних, національних і загальносвітових інтересів і цінностей, проблем регіоналізації суспільної свідомості, індикаторів регіональних стилів поведінки.

За таких умов географія посилено трансформується, вправно долаючи межі природничого в своїй основі знання. Сучасна гуманітарна географія – це своєрідний виклик традиційним інтерпретаціям простору, міждисциплінарна наукова сфера зі зміщенням акцентів у бік дослідження процесів формування й розвитку ментальних конструктів. Її складова – образна (імажинальна) географія – у своїй прикладній частині є відповіддю на потреби, пов'язані з маркетингом територій, розробкою відповідних іміджів у рекламі, туристичному бізнесі, інвестиційній діяльності. А сучасну філософську базу для нових підходів створює метагеографія, яка за своєю суттю є філософією простору і досліджує можливості, способи й дискурси географічного мислення й образного моделювання.

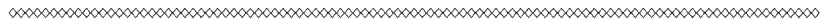
Саме тепер, коли збройне протистояння на Сході України виявило безліч факторів нестабільності, пов'язаних із регіональною строкатістю й невправними діями еліт, з'явилася можливість проаналізувати історичні витоки ризиків і загроз, простежити вплив

політики й культурно-історичного середовища на самопочуття людей і поведінкові реакції. Адже нинішня цивілізація – це своєрідне «велике село», де все взаємопов'язане й взаємозалежне. Кордони в цій системі виступають у ролі запобіжників поширення небезпечних явищ – тероризму, наркотрафіку, інфекцій тощо. І якщо вони часто не в змозі задовільно виконувати свої бар'єрні функції, то причини цього слід шукати не лише в їхньому незадовільному облаштуванні, але й у допущених у минулому прорахунках політиків або й свідомому провокуванні конфліктів в інтересах певних політичних сил. Кордони – це майже завжди «шрами історії», які мають здатність нагадувати про себе, незважаючи на плин часу. Мінімізація пов'язаних із ними ризиків залежить від того, наскільки оптимальною для даних умов є обрання чи іншою державою стратегія розвитку, з одного боку, і стратегія безпеки, з іншого.

Оптимістичні очікування, пов'язані з розрахунками на зменшення ролі бар'єрних функцій кордонів на користь контактних, справджується далеко не скрізь і не завжди. Радше мова має йти, зокрема, і у контексті українсько-російських відносин, про вироблення конкретною країною системи власних «культурних інтеграторів», здатних протистояти проявам агресії, сепаратизму, тероризму тощо. Звідси підвищений інтерес до нової «філософії кордону» – з переглядом самих основ концепції центр-периферійних відносин, дискусіями на теми «десуверенізація» чи «постсуверенізація», підвищеним інтересом до проблем соціокультурної гравітації. Повсюдно приходить усвідомлення того, що не так важливо облаштувати кордон за сучасними стандартами, як виробити оптимальні підходи до методологічного обґрунтування проблеми кордонності й нової онтології соціальності. Остання в баченні філософів має бути «не стільки картиною, скільки компасом»¹⁰.

Те, що за сучасних умов проблеми простору прямо пов'язуються з проблемами безпеки, впливає з істотного урізноманітнення засобів просторової експансії. Фізичні засоби захисту територій нині в баченні географів доповнюються метафізичними. Це і особливі стратегії комунікації, і ментальні стратегії, спрямовані на відокремлення образу простору від образу небезпеки. Метагеографічний

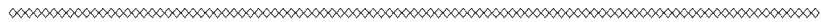

феномен у таких трактуваннях сприймається як своєрідна «голографія місця» – з небаченим донині його уявним розширенням, з одного боку, і переосмисленням феномена локалізму, з іншого. «Простір немовби густішає, ущільнюється, стає більш анізотропним і, з зовнішнього погляду, більш структурним». Такий простір сприймається як більш наближений до людини, «одомашнений». Але водночас він стає вразливішим із погляду безпеки.

Ключова проблема онтології просторовості в баченні фахівців із гуманітарної географії полягає в ментальному й когнітивному розриві між сприйняттям і відображенням. «Перехід через кордони відбувається постійно, і тому нормальне життя полягає в безперервному «відтворенні» перехідних станів, подій та екзистенцій. Кожне відчуття наростання небезпеки супроводиться посиленням тривожності й, отже, постійно повторюваними вимогами посилення рівня безпеки. У рамках геоніміки безпеки досліджуються просторові уявлення, насамперед ті, які роблять потенційно небезпечними пограничні ідентичності. Практично будь-який конфлікт розгортається відразу в кількох просторах, і основна проблема якраз і полягає в їхньому суміщенні»¹¹.

Історичні й географічні підходи в предметному полі історичної географії зближуються (інколи до цілковитого синтезу) насамперед у таких напрямках. Перший – фронтальне переосмислення феномена регіональності як такого. У процесі теоретизації географічного й історичного знання тезаурус регіоналістики зазнає помітних змін. Західні дослідники явищ регіоналізму ввели в обіг поняття *регіональність* (*regionness*) на означення здатності місцевих еліт артикулювати інтереси тієї чи іншої регіональної спільноти. Розрізняють три стадії цього процесу – пре-регіональна (потенційний регіон створює соціальні та географічні передумови виокремлення); стадія регіоналізації (створюються формальні й неформальні канали взаємодії); стадія легалізації й формалізації відповідних структур і формування регіональної ідентичності. Остання досить довго може бути нестабільною, а її консолідуючий потенціал – невисоким.

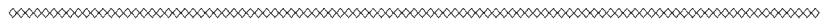
У політичній географії утвердилися водночас і більш широкі трактування регіональності – як територіального виміру інтеграції, який охоплює всю багатогранність форм співробітництва на

субнаціональному рівні. У такому баченні регіональність орієнтована на мережі, потоки, проникні кордони. Множинність (структур і рівнів управління, ідентичностей, політичних акторів) виступає як головна риса регіональності.

Другий напрям пов'язаний із утвердженням нового кута зору на феномен номадизму, який руйнує усталені стереотипи взаємовідносин «осілих» і «кочових» людських спільнот. Прикметно, що цей процес почався – під виразним впливом постколоніалізму – майже одночасно і на європейському, і на американському, і на азійському континентах. Спільними зусиллями істориків, філософів, географів переконливо доведено, що стійка культурна ідіома, яка ототожнює номадизм виключно з архаїкою, варварством, примітивізмом смаків і устремлінь, являє собою ідеологічний конструкт, призначенням якого було обґрунтування «цивілізаційної місії» колоніалізму. Нині світ кочівництва прийнято розглядати під іншим кутом зору, з акцентом на специфічності особливих скотарських цивілізацій – зі своїм відносно автономним, багато в чому специфічним способом ведення господарства, з власними соціокультурними цінностями й звичаями. Номади створили особливі, засновані на близькості до природи, засоби соціальної адаптації, свої моделі контактів із сусідами, специфічні зразки поведінкових реакцій і моральних норм. Кочівницький спосіб життя був немислимий без розвинутої інтуїції, аскетичного самообмеження в потребах, фізичної витривалості, особливого самовладання. Новітній соціальний портрет феномена номадизму, який будується на відмові від застарілих, європоцентристських парадигм зіткнення цивілізацій із варварством, є значною мірою психологічним, базованим на уважному дослідженні місцевих культурно-історичних традицій.

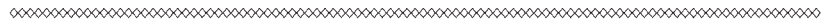
Якщо говорити конкретно про специфічність вітчизняного варіанта номадизму, не можна скидати з рахунку також відмінності між номадичними ареалами та їхніми маргінальними зонами. Кримське ханство по відношенню до Золотої Орди було саме такою маргінальною зоною – з власними містами, високим рівнем ремесел, іригаційного мистецтва, своєрідної архітектури. Очевидно, що автоматичне віднесення запорозького козацтва до

осілої, а кримських татар – до кочової культури хибує на спрощення, і це вагомий аргумент на користь порівняльного аналізу відповідних культур саме в «кордонному» контексті. Безліч запозичень у мові, топоніміці, звичаєвій культурі свідчать про те, що умовний кордон між Запорозжжям і Кримським ханством був не лише зоною постійних конфліктів, але й простором найрізноманітніших контактів. Загалом же осмислення на новому теоретико-методологічному рівні потребує вся система відносин на порубіжжях. Особливо це стосується ранньої історії відносин між правителями Криму та Великого князівства Литовського, Великої Орди, Московії, Османської імперії, Молдавії, генуезьких колоній тощо.

Говорячи про третій напрям, варто наголосити на підвищеному інтересі географів і істориків до вивчення нематеріальних феноменів, насамперед територіальної ідентичності. Накладаючись на реалії політичного життя, моделі, що дають уявлення про внутрішню територіальну організацію, створюють, за Р. Туровським, інтегральні культурно-політичні системи. На основі хорологічного методу виникає нове бачення політичного ландшафту – просторово-організованої системи, що включає в себе феномени політичного життя й соціоприродні чинники й характеризується територіальністю (протяжністю, площею). Розглядати політичний ландшафт лише в його візуальній формі малопродуктивно – для його аналізу необхідно враховувати особливості місцевої політичної культури, що склалися історично, як і специфіку сучасного політичного процесу. Відмінність між регіонами, що виявляється у світоглядних орієнтаціях і ціннісних пріоритетах, дає підставу для розгляду поряд із національними політичними культурами також регіональних¹².

Те, що протягом майже всієї історії розвитку українського етносу Захід і Схід України існували ізольовано, входили до різних держав, орієнтувалися на різні культурні цінності й життєві стандарти, створило відмінні типи соціонормативної та політичної культури. Ця різниця не згладжується – не в останню чергу завдяки тому, що нинішні регіональні еліти саме свою культурно-історичну матрицю вважають єдиною прийнятною для всіх регіонів країни. З цієї реальності випливає необхідність досліджувати процеси формування відповідних просторових середовищ в історичній

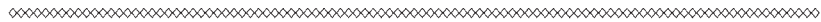

ретроспективі, простежувати як вертикальні, так і горизонтальні міжрегіональні зв'язки, вивчати феномен колективної історичної пам'яті, який в Україні є «двосегментним» – одні регіони віддають перевагу прозахідній, інші – проросійській орієнтації¹³.

Соціологи ввели поняття «регіональна субкультура» – на означення специфічної конфігурації цінностей, уявлень, традицій, соціокультурних практик, притаманних мешканцям певного регіону. Використання поняття «субкультура» дає змогу вибудовувати концепт регіональної ідентичності, базуючись саме на культурних механізмах утворення «уявлених спільнот». При цьому наголос робиться не стільки на аналізі ціннісних орієнтацій і преференцій, скільки на «реалізації їх у практиках, котрі часто можуть бути неусвідомлюваними, нерациональними, а здійснюватися на засадах традиції, звички, конвенцій. Беруться до уваги не лише сутнісні характеристики відповідних ментальностей, але й ситуативні чинники політичної боротьби за владу і статус»¹⁴.

І нарешті, четвертий напрям – це доволі виразна переорієнтація і істориків, і географів на принцип полімасштабності у відображенні особливостей регіональних культур. На думку російських географів, перенесення фокуса географічних досліджень на проблеми простору є початком формування *нової дослідницької парадигми*. Адекватно сформулювавши проблему простору, вважають вони, географія стала в пригоді цілому сімейству суміжних наук. Зокрема, саме в предметному полі регіоналістики вона зробила помітний крок назустріч історичній науці. Поняття хронотопу органічно включає і просторові, і часові параметри людського буття. Специфічність культурної географії в тому й полягає, що вона не може існувати без заглиблення в минуле.

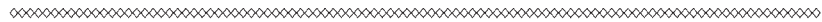
Постнекласичні моделі світоустрою заперечують можливість довготривалої дії своєрідного уніполю – глобального центру сили. Рівень хаотизації, спричинений не в останню чергу явищами «детериторіалізації» капіталу й зміщення фокуса центр-периферійних відносин, зростає, руйнуючи уявлення про системність як таку. Фахівці констатують множинність зв'язків «зверх кордонів» (М. Хардт, А. Негрі), організаційну конгломеративність (М. Чешков), «керований хаос» укупі з формуванням «нестационарної системи світових

зв'язків» (А. Неклесса). Системний підхід як методологічний принцип хоч і не відкидається, але істотно трансформується в напрямі від лінійно-прогресистських моделей до моделей нелінійних динамічних систем.

Паралельні дослідження тих складових, з яких виросла система сучасної історичної географії, демонструють чималі евристичні можливості, оскільки вадою «державознавчих» та «обласницьких» підходів був брак системності, а недоліком «регіональної науки» – брак історизму. Аналіз взаємодії історичної регіоналістики із суміжними галузями наукового знання – історичною та соціально-економічною географією, краєзнавством, урбаністикою, новою локальною історією, пам'яткознавством тощо – приводить до висновку про майже необмежені можливості прирощення наукового знання на основі міждисциплінарності. Проте в цьому руслі є й свої «підводні камені» – брак єдиної наукової мови, розбіжність у трактуванні багатьох понять. Надаючи особливої уваги аналізу термінологічного інструментарію історичної регіоналістики, автор намагається відшукувати в підходах представників різних наукових дисциплін те, що їх здатне об'єднати. Ступінь взаємної конвертованості, синфазності розвитку теоретико-методологічного апарату суміжних дисциплін, досягнення когерентності (взаємоузгодженості) параметрів визначатиме темпи укорінення історичної регіоналістики в міждисциплінарному науковому просторі.

Поки що на заваді серйозному дослідженню регіональної специфіки стоїть розмитість і неусталеність терміна «регіон» та похідних від нього (регіоналізм, регіоналізація, регіональна історіографія тощо). Утім, обнадіює те, що при всій умовності й нестабільності регіонального поділу в ньому відбивається усталений погляд на регіон як динамічну соціоекосистему, триєдність природного, історично сформованого та сучасного соціального середовища, що має свій природно-ресурсний потенціал, власну національно-культурну ауру, специфічну самосвідомість. Образність і метафоричність мови регіоналізму, в якій з'явилися поняття «вузлова точка», «острів інновацій», «регіон регіонів» тощо, хоча й дещо ускладнює наукову ідентифікацію, відкриває широкий простір для інтелектуальних дебатів і, отже, стимулює науковий пошук.

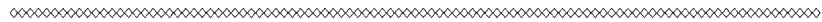

Методологія аналізу в історичних науках передбачає структурування проблем дослідження, аналіз змісту категорій і понять, відбір принципів і критеріїв інтерпретації фактів. Методологія розглядається як внутрішньо диференційована й спеціалізована галузь знання, яка досліджує механізми його організації, логіку розвитку думки, структуру наукової мови.

Доволі довго методологічні принципи дослідження регіональності базувалися на геополітичних (із пріоритетами сили чи безпеки) та гео економічних (базованих на параметрах розвитку) підходах. Відповідно до того, як на перший план у взаємодії регіонів виходили принципи обміну, престижу, культурних впливів, пріоритети відчутно змістилися у сферу геокультури. Адже в кінцевому підсумку від рівня культури залежить вибір соціумом того чи іншого варіанта суспільної організації, що надалі, якщо застосувати запропоновану зарубіжними економістами категорію *path dependence* («залежність від раніше пройденого шляху»), визначає алгоритм його розвитку.

Геокультурні підходи відрізняються від історико-генетичних насамперед схильністю до діакронії. Якщо історична наука тяжіє до вертикальних історичних зрізів (за періодами) і генетичних схем, то історична географія й культурологія виходять із необхідності пов'язати історичні зрізи й визначити загальні тенденції розвитку певного просторового об'єкта – його походження, послідовність і стадіальність змін, інерційність еволюційних процесів. Особливий інтерес виявляється при цьому до історії освоєння території, специфіки природокористування, комунікацій, топоніміки, формування регіональної свідомості.

Індивідуалізуючий геокультурний підхід передбачає комплексне дослідження окремо взятої території як історично сформованої спільноти, соціокультурної цілісності, що має власний, притаманний лише їй темпоритм розвитку. Водночас увага фокусується на його місці в системі центр-периферійних відносин, особливостях регіонального політичного процесу й специфічних рисах локальної ідентичності. Регіональна діагностика здійснюється як у формі моніторингу суспільних настроїв, так і за допомогою зосередження уваги на окремих *case-studies* в історичній ретроспективі й у сучас-

них умовах. Аналізується місцевий «пантеон героїв», особливості історичних традицій та регіонального міфотворення, відповідна символіка. Предметом постійної дослідницької уваги є стереотипізація образів Іншого у суспільній свідомості – як віддзеркалення особливостей світосприймання та соціонормативної й політичної культури, або ж як інструмент маніпулювання свідомістю.

Осучаснена регіоналістика здатна виступати, отже, не лише як інструмент осмислення регіонального поділу праці та як засіб моделювання оптимального для кожної країни (і для міждержавних союзів) регіонального устрою, але й як «теорія середнього рівня» для дослідження процесів, що в різні часи відбувалися й відбуваються нині на рівнях, нижчих за глобальні й національні. Для нашої країни її значення незаперечне. Завдання формування загальноєвропейського регіонального простору, в який прагне ввійти й Україна, ставлять особливо високі вимоги щодо вироблення універсальної теорії регіоналістики та її модифікованих із врахуванням місцевих особливостей варіантів. А майбутня адміністративно-територіальна реформа диктує необхідність якнайуважливішого вивчення не лише реалій сучасного регіонального поділу праці, але й історичного підґрунтя регіоналізації.

¹ Реклю Э. Земля и люди. Всемирная география. – СПб., 1898–1906. – Т. 1–19.

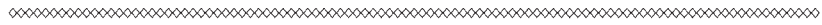
² Bruhnes J. La geographie humaine. – Paris, 1910.

³ Докладніше див.: Стрелецкий В. Регионалистика и историческая география: область взаимных интересов и перспективы взаимодействия // Регіональна історія України. – К., 2013. – Вип. 7. – С. 60–62.

⁴ Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной летописи. – Варшава, 1873.

⁵ Любавский М.К. Историческая география России в связи с колонизацией. – М., 1909; 2-е изд. – СПб., 2000. Основна робота вченого «Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века» побачила світ лише через 60 років після його смерті.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 1. – С. 550. Ішлося про працю: Барсов Н. Очерки русской исторической географии. – СПб., 1885.

⁷ *Замятин Д.* Геоспациализм. Онтологическая динамика пространственных образов. Статья 2 // *Общественные науки и современность.* – 2011. – № 6. – С. 165–173.

⁸ *Стрелецкий В.* Указ. соч. – С. 69.

⁹ *Замятин Д.* Геоспациализм и сопостранственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // *Ейдос.* – К., 2011/2012. – Вип. 6. – С. 489–508.

¹⁰ *Кемеров В.Е.* Ключи к современности – в сдвигах в методологии // *Вопросы философии.* – 2014. – № 2. – С. 7.

¹¹ *Замятин Д.Н.* Пространство и (без)опасность: онтологические модели воображения // *Полис.* – 2013. – № 3. – С. 137–148.

¹² Докладніше див.: *Верменич Я.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К., 2012. – С. 194–196; *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008. – С. 106–119.

¹³ *Вербиленко Г.* Історична географія та її місце у вивченні регіональної історії України // *Регіональна історія України.* – К., 2013. – Вип. 7. – С. 71–82.

¹⁴ *Субкультурна варіативність українського соціуму.* – К., 2010.

Александр Дрбал
Карел Радеї

ТАРАС ШЕВЧЕНКО: МАНДРИ ТА НАУКИ ПРО ЗЕМЛЮ І ВСЕСВІТ

200 річниця від дня народження геніального сина України, її будителя, поета і художника Тараса Шевченка – це одна нагода звернутися до вивчення його життя і творчості. У статті зроблено спробу прослідкувати його участь у наукових експедиціях, інтерес до наук про Землю і Всесвіт, зокрема геодезії, картографії та астрономії, та як ці набуті знання впливали на його творчість.

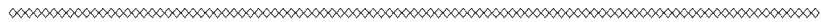
Рефлексії про Землю і Всесвіт у творах Шевченка

Мал. 1. Т.Г. Шевченко.
Автопортрет (1849)

У творах та листах Т. Шевченка зустрічаються численні згадки про небесні об'єкти, календарні землеробські свята, про видатних учених – астрономів, геодезистів, картографів і мандрівників та їхні твори, про геодезичні й астрономічні спостереження тощо. Наприклад, одну з окрас земного неба, супутник Землі – Місяць, поет називає «Місяченько». Він у нього і ясний, і блідий, і червоний, і білолиций; в іншому місці: «Виступає круглий місяць з сестрою зорею». Це – «свята зоря». Зір багато на небі. У Т. Шевченка вони і «зіроньки», і «зори божії».

Згадує поет і планету Венеру – «вечірню зорю», або «зірницю», сусідню галактику – «Магелланово облако» («Магелланова хмара»), одне з найгарніших сузір'їв північного неба – «Оріон» та ін.¹

Кілька разів він пише про найбільш загадкові та, як вважається в народі, зловісні небесні об'єкти – комети. У поемі «Марія» поет відтворює біблійну легенду про те, що при народженні сина Божого Ісуса Христа на небі з'явилася комета:

... Мітла з востоку
Над самим Віфлеємом, боком,
Мітла огненная зійшла,
І степ, і гори осіяла².

Досі точаться суперечки про згадану комету, бо від цього залежить встановлення точної дати народження засновника християнства. Деякі вчені вважають, що це була найвідоміша в історії комета Галлея. До речі, Т. Шевченко міг спостерігати її в жовтні 1835 р. незброєним оком (а наші сучасники – 1986 р.). Такими ж яскравими були велика березнева комета 1843 р. і комета Донаті 1858 р. На жаль, про свої враження від спостережень поет не згадує ніде.

Дуже часто Т. Шевченко пише про денне світило та життєдайне світло від нього. Воно і «сонце пресвятеє», і «сонечко святеє», і «сонечко веселе», а Ярославна до нього звертається: «Святий, огненний господине». А ось ще: «...сонце йде і за собою день веде». В іншому місці: «І день іде, і ніч іде...». Усе це в нього пов'язане з таким фундаментальним поняттям, як час, який виступає ще в образі старого Сатурна³.

У «Щоденнику», повістях і поезіях Т. Шевченко згадує численні календарні землеробські свята. Це – *Новий рік, святки* (Двоптижневі новорічні свята, зокрема Різдво), *Масляниця* (за сім тижнів до Пасхи), *Пасха* (Великдень, відзначається в період з 22 березня до 25 квітня), *Петра і Павла* (12 липня), *Іллін день*, або Ілля-космат (2 серпня), *Маковія* (14 серпня), *Спаса* (19 серпня), *Микола* (19 грудня) та ін. Згадується стародавня назва тижня – *седмиця*⁴ і навіть такий рідкісний день, як «29 *февреля високосного*»⁴.

Використані в творах і такі спеціальні терміни, як *горизонт, масштаб, діаметр, автомат, астролябія, компас**, а також тогочасні

* Імовірно, Т. Шевченко називав цей прилад «компас», тобто з наголосом на другому складі. Так його, без сумніву, називав О.І. Бутаков та інші моряки експедиції, а в російському флоті його так називають досі.

одиначі вимірів відстаней *сажень* і *верста*. Щодо малювання, то вказано, що малюнки виконувались на ватманському (наприклад, з водяним знаком «Whattman 1850») та александрійському папері олівцями фірми «Фабер» № 3 і олов'яними, акварельними фарбами або гравірувальним та креслярським приладдям, частина якого зберігається в літературно-меморіальному будинку-музеї Т.Г. Шевченка в Києві, де також знаходиться «Проект фасаду і планів хати» (акварель, 1860 р.), виконаний Т. Шевченком для свого житла на березі Дніпра. Імовірно, це його єдиний проект як архітектора⁵.

Аральська описова експедиція

Мал. 2. Контр-адмірал
Олексій Бутаков.
Фото Г.Й. Деньєр (1865)

Іванович Бутаков (1816–1869) (мал. 2). Між ним і Т. Шевченком встановилися доброзичливі, товариські стосунки, тому в листі до княжни Варвари Рєпніної від 14.11.1849 р. поет писав: «Это мой друг, товарищ и командир...»⁶.

Підставою для зарахування Т. Шевченка в експедицію було те, що О. Бутакову вдалося включити в наказ про її організацію пункт: «Со всех заметных пунктов, по которым впоследствии можно

будет определяться, приказать снимать виды с разных румпов, для чего взять из 5-го линейного батальона одного умеющего снимать виды рядового»⁷.

Експедиція виконала гідрографічні й топографічні знімання берегів, відомих та відкритих островів Аральського моря, визначила астрономічні координати дев'яти геодезичних пунктів, провела магнітометричні, гідрологічні, метеорологічні та гляціологічні спостереження, збрала багаті геологічні, ботанічні (75 зразків приаральської флори), зоологічні та етнографічні колекції. Астро-

Мал. 3.
Штабс-капітан
Олексій Макшеєв

номічні спостереження виконував О.І. Бутаков разом із прапорщиком Корпусу флотських штурманів Ксенофонтом Єгоровичем Поспеловим (1820 – бл. 1860), топографічне знімання – штабс-капітан (пізніше генерал-лейтенант) Генерального штабу й представник військового міністерства в експедиції Олексій Іванович Макшеєв (1822–1892)*, пізніше – відомий мандрівник і дослідник Середньої Азії (мал. 3), та офіцери Корпусу військових топографів (далі – КВТ), прапорщики Артемій Аникійович Акишев (1818–?), Андрій Степанович Голов (1816–?), Козьма Данилович Рибін (1807–?) та унтер-офіцер Михайло Федорович Христофоров (1819–1856).

Слід зазначити таке: ще весною 1848 р. А.А. Акишев і А.С. Голов виконали зі шхуни «Ніколай» перші тригонометричні знімання деяких островів і північного узбережжя Аральського моря від гирла річки Сирдар'ї до мису Кум-Суат (Кумсуат). Колекції збирав

* До речі, штабс-капітан О.І. Макшеєв був сином прототипу городничого з комедії М.В. Гоголя «Ревізор». Див. *Поздеев А.А.* Несколько документальных данных к истории сюжета «Ревизора» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.booksite.ru/fulltext/ust/uzh/na1/5.htm>. – Название с экрана.

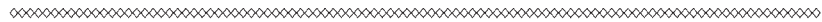
польський засланець, мінералог, геолог і ботанік, рядовий (з 1849 р. – унтер-офіцер) 4-го Оренбурзького лінійного батальйону Томаш (Хома) Вернер (мал. 4). Як відзначав О.І. Бутаков, велику роботу виконував також старший фельдшер Олександр Олександрович Істомін (1813–?), який, крім лікування хворих членів експедиції (у тому числі Т. Шевченка) і місцевих жителів, був помічником О.І. Бутакова при астрономічних спостереженнях, тобто записував відліки, які той диктував, знімав і записував відліки з хронометра, крім того, самостійно – з гідрографічного приладу для вимірювання глибин моря – лота, виконував функції боцмана шхуни «Константин» і навіть мисливця тощо⁸.

Мал. 4.
Томаш (Хома) Вернер

Допомогали у виконанні всіх видів робіт унтер-офіцери Рахматулла Абізаров, Парфен Ключкін і Дмитро Садчіков, марсовий Іван Петренко, матроси Михайло Воронов, Микита Даниленко, Авер'ян Забродін, Іван Іванов, Григорій Орлянський, Абдул Оскін, Калістрат Парфенов, Іон Полетаєв, Андрій Сахнов, Густав Терм (Терн), Микола Трифонов і Тарас Фунін, денщики О.І. Бутакова Іван Тихов, який також виконував функції кока шхуни, та О.І. Макшеєва Марковей Сидоров та ін. Після 1848 р. з експедиції з різних причин вибули штабс-капітан О.І. Макшеєв, унтер-офіцер П. Ключкін, матроси І. Полетаєв, М. Воронов, І. Іванов та М. Сидоров, на томість 1849 р. до складу експедиції були зараховані солдати з Раїмського гарнізону Іван Васильєв, Іван Сєкерін, Гур'ян Андреев, Юфим Горєєв, Микола Семенов, Петри Сильвестров, Осип Поляков, Митрофан Єгранов, Олексій Парфілов, Павло Іванов, Іван Ларионов, Іван Маркелов та Яків Шилуносов⁹.

Методи астрономічних спостережень для подібних експедицій КВТ і Морського міністерства в Російській імперії обґрунтував

у праці «Anleit zu der astronomischen Bestimmung der Länge und Breite» («Керівництво з астрономічного визначення довготи та широти»; вид. 1803, 1818, 1823, 2011 рр.) відомий російський астроном, академік Ф.І. Шуберт (1758–1825). Одночасно він запропонував і відповідні прилади, які забезпечували необхідну точність вимірювань, і, що важливо, їх було легко транспортувати.

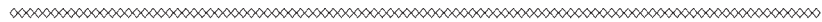
Відповідно до його рекомендацій, у Аральській експедиції широти пунктів визначалися секстантом із дзеркалами й штучним горизонтом методом вимірювання висот Сонця (і, можливо, Полярної зорі). Довготи – теж визначалися секстантом методом вимірювання куткових відстаней Місяця від Сонця (метод Йоганна Вернера, 1514 р.) або методом вимірювання покриття зір і планет Місяцем (метод Жака Кассіні). Час спостережень фіксувався морськими хронометрами, які, імовірно, виготовили годинникар Імператорського флоту й Пулковської обсерваторії Фрідріх Гаут (Fridrich Hauth) або його учень і послідовник Бернгард Піль.

Різниці довгот між пунктами визначалися хронометрично, тобто перевезенням (трьох?) хронометрів. Для обчислень використовувались різні таблиці зі щорічника «Nautical Almanac» («Морський альманах») на 1848 і 1849 рр. із вищезгадуваної праці Ф.І. Шуберта, наприклад, місячні таблиці австрійського астронома Й.Т. Бюрга та інші. Відлік довгот вівся від меридіанів у Гринвічі та на острові Іерро (фр. Ферро). За початковий пункт мережі О.І. Бутаков вибрав і відспостерігав 29–30.07.1848 р. пункт у форті Кос-Арал (тепер Косарал) на однойменному острові в гирлі річки Сирдар'ї. У мережу було також включено пункти Аральськ (Раїм) і Акджулпас з відомими широтами та довготами. Це були два з 99-ти пунктів, які відспостерігав 1846 р. уздовж маршруту Оренбург – Аральське море – береги Сирдар'ї підполковник (з 1863 р. – генерал-майор) КВТ Б.Ф. Лем (1802–1872).

Визначені астрономічні пункти (див. таблицю) служили плановою основою для топографічного знімання й складання карти. Топографічні знімання виконувались напівінструментальним (око-мірним) методом (фр. «à la planchette») у масштабі 2 версти в дюймі, що в метричній системі відповідає масштабу 1:84 000¹⁰.

Каталог астрономічних пунктів О.І. Бутакова¹¹

<i>Назва пункту і його місцезнаходження</i>	<i>Широта (N)</i>	<i>Довгота (E) (від Гринвіча)</i>
Косарал (на території однойменного форту і острова в гирлі річки Сирдар'я)	46° 01' 17,7"	61° 01' 44,6"
Аральськ, або Раїм (на території однойменного укріплення на сх. узбережжі моря). Визначений Б.Ф. Лемом (1846 р.)	46° 04' 19"	1° 41' 48"
Акджулпас (на могилі на пн. узбережжі затоки Сари-Чаганак у пн. частині моря). Визначений Б.Ф. Лемом (1846 р.)	46° 41' 32"	1° 43' 43"
Чубартарауз (на пд. узбережжі однойменної затоки в пн. частині моря)	46° 44' 42,2"	60° 30' 59,6"
Узункаїр (на узбережжі мису на пд.-зх. півострові Куланди у пн.-зх. частині моря)	45° 46' 03,5"	59° 17' 44,9"
Актымсук (на узбережжі мису в зах. частині моря)	44° 36' 01,8"	58° 18' 47,7"
Аксуат (на узбережжі мису на пд.-зх. частині моря)	43° 42' 41,2"	58° 22' 06,5"
Микола I (на узбережжі пд. бухти острова)	44° 59' 04,6"	59° 16' 54,6"
Беллінсгаузен (на узбережжі острова)	44° 35' 35"	58° 56' 11"
Єрмолів (на узбережжі однойменного острова біля гирла річки Джан-Дар'я)	43° 43' 23,3"	60° 18' 30,6"
Кунган-Сандан (на узбережжі однойменного мису і півострова на сх. узбережжі моря)	44° 52' 43"	61° 46' 44,8"

В експедиції, незважаючи на труднощі, панував невичерпний дух пізнання, тому навіть за роботою обговорювались наукові проблеми. І щоб мати можливість з повним розумінням брати участь у цих розмовах, Т. Шевченко читав наукові книжки та часописи («Морской сборник» і т. п.), які були в О.І. Бутакова та інших членів експедиції. Крім керівництв із практичної астрономії, геодезії, гідрографії, геології, зоології і ботаніки, там були книжки, присвячені географічним дослідженням Уралу, Сибіру, Каспійського й Аральського морів та інших районів Землі, спогади мандрівників, зокрема О.І. Левшина (1798–1879), Е.О. Еверсмана (1794–1860), Г.С. Кареліна (1801–1872) та ін. Особливе враження на поета справили твори видатного німецького природознавця, географа й мандрівника Александра Гумбольдта (1769–1859), з яким листувався О.І. Бутаков, а також відомих мореплавців Ж. Араго (1790–1855), Ж. Дюмон-Дюрвіля (1790–1842), І.Ф. Крузенштерна (1770–1846), Ф.Ф. Беллінсгаузена (1778–1852), В.М. Головіна (1776–1831) та ін. Щодо творів А. Гумбольдта, то зацікавленість ними Т. Шевченка можна пояснити й тим, що 1829 р. учений разом із геологами Г. Роде (1798–1873) і К.-Г. Еренбергом (1795–1876) відвідав Оренбург та Орськ. Про це Т. Шевченко міг чути від очевидців і від О.І. Бутакова. Припускають, що поет читав на засланні також «Одіссею» Гомера. Під впливом прочитаних книжок і розмов з Т. Вернером він зацікавився геологією та ботанікою, брав участь у збиранні геологічної колекції та гербарію¹².

Час від часу О.І. Бутаков читав лекції з астрономії і мореплавання. Пізніше в «Щоденнику» Т. Шевченко писав, що компас «я изучил [...] во всех самонаимейших направлениях». Усе це зблизило поета з членами експедиції. Він жив їхніми інтересами, брав участь у наукових диспутах. Однак основним його обов'язком була участь у топографічних і гідрографічних роботах, з яких він особливо зацікавився окомірним зніманням, яке якраз і вирішувало ті завдання, що стояли перед художником Т. Шевченком¹³.

Під час експедиції Т. Шевченко написав численні поетичні та прозові твори й листи, виконав з науковою метою кількост мистецьких творів. Хронологічно його малярські роботи цього

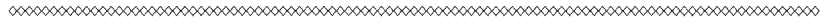
періоду поділяють на п'ять груп: твори сухопутного переходу від Орської фортеці до укріплення Раїм (травень–червень 1848 р.); першого плавання по Аральському морю на шхуні «Константин» (липень–вересень 1848 р.); зимівлі на острові Косарал та в укріпленні Раїм (жовтень 1848 р. – травень 1849 р.); другого плавання по Аральському морю (травень–вересень 1849 р.) і твори, закінчені після повернення поета з експедиції в Оренбург¹⁴.

Багато з виконаних творів Т. Шевченка служили абрисами топографічного знімання, а на деяких відображено астрономічні й топографічні роботи. Наприклад, на акварелі (мал. 5) «Т. Г. Шевченко серед учасників експедиції на березі Аральського моря» (1848 р.) зображено польову бригаду, яка, імовірно, виконує астрономічні спостереження на острові Миколи І, де, як відомо, був астрономічний пункт (див. таблицю). Свідченням цього є зображення астрономічного приладу з позацентровою трубою на штативі та секстанту, в який дивиться людина навприсядки в червоній сорочці. Виходячи з такої інтерпретації, можна стверджувати,

Мал. 5. Т. Г. Шевченко серед учасників експедиції на березі Аральського моря.

Папір, акварель (12–21.09.1848 р.)¹⁵

що людина в капелюсі в повний зріст – це, безперечно, О.І. Бутаков, праворуч від нього на штативі – астрономічний прилад, під штативом – дерев'яний ящик для цього приладу, або хронометра, далі К.С. Поспелов у червоній сорочці навприсядки з секстантом, ще далі – Т. Шевченко в повний зріст з альбомом у лівій руці, перед яким приліг матрос-записувач з польовим журналом, а позаду всіх на березі моря два човни й ще три матроси, найдавший з яких щось показує віхою. На акварелях «Шатро експедиції на острові Барса-Кельмес» (1848 р.), «Південний берег півострова Куланди» (1848–1849 рр.), «Острів Чекан-Арал» (1849 р.) та інших зображені так звані «знімальні маяки», які служили для вимірювання та розпізнавання пунктів.

Топографічні сюжети зображено олівцем також на замальовках «Топограф на березі Аральського моря» (1848, 1849 рр.), «Шхуни. Топографічні роботи на березі Кос-Аралу» (1848–1849 рр.), «Маяк на Кос-Аралі» (1848–1849 рр.), «Острів Чекан-Арал» (1849 р.), «Акджулпас» (1849 р.) тощо. До речі, на останній – однойменна могила зі знімальним маяком у затоці Сари-Чаганак на північному узбережжі моря, на якій, імовірно, знаходився вже згадуваний астрономічний пункт «Акджулпас» (див. таблицю). На декількох інших акварелях і замальовках, можливо, зображений А.А. Акишев, якого Т. Шевченко найчастіше супроводжував при зніманнях. До слова, тоді поет вперше виконав малюнки островів Чеканарал, Чикитарал та ін.

Як відзначив мистецтвознавець А.А. Жаборюк: «Особливістю цих малюнків є поєднання в них майже топографічної точності у зображенні краєвидів з виразним емоційним забарвленням... Все в них своєрідне: і характер освітлення, і розміщення людських фігур, виконаних, як правило, темними силуетами, і точка зору художника, який спостерігає краєвид ніби з підвищення». А оскільки геодезичні пункти закладають, якщо це можливо, на підвищеннях, то очевидно, що не тільки знімання, але й малюнки виконувались з цих підвищень, причому одночасно. У цих творах Т. Шевченко «виявив себе неабияким майстром реалістичного пейзажу» або, точніше, топографічного, що є своєрідним абрисом топографічного знімання. Він один із його зачинателів.

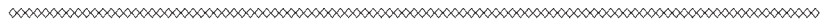
Топографічну точність пейзажів поета відзначало багато дослідників. Це говорить про те, що Шевченко-художник зумів у них об'єднати окомірне топографічне знімання й один із видів живопису – пейзаж. Тому не дивно, що він цікавився творами видатних майстрів документально точних пейзажів – ведут. Так, у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» Т. Шевченко висловив захоплення технікою й прийомами світлотіні в творах видатного італійського живописця Д.А. Каналетто (1697–1768)¹⁶.

В Оренбурзі Т. Шевченка залишили на прохання О.І. Бутакова «для остаточної обробки живописних краєвидів [...] та перенесення гідрографічних даних на карту після того, як вона буде складена в Оренбурзі», тобто, як кажуть геодезисти, для камеральних робіт. Він брав участь у складанні та оформленні топографічних і гідрографічних карт, закінчив альбом краєвидів Аральського моря, написав три автопортрети й, на численні прохання жителів міста, портрети. Тоді ж для допомоги Т. Шевченкові завершувати виконані в експедиції малюнки було також прикомандировано польського заслання – історика та художника рядового Броніслава Залеського (1820–1880) (мал. 6). Камеральні роботи виконувались на квартирі О.І. Бутакова, який описує їх так: «Теперь квартира моя представляет настоящую фабрику – в одной комнате топографы чертят напропалую на трех столах, в другой рисуют виды, в третьей разбираются геологические и ботанические образцы и, наконец, в четвертой я сам работаю над своими отчетами...»¹⁷.

Мал. 6. Б. Залеський.
Автопортрет (1850)

У результаті польових і камеральних робіт було створено першу морську (гідрографічну) карту Аральського моря в проекції Меркатора в масштабі 8,3 милі в дюймі (1:606 564), яку видав 1850 р. Гідрографічний департамент Морського міністерства під назвою

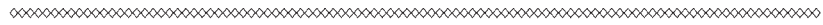
«Карта Аральского моря, составленная с описей капитан-лейтенанта Бутакова и корпуса флотских штурманов прапорщика Поспелова в 1848 и 1849 гг.». Друге, виправлене, видання карти вийшло 1908 р., подальші – у радянські часи з приміткою під нижньою рамкою карти: «Составлена по карте Бутакова 1850 года»; крім того, карта виходила як складова карт більших територіальних утворень. Її рукописний оригінал з підписом оберквартирмейстера Окремого Оренбурзького корпусу підполковника І.Ф. Бларамберга (1803–1878), у складанні якого брав участь і Т. Шевченко, знаходиться в Російському державному військо-історичному архіві (РДВІА), фонд Воєнно-ученого архіву (ВУА), № 22924. Звіт про картографування під назвою «Сведения об экспедиции, снаряженной для описи Аральского моря в 1848 г.» було опубліковано О.І. Бутаковим у «Вестнике Императорского Русского географического общества» 1853 р.

Того ж року вказана карта (мал. 7) вийшла в зменшеному вигляді англійською мовою як додаток до статті О.І. Бутакова «Survey of the Sea of Aral» («Вимірювання Аральського моря») у журналі Королівського географічного товариства (далі – КГТ) «The Journal of the Royal Geographical Society» у Лондоні, а 27 травня 1867 р. КГТ нагородило О.І. Бутакова золотою медаллю за те, що він «перший спустив кораблі і запровадив плавання на Аральському морі». Два примірники карти О.І. Бутаков надіслав А. Гумбольдту, який у листі-відповіді оцінив результати експедиції як «...справжні відкриття в географії», більше того, за його пропозицією, О.І. Бутакова було обрано почесним членом Берлінського географічного товариства (1853 р.). Усе це, очевидно, було відомо Т. Шевченку від О. Бутакова, з яким вони зустрічалися після заслання на поштової станції у м. Володимирі 10 березня 1858 р. Згодом карту також високо оцінили видатний природознавець П.П. Семенов-Тянь-Шанський (1827–1914) і подальші дослідники Аральського моря зоолог М.О. Северцов (1827–1885), геодезист О.А. Тілло (1839–1900) та географ Л.С. Берг (1876–1950) у монографії «Аральское море» (1908 р.)¹⁸.

Слід, однак, відзначити, що хронологічно перший звіт про картографування Аральського моря склав штабс-капітан О.І. Мак-

Мал. 7. Карта Аральського моря О. Бутакова (Лондон, 1853)²⁰

шеєв. У своїх спогадах він писав: «По окончании описи Аральскаго моря я составил, по своим заметкам, отчетам Бутакова и топографическим работам бывших при нем топографов, систематическое описание моря и 28-го марта 1850 года представил по начальству, один экземпляр корпусному командиру (В.О. Обручеву (1793–1866). – *Авт.*), а другой генерал-квартирмейстеру Главнаго штаба (Ф.Ф. Бергу (1794–1874). – *Авт.*). Вскоре, по высочайшему повелению, статья моя была препровождена в Русское географическое общество и напечатана в V-й книжке его записок (1851 года)». Там само О.І. Макшеев висловив деякі застереження щодо точності виконаних польових робіт: «Я сомневаюсь, например, в верности астрономических наблюдений, так как раз, во время сильной качки, хронометры, в числе трех, упали и остановились, и только после поочереднаго поднятия и встряхивания их, вновь пошли, сомневаюсь в точности топографических съемок со шкуны, в верности названий некоторых урочищ, в определении высот нагорных берегов и прочее. В 3-х из рек, впадающих в Аральское море, Сыр-Дарья описана только на небольшом протяжении, на основании наблюдений весьма кратковременных, а описание Аму-Дарья извлечено из записок покойнаго генерала Генса и не проверено по другим источникам». Ці застереження, однак, відносяться до 1848 р. Це, безперечно, знав О.І. Бутаков, але невідомо, щоб вони з О.І. Макшеевим через це сварились¹⁹.

Під час камеральних робіт в Оренбурзі поет декілька місяців жив у відомого військового топографа, квартирмейстера 23-ї піхотної дивізії Окремого Оренбурзького корпусу, штабс-капітана (з 1866 р. – генерал-майора) Карла Івановича Герна (1816–1882) і працював над його портретом з дружиною, який, на жаль, перед обшуком 1850 р. було спалено. Однак альбом красвидів Аральського моря, поданий «по начальству», пізніше повернули Т. Шевченкові, і він подарував його К.І. Герну. Подальша доля альбому невідома. У цей час поет зустрічався також з майбутнім начальником КВТ, уже згадуваним підполковником І.Ф. Бларамбергом, і написав акварельний портрет його дружини.

Слід сказати ще про одного військового геодезиста й аматора живопису, про якого знав Т. Шевченко. Це генерал-майор

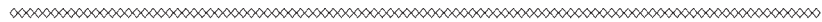
М.Л. Фантон де Верайон (1804–1887), кишинівський знайомий поета О.С. Пушкіна, а в 1849–1854 рр. – начальник штабу Окремого Оренбурзького корпусу. Він сприяв проханню Т. Шевченка про дозвіл малювати, однак існує й протилежна думка²¹.

Експедиція дала світовій науці багато нового та, за характеристикою самого Т. Шевченка, «оригінального, ще не баченого в Європі». За одержані результати її члени отримали різні нагороди, зокрема, О.І. Макшеев, А.А. Акишев, А.С. Голов і К.Д. Рибін були нагороджені орденами св. Анни 3-го ст., Т. Вернер отримав звання унтер-офіцера, а Т. Шевченко лише 5 руб. сріблом, хоча О.І. Бутаков подавав клопотання про присвоєння йому звання унтер-офіцера «за заслуги в создании карты и альбома рисунков». Сам О.І. Бутаков став дійсним членом (1849 р.) і членом Ради (1867 р.) ІРГТ, був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ст. і щорічною рентою 157 рублів 50 коп., а також одержав суворе стягнення (!) за послаблення щодо Т. Шевченка та декілька років був під наглядом III відділення. Унікальна карта Аральського моря заслужила лише «почетного от имени Общества (ІРГТ. – *Авт.*) отзыва», і це незважаючи на те, що у відгуку, який підготували члени комісії ІРГТ – полярний дослідник контр-адмірал П.Ф. Анжу (1797–1869), гідрограф капітан 1-го рангу М.П. Манганарі (1804–1887), член Адміралтейств-ради адмірал О.І. Зеленой (1809–1892) та астроном О.М. Савич (1810–1883), – було підтримано пропозицію відзначити карту найвищою нагородою ІРГТ – Золотою Костянтинівською медаллю²².

Слід також відзначити, що серед знайомих Т. Шевченка періоду заслання були й інші офіцери КВТ, які тоді служили в Окремому Оренбурзькому корпусі. Прибувши 1847 р. на заслання, поет познайомився з художником-аматором унтер-офіцером Матвієм Пилиповичем Чернишовим (?–1866), цікавився його малюнками, допомагав порадами. Згодом познайомився також із підпоручником Я.П. Яковлевим (1815–?) і унтер-офіцером П.Є. Алексеєвим (1816–?). Він міг знати також уже згаданого підполковника Б.Ф. Лема, начальника Оренбурзького загону (півроту) топографів, який був добре відомим серед учасників Аральської описової експедиції²³.

Каратауська експедиція

Відбуваючи в 1850–1857 рр. заслання в Новопетровському укріпленні (з 1939 р. – м. Форт-Шевченко) на півострові Мангишлак (тепер Мангістау), Т. Шевченко брав участь у Каратауській експедиції (28.05–07.09.1851 р.), начальником якої був гірничий інженер поручник (згодом штабс-капітан) Олександр Іванович Антипов (1824–1887). Експедиція розвідувала промислові родовища кам'яного вугілля. Серед її членів був гірничий урядовець і геолог Микола Данилович Козлов (1834–?), якого поет згадує в листах, а також прикомандировані польські політичні засланці – уже згадуваний Б. Залеський та рядовий 3-го Оренбурзького лінійного батальйону геолог Людвик Мар'ян Турно (1823–1899). Останні два переконали О.І. Антипова домогтися прикомандирування до експедиції також Т. Шевченка. Поет був зарахований до команди солдатів для допомоги в роботах гірничої партії, однак фактично замальовував краєвиди малярським приладдям і фарбами, які йому позичав Б. Залеський. Під час експедиції він жив в одному наметі з топографом КВТ Олексієм Івановичем Недорезовим (1830–?), який знімав топографічні плани цих родовищ, та з Б. Залеським і Л.М. Турно. З малярських творів, написаних Т. Шевченком під час цієї експедиції, збереглося й атрибутовано близько сімдесяти. Офорти з декількох цих творів, наприклад, «Мангишлакський сад» (1851–1852 рр.) і «Новопетровська затока» (1851–1853 рр.), опублікував у Парижі в альбомі власних офортів «*La vie des steppes kirghizes: descriptions, récits & contes*» («Життя киргизів степу: описи, оповідання та казки»; 1856 р.) Б. Залеський. За результатами експедиції О.І. Антипов видав статтю «О произведенных исследованиях бурого угля в горах Кара-Тау, на полуострове Мангишлаке» в «Горном журнале» (1852 р., ч. II, кн. VI). Але складений ним рукописний звіт про результати її роботи, датований 19 грудня 1850 р., не був надрукований і, згідно з припущенням Л.С. Берга, зберігається в архіві Гірничого департаменту Міністерства фінансів Росії. Сам Т. Шевченко був задоволений своєю участю в цій експедиції, недарма ж у листі до Б. Залеського від 25.09.1855 р. він писав: «Поход в Кара-Тау надолго у меня останется в памяти, навсегда»²⁴.

У той час Новопетровське укріплення часто відвідували російські наукові експедиції. Там Т. Шевченко познайомився з академіком Петербурзької академії наук, природознавцем К.М. Бером (1792–1876), який у 1853–1856 рр. очолював «высочайше утвержденную экспедицию по изучению Каспийского рыболовства», та з учасниками цієї експедиції природознавцями М.М. Семеновим (1830–?) і М.Я. Данилевським (1822–1885). Припускають, що в Новопетровському укріпленні Т. Шевченко також зустрічався з відомим російським географом і мандрівником Г.С. Карелініним, який уперше виконав топографічні знімання місць майбутніх укріплень в Оренбурзькому краї, зокрема Новопетровського. Там же він, очевидно, познайомився з ученим-гідрографом капітан-лейтенантом (згодом контр-адміралом) М.О. Івашинцевим (1819–1871), який у 1856–1857 рр. очолював гідрографічну експедицію «для новой съёмки и промера» Каспійського моря. У «Щоденнику» Т. Шевченко згадує про контрольні астрономічні визначення координат пунктів, свідком яких він був у Новопетровському укріпленні. Ці визначення виконував М.О. Івашинцев за допомогою вертикального круга і 18-ти хронометрів. Усього в цій експедиції він визначив координати 51 пункту²⁵.

Період після заслання та останні роки життя

Повертаючись із заслання, Т. Шевченко вперше згадує у «Щоденнику» (запис від 13 серпня 1857 р.) видатного російського письменника С.Т. Аксакова (1791–1859) – першого директора (1835–1838 рр.) великого князя Костянтина Межового інституту (нині – Московський державний університет геодезії і картографії – МІПГАіК, Російська Федерація). Спершу вони листувалися, а познайомилися лише 22 березня 1859 р. у Москві, коли Т. Шевченко повертався із заслання²⁶.

Був поет знайомий і з іншими землемірами. Ще до заслання 1847 р. у маєтку князя М.І. Кейкуатова в с. Бігачі на Чернігівщині він познайомився із землеміром Д.П. Демичем (1824–1891), який там служив. У останнього якийсь час зберігалася двобічна ікона на металі роботи Т. Шевченка (доля її невідома) та його автограф, що засвідчував підпис М.І. Кейкуатова на атестаті, який він видав

Д.П. Демичу. У червні–липні 1859 р. під час перебування в Україні, у Корсуні, поет познайомився з землеміром М.К. Толкуновим (1818–1870), у родині якого його гостинно приймали. Ще з одним землеміром Т. Шевченко познайомився 10.07.1859 р. біля с. Пекарі (нині Канівського району) під час обміру ділянки землі, яку поет хотів придбати. Серед родичів Т. Шевченка також були землеміри. К.В. Шевченко (1839–?) 1861 р. став слухачем таксаційно-землемірного училища при Другій київській гімназії. У серпні 1863 р. він закінчив училище, а в грудні того ж року переїхав до Полтавської губернії, де служив землеміром²⁷.

Серед знайомих поета також були відомий російський астроном, фундатор Астрономічної обсерваторії Казанського університету (відкрита 08.09.1901 р.) і член-кореспондент Петербурзької академії наук В.П. Енгельгардт (1828–1915), син поміщика, кріпаком якого був Т. Шевченко, та магістр астрономії Д.М. Щепкін (1817–1857), старший син відомого актора М.С. Щепкіна (1788–1863). Товариські стосунки зв'язували Т. Шевченка з видатним українським математиком та академіком Петербурзької академії наук М.В. Остроградським (1801–1862)²⁸.

І в останні роки життя Т. Шевченко цікавився науковими новинами, читав «Космос. Опыт физического мироописания» А. Гумбольдта, слухав лекцію професора Роде «Оптические картины к истории образования земной коры» тощо. Імовірно, поет читав романи «Путешествие юного Анахархиса в Афины» Ж.-Ж. Бартелемі і «Робінзон Крузо» Д. Дефо, про які згадує в повісті «Художник», або «Письма русского офицера» Ф.М. Глинки, які називає в повісті «Капитанша». У повісті «Художник» Т. Шевченко також згадує, що його учитель К.П. Брюллов читав у голос «Історію життя і мандрівок Христофора Колумба» В. Ірвінга. Міг він читати й роман «Мандри Гуллівера» Дж. Свіфта, про що є непрямі свідчення в повісті «Несчастный». В особистій бібліотеці поета також були твори, присвячені географії й мандрям. Крім уже згаданого «Космоса» А. Гумбольдта, це й «Магазин земледелия и путешествий» М. Фролова, твори В.Г. Григоровича-Барського, П. Шпилевського тощо. Напевно, під цим впливом він написав вірш «І Архімед, і Галілей» (24.09.1860 р.)²⁹.

Післямова

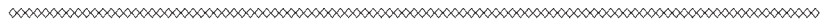
Перше повне наукове вивчення й знімання до того часу невідомого Аральського моря було здійснено описовою експедицією О.І. Бутакова 1848–1849 рр., учасником якої від початку і до кінця був Тарас Шевченко. Він не тільки брав участь у польових роботах та відкритті разом з О. Бутаковим та іншими членами експедиції невідомих островів, але й уперше в історії зафіксував це море, його острови й береги в обширній серії акварелей, малюнків олівцем і безлічі ескізних начерків з натури.

Створені поетом під час наукових експедицій і заслання малярські твори мають велике пізнавальне значення й наукову цінність та не втратили своєї ваги й у наш час, більше того, вони, за висловом деяких дослідників, «яскравий приклад синтезу науки і мистецтва». Це однозначно дуже цінні матеріали з різних галузей знань і мистецтва: географії, історичної географії, історії, археології, етнології, історії мистецтва й, звичайно, геодезії та польової астрономії тощо. На жаль, вони ще недостатньо вивчені й мало відомі широкому колу фахівців з різних галузей знань, про що свідчить і наше дослідження, де ми стверджуємо, що з точки зору геодезії та астрономії інтерпретацію деяких Шевченкових малярських творів треба переглянути!

Велике значення мають малярські твори Т. Шевченка й для народів, які в XIX ст. жили в басейні Аральського моря, зокрема для сучасних казахів і каракалпаків. Недарма ще 1939 р. казахський поет і драматург Абдільда Тажибаєв у доповіді на VI пленумі Спілки письменників СРСР відзначив, що «десятки чудових малюнків з життя казахського аулу», написаних Т. Шевченком під час заслання, роблять його «основоположником національного живописного казахського мистецтва». Чи не тому його ім'я в 1935–1984 рр. носила Казахська державна художня галерея (зараз Державний музей мистецтв імені Абілхана Кастесєва) у м. Алмати³⁰.

На завершення зазначимо, що ім'ям Тараса Шевченка названо багато географічних і астрономічних об'єктів³¹:

1. Близько 400 населених пунктів в Україні і за кордоном. У 1964–1991 рр. адміністративний центр Мангістауської (раніше – Мангишлацької) області Казахстану, м. Актау, також називався на честь поета – Шевченко.

2. Пік Шевченка – гірська вершина на Суганському хребті (Центральний Кавказ) на території Кабардино-Балкарської Республіки (Російська Федерація) висотою 4161 м. Координати: 42° 58' 57,4" N, 43°30'43,96" E (див. Вікіпедію). Назву присвоєно 1939 р., коли її підкорили альпіністи з м. Дніпропетровська під керівництвом Олександра Зюзіна.

3. Затока Шевченка (назву присвоєно 1961 р.; у 1849–1961 рр. – затока Паскевича) на північному узбережжі Аральського моря, яку 1849 р. відкрив і обстежив О.І. Бутаков (див., наприклад, аркуш карти масштабу 1:200 000 з номенклатурою L-41-XIII і назвою «Акбасты», видання 1986 р.). Сьогодні, незважаючи на висихання моря, вона все ще існує в так званому Північному, або Малому Аральському морі – частині колишнього Аральського моря (див. Вікіпедію).

4. 5707 Шевченко, англ. 5707 Shevchenko (1976 GY3) – астероїд головного поясу, відкритий 2.04.1976 р. у Кримській астрофізичній обсерваторії (снт Научний) астрономом М.С. Черних. Назву присвоєно 1976 р. Міжнародним астрономічним союзом (МАС).

5. 2427 Кобзар, англ. 2427 Kobzar (1976 YQ7) – астероїд головного поясу, відкритий 20.12.1976 р. М.С. Черних; діаметр – близько 10 км. Назву присвоєно 1976 р. МАС.

6. Шевченко (кратер), англ. Shevchenko crater – кратер на першій планеті Сонячної системи Меркурій; діаметр 137 км. Координати: широта 53,8° S, довгота 46,5° W. Уперше кратер сфотографувала в 1973–1975 рр. американська АМС «Марінер-10». Назву присвоєно 1976 р. МАС.

Усе вищесказане дуже важливе для пізнання творчої лабораторії великого поета й художника, причин та шляхів еволюції його творчості, зокрема, і під впливом знань з астрономії, геодезії, картографії, гідрографії та географії, а також власного досвіду, набутого в наукових експедиціях. Незважаючи на перенесені важкі випробування, Т. Шевченко й після заслання продовжував цікавитися цими науками та висловив бажання знову взяти участь в експедиції О.І. Бутакова, навіть у Тибет³².

9 Дневниковые записи плавания А.И. Бутакова на шхуне «Константин» для исследования Аральского моря в 1848–1849 гг.; *Макшеев А.* Указ. соч.; Шевченківський словник; *Большаков Л.Н.* Указ. соч.

10 *Бутаков А.И.* Сведения об экспедиции, снаряженной для описи Аральского моря в 1848 г. // Вестник Император. рус. геогр. об-ва. – СПб., 1853. – Т. VII. – Кн. 1. – С. 1–9; *Дмитриев В.И.* А.И. Бутаков / Под ред. Е.Е. Шведе. – М., 1955; Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов (1822–1872); *Макшеев А.* Указ. соч.; *Новокишинова-Соколовская З.К.* Картографические и геодезические работы в России в XIX – начале XX в. – М., 1967; *Папковский П.П.* Из истории геодезии, топографии и картографии в России / Отв. ред. В.Г. Селиханович. – М., 1983; *Butakoff A.* Op. cit.

11 *Butakoff A.* Op. cit.

12 *Дрбал А.* Вказ. пр.; *Попов П.М.* Т. Шевченко і О. Гумбольдт // Всесвіт. – 1961. – № 8. – С. 153–158; *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 12 т.; Шевченківський словник; *Butakoff A.* Op. cit.

13 *Дрбал А.* Вказ. пр.; *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 12 т.; Шевченківський словник; *Butakoff A.* Op. cit.

14 *Дрбал А.* Вказ. пр.; *Жаборюк А.А.* Мистецтво живопису і графіки на Україні в першій половині і середині XIX століття. – К.-Одеса, 1983; *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 10 т.; *Його ж.* Повне зібрання творів: у 12 т.; Шевченківський словник.

15 *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 10 т.

16 Атлас «Шляхами Великого Кобзаря»; *Дрбал А.* Вказ. пр.; *Жаборюк А.А.* Вказ. пр.; *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 10 т.; *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 12 т.; Шевченківський словник.

17 *Дрбал А.* Вказ. пр.; Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов (1822–1872); *Butakoff A.* Op. cit.

18 Аральское море : [Карта № 1437], с описей кап.-лейт. Бутакова и корп. флот. штурм. прапорщ. Поспелова 1848 и 1849 гг. / Составл. в 1850 г., исправл. в 1908 г. Масштаб 8,2 мили в дюйме. – СПб., 1908; *Берг Л.С.* Указ. соч.; *Бородін В.С.* Т.Г. Шевченко: Біографія / В.С. Шевченко, Є.П. Королюк, В.А. Смілянський [та ін.]. – К., 1984; *Дрбал А.* Вказ. пр.; Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов (1822–1872); Карта Аральского моря, составленная с описей кап.-лейт. Бутакова и корп. флот. штурм. прапор. Поспелова в 1848 и 1849 гг. Масштаб 8,2 мили в дюйме. – СПб., 1850; *Сигалов В.М.* Динамическое картогра-

фирование Аральського моря // Вісник геодезії та картографії. – 1986. – № 4. – С. 39–42; *Butakoff A.* Op. cit.

¹⁹ *Берг Л.С.* Указ. соч.; *Макшеев А.* Указ. соч.; *Его же.* Описание Аральського моря // Записки Император. рус. геогр. об-ва. – СПб., 1851. – Кн. 5. – С. 30–61.

²⁰ *Butakoff A.* Op. cit.

²¹ *Дрбал А.* Вказ. пр.; *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 10 т.; Шевченківський словник; *Большаков Л.Н.* Указ. соч.

²² *Дрбал А.* Вказ. пр.; *Butakoff A.* Op. cit.; *Большаков Л.Н.* Указ. соч.

²³ *Дрбал А.* Вказ. пр.; Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов (1822–1872); *Butakoff A.* Op. cit.; *Большаков Л.Н.* Указ. соч.

²⁴ *Берг Л.С.* Указ. соч.; *Дрбал А.* Вказ. пр.; Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов (1822–1872); *Паламарчук Г.П.* Тарас Шевченко в горах Мангишлаку // Питання шевченкознавства. – 1961. – Вип. 2. – С. 44–67; Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861; *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 12 т.; Шевченківський словник.

²⁵ *Дрбал А.* Вказ. пр.; *Папковский П.П.* Указ. соч.; *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 10 т.; *Його ж.* Повне зібрання творів: у 12 т.; Шевченківський словник; *Большаков Л.Н.* Указ. соч.

²⁶ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 10 т.; *Його ж.* Повне зібрання творів: у 12 т.; Шевченківський словник.

²⁷ *Дрбал А.* Вказ. пр.; Шевченківський словник.

²⁸ *Дрбал А.* Вказ. пр.; *Шкраб'юк П.В.* Відображення наукових зацікавлень Т. Шевченка в його «Щоденнику» // Т. Шевченко і українська національна культура: матер. наук. симп. (Львів, 8–9 червня 1989 р.). – Львів, 1990. – С. 54–55; Шевченківський словник.

²⁹ *Анісов В., Середа Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1976; *Дрбал А.* Вказ. пр.; *Попов П.М.* Вказ. пр.; *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 10 т.; *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: у 12 т.; Шевченківський словник; *Шкраб'юк П.В.* Вказ. пр.; *Butakoff A.* Op. cit.

³⁰ Шевченківський словник.

³¹ Атлас «Шляхами Великого Кобзаря».

³² *Дрбал А.* Вказ. пр.

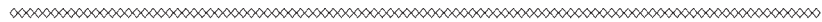
Георгій Козубовський

ПРО БУГО-ПРИП'ЯТСЬКИЙ ШЛЯХ У СЕРЕДИНІ XIV ст.

Шлях по Прип'яті, що з'єднував Київ із найважливішими центрами Західної Русі, Мазовії, ятваськими й литовськими землями, давно привертає увагу дослідників. Відомий з найдавніших часів, з освоєнням Києвом Буго-Прип'ятського басейну, протягом X ст. набуває міжнародного значення. Як найкоротший і дуже зручний шлях із Києва до Мазовії, він з'єднував водні системи Дніпра – Бугу – Прип'яті, басейни Чорного й Балтійського морів¹.

Магістральний шлях, що вів із Києва Дніпром, а потім Прип'яттю й невеликим (у кілька км) сухим пасмом – волоком до Середнього Бугу, мав кілька відлагувань у західній своїй частині. Позначений низкою визначних давньоруських міст і митних пунктів, він пов'язується з торгівлею багатьма товарами. Серед них найважливішими називають сіль, віск, хутра, мед, бурштин, вироби з овруцького шиферу тощо². Але басейн ріки Прип'ять багатий на знахідки монетарного срібла: римських, східних і європейських монет. За умови відсутності власних копалень коштовних металів проходження й затримання значної кількості срібла – стратегічного металу середньовіччя – було об'єктивним чинником економічного, політичного та культурного розвитку східнослов'янських земель. Саме шлях Велика Польща – Мазовія – Західний Буг – Прип'ять – Дніпро розглядається в якості одного з основних європейських шляхів, за яким європейське (чеське) срібло надходило до Східної Європи ще в давньоруський час³. Деякі дослідники не визнають його домінуючої ролі⁴, інші – вважають одним із основних між Східною й Центральною Європою⁵. Хоча здебільшого дослідники звертають увагу на слов'янську й давньоруську добу.

Особливий інтерес становить історія цієї магістралі, а також земель уздовж шляху в післямонгольську добу. До кінця XIII ст.

землі вздовж Прип'яті зберігали певну незалежність, знаходячись під впливом галицько-волинських князів. Літописи свідчать і про боротьбу за різні ділянки шляху між галицько-волинськими та литовськими князями в другій половині XIII ст. На початку XIII ст. литовські війська захоплюють м. Нобель, перерізуючи шлях по Прип'яті. Але волинські загони вибивають литовську залогоу⁶.

Наприкінці XIII ст. в турово-пінських землях (чи їхній частині) володарювала власна династія, хоча й, можливо, під впливом галицько-волинських князів. У джерелах згадуються імена пінських князів Федора, Демида та Юрія. Смерть пінського князя Юрія Володимировича на межі 80–90-х рр. XIII ст. оплакували брат Демид і сини. Джерела свідчать, що ця гілка Рюриковичів не зникла в XIII ст.⁷

Численність сім'ї (три брати та їхні діти) передбачає княжіння в кількох містах Прип'ятського Полісся, відповідно на значному відрізку Буго-Прип'ятського шляху, для розвитку й функціонування якого ще з давньоруського часу величезне значення мала система міст у басейні Прип'яті. Городища всіх міст Туровської землі розташовувались на ріках магістральних водних шляхів (Турів, Мозир, Рогачів, Берестя), у вузлових пунктах водних шляхів (Пінськ) чи їхніх приток (Клецьк, Слуцьк, Давид-Городок, Висоцьк, Дубровиця, Степань, Чарторийськ)⁸.

Точно не відомо про час встановлення на турово-пінських землях влади литовських князів. Більшість дослідників пов'язують це з часами Воїна (1295–1315) та Гедиміна (1316–1341). Принаймні за останнього Пінщина вже входить до його володінь⁹. Низка літописів розповідає про роздачу Гедиміном земель своїм синам: Монтивиду – Корачев і Слонім, Нарімунту – Пінськ, Ольгерду – Крево, Евнутію – Вільно, Кейстуту – Троки, Коріятю – Новогрудок, а Любарта прийняв володимирський князь за своєю дочкою до Володимира й Луцька та й всієї землі Волинської¹⁰. Безумовно, ці міста Гедиміновичі отримували з відповідними землями – князівствами.

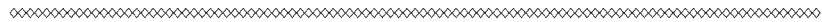
Поява Наримунта Гедиміновича в Турово-Пінській землі датується кінцем 30-х рр. XIV ст. чи часом між вокняжінням Гедиміна в Литві (1316) і приходом Наримунта в Новгород на

«пригороди» (1333)¹¹. Існує версія, що останній володів землями в Поліссі близько 30 років¹². Хоча час появи Наримунта в Пінському Поліссі, як і перебіг його діяльності, – спірні питання й остаточно не вирішені дослідниками.

Виходячи з геополітичної ситуації першої половини XIV ст., Глібу-Наримунту дістався східний напрямок – Золота Орда, у період її розквіту та чи не найбільшого військово-політичного й економічного потенціалу за ханів Узбека (1313–1341) та Джанібєка (1342–1357). М. Стрийковський, розповідаючи про розподіл земель між дітьми Гедиміна в Русі та Литві, зазначив, що Наримунт отримав Пінськ із землями по р. Прип'яті аж до Дніпра¹³. Добре обізнаний з подіями XIV ст. лівонський хроніст Г. Вартберг, розповідаючи про битву з хрестоносцями на р. Стреве 1348 р. і загибель Наримунта, називає його королем Русі, на відміну від Ольгерда й Кейстута, королів Литви¹⁴.

Досі не з'ясовано, ким була дружина Наримунта. Одні дослідники називають її ординкою, дочкою татарського хана¹⁵, «дочкою володаря Тавриди»¹⁶, інші пов'язують з родиною руських князів¹⁷. Останнім часом наголошується на існуванні кількох дружин у Наримунта¹⁸. Хоча сам факт, що під час боротьби за владу в Литві 1345 р. він знайшов притулок в Орді¹⁹, може побіжно свідчити про родинні зв'язки саме з правлячою династією Золотої Орди. Але Наримунт був похрещений на честь одного з найперших загальноруських святих – Гліба, православними були і його діти, які згадуються з християнськими іменами: Михайло, Семен-Феодосій (?), Олександр, Юрій, Патрикій-Давид²⁰. Саме на печатці Гліба-Наримунта від 1338–1341 рр. збереглося найперше в династії Гедиміновичів зображення «вершника»²¹. Існує версія про зв'язок цього зображення з майбутнім державним гербом Литовсько-Руської держави – «Погоні»²².

Після загибелі Наримунта 1348 р. у битві з хрестоносцями на р. Стреве в Пінському Поліссі залишилася династія Наримунтовичів, яка близько століття зберігала за собою Пінськ та навколишні землі²³. З Наримунтом і його нащадками пов'язується походження низки східноєвропейських князівських родин, визначних політичних і військових діячів, зокрема й князів Острозьких²⁴.

Значну увагу приділяють літописи відомим подіям 1331 р. – поставленню Василя єпископом Новгородським у Володимирі. 1331 р. з Північної Русі у Володимир-Волинський для посвяти в єпископський сан виїхали два кандидати: Василій від Новгорода та Арсеній від Пскова. Останнього підтримували, крім псковичів, литовські князі на чолі з Гедиміном. По дорозі в Литовській землі Василя і його супутників затримав Гедимін: «... И въ такоѣй тяготь слово право дали сыну его Наримонту, пригороды Новгородська: Ладогу, Орѣховъ, городокъ, Корѣльскый городокъ, Корѣльскую землю, половину Копоріи, в вотчину и дѣдину и его дѣтемъ»²⁵. Згадка про дітей може вказувати на те, що на 1331 р. хтось із відомих синів Наримунта – Михайло, Семен-Феодосій, Пунігайло (?), Олександр, Юрій, Патрикій²⁶ – був уже дорослим і міг тримати новгородські «пригороди», як і землі в Поліссі й Східній Волині. Переміг Василій, якого було посвячено 25 серпня в сан архієпископа новгородського та псковського. Літопис сповіщає, що, Арсеній же «со плесковичами» «поиха посрамлен от митрополита на Киев»²⁷. Проте, якщо Арсеній спокійно поїхав на Київ²⁸, певно, звичайною дорогою, то Василій із супутниками «...межи Литвы и Кыева уходомъ бѣжали»²⁹.

Літописи повідомляють, що сам митрополит попередив Василя: «грамоту прислалъ ко владыцъ съ своимъ челоукомъ и къ бояромъ, [...] занеже отѣпустилъ князь Литовскыйи 300 Литвы поимати васъ»³⁰. Той виїхав з Володимира 1 вересня і, вірогідно, проїхав якусь частину усталеного шляху, коли отримав повідомлення митрополита, оскільки Гедимін уже відправив у погоню за ним³¹. Новгородцям вдалося уникнути зустрічі з литовським загоном, але під Черніговом їх наздогнали «...Феодоръ князь Кыевскыйи со баскакы въ 50 челоуѣкъ разбоемъ», але новгородці «даша [...] окупи съ себя; а Ратьслава, протодьякона митрополича, изымавъ в Кыевъ повели...»³².

Загін із найвищих посадових осіб новгородської республіки – владики, бояр Кузьми Твердиславовича й сина тисяцького Офромєя Остоф'єва – певно, складався з кількох десятків чоловік, оскільки остерігався заgonу в 300 душ, але готовий був дати бій під Черніговом заgonу в 50 осіб³³. Далі Василій через Брянськ і Торжок прибув

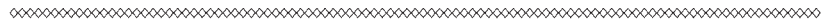
до Новгороду³⁴. Здебільшого до цього джерела дослідники звертаються у зв'язку з визнанням особи Федора, Гедимінового брата, і відповідним доказом реальності Гедимінової виправи на Київ.

Деякі вчені, спираючись на білорусько-литовські літописи, хроніку М. Стрийковського, датують завоювання Київщини Гедиміном 20-ми роками XIV ст.³⁵ Інші відносять ці події до 30-х років XIV ст.³⁶ В.Б. Антонович та низка дослідників відкидають саму можливість завоювання Києва раніше 1362 р.³⁷ Такі розбіжності в поглядах пов'язані з украї обмеженою джерельною базою та дійсно складним перебігом подій у цьому регіоні. Найбільш аргументовано видається точка зору про поетапність литовського наступу, існування кількох різночасових (трьох–чотирьох) походів та датування першого етапу литовської експансії на Південну Русь 20-ми роками³⁸. Джерела згадують, що Гедимін тричі воював з татарами: 1324 р., 1336 р., (?) р.³⁹ Певно, що в цих війнах не могло обійтися без одного з найстарших синів Гедиміна – Наримунта, володіння якого були найближчими до південноруських володінь Золотої Орди. Ці землі, певно, слугували плацдармом для литовських походів у першій половині XIV ст.

Важко точно окреслити шлях новгородців із Володимира до Чернігівщини. За підрахунками сучасних авторів, весь шлях від Києва до Дорогочина на Бузі з врахуванням волоків і плавання вгору й униз за течією можна було пройти за 17–20 днів. Причому в східному напрямку рухатися було швидше, ніж у західному⁴⁰. Але для того, щоб потрапити з м. Володимира до Дніпра, треба було дістатися ще до Прип'яті. У XII ст., за повідомленням ал-Ідрісі (близько 1153 р.), шлях від Турова до Києва можна було здолати за 6 днів⁴¹. Василій із супутниками їхав сухопутним шляхом, принаймні значну частину.

При більшості річок Східної Європи часто з обох боків ішли сухопутні шляхи, котрі, як правило, належали до найважливіших комунікацій. Значення сухопутних і водних шляхів посилювали дороги, що їх перетинали. За право контролю над найважливішими комунікаціями точилася запекла боротьба.

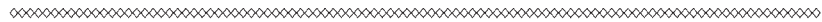
Надзвичайну увагу торговим комунікаціям приділяв і Гедимін. В його угоді з Орденем від 1338 р. регламентувалися правила

проїзду купців по дорозі, якою володів Гедимін з обох боків Двіни та всіх ручаїв, які впадають у неї: «Далі, [...] (німецький купець. – Г.К.) [...] може їхати [...] дорогою вниз по обом бокам Двіни [...], буде вона безпечна любому купцю на відстані, на яке він може кинути списа»⁴². Певно, в регламентації проїзду Гедиміну наслідували і його сини. Важко сказати, як далеко розповсюджувались володіння литовських князів на південь від р. Прип'яті.

Дослідники звертають увагу на широку смугу прип'ятських боліт південніше основного русла ріки, як на природний бар'єр між племінними угрупованнями древлян і дреговичів⁴³. Бідний археологічний матеріал дозволяє припускати, що територія між Овруцьким кряжем і прип'ятськими болотами була практично незаселеною протягом усього давньоруського часу. А її господарсько-культурне освоєння розпочалося лише в період пізнього Середньовіччя. Поодинокі знахідки кераміки датуються тут XVI–XVIII ст.⁴⁴ Цікаво, що й кордони Волинського воєводства з Пінським повітом у пізньому Середньовіччі ніколи не проводились, що пов'язується з природно-географічними факторами. Ця територія представляла собою місцевість значною мірою вкриту важкопрохідними болотами й лісами, малолюдну, що дуже повільно освоювалася. Це обумовлювало відсутність прикордонних суперечок, за окремим виключенням⁴⁵. Певно, саме цією місцевістю здолав більшу частину свого шляху на схід Василій із супутниками. Але важливо, що на 1331 р. в районі Буго-Прип'ятського шляху межували три сторони: на південному заході – Галицько-Волинське князівство з його останнім володарем Болеславом II Юрієм (1323–1340), з півночі й північного заходу – литовські князі, з півдня й південного сходу – Золота Орда та її васали (київський князь Федір із баскаком).

Досі остаточно не з'ясовані володіння Любарта в 30-х роках XIV ст. Існує досить аргументована версія, що після обрання 1324 р. галицько-волинським князем Болеслава Тройденовича Любарту, імовірно, довелося залишити Луцьк, але вдалося зберегти частину Луцького князівства в Східній Волині з центром у Любарі – Любартові⁴⁶. З початку боротьби за галицько-волинську спадщину в 40-х роках XIV ст. західна частина земель у басейні

Прип'яті вже контролюється Любартом і Кейстутом⁴⁷. Крім того, у Прип'ятському Поліссі, певно, зберігалася значна частина дрібних і середніх феодалних володінь нащадків волинських і турово-пінських князів. Але в цей час їхня більша частина так чи інакше перебувала в залежності чи під впливом найбільших державних утворень цього регіону.

Археологічні дослідження на пам'ятках прип'ятського Полісся – у Турові, Пінську, Давид-Городку, Мозирі та інших – засвідчують наявність багатой матеріальної культури. Значення Пінська (та й усього регіону) підтверджується надзвичайно великими розмірами його городища (більше 2 га) і дуже потужним культурним шаром (більше 5 м на території дитинця), серед якого значна частина належить до XIV ст.⁴⁸ Існують повідомлення, що Пінськ був ще в Київській Русі складочним пунктом галицької солі на соляному шляху з Галичини до Києва, що було одним із факторів економічного значення міста в давньоруський час⁴⁹.

Не можна виключити й наявності власних соляних джерел у Поліссі. Одне з найбільших (але дуже глибоке) родовищ кам'яної солі в Європі відкрито в XX ст. на Мозирщині. Однак окремі виходи кам'яної солі, джерела, криниці могли використовуватися й у давнину. У регіоні здавна відомі соляні джерела в районі Шепетівки, у болотній низині р. Гуски, притоки Гориня⁵⁰. У зв'язку з цим привертає увагу цікавий звичай, можливо, пов'язаний з існуванням соляних джерел у давнину, зафіксований у XIX ст. в с. Марковичі біля устя Прип'яті. Місцеві жителі кожного року їздили по сіль у Крим, а повернувшись, сипали її в криниці, щоб зробити воду назавжди солоною⁵¹. Свідчення джерел XII–XIII і XV–XVI ст. дозволяють говорити про існування спеціальних мит у ключових місцях провозу солі по Прип'яті й Бугу. Сліди давньої традиції торгівлі сіллю в Турові та Пінську знаходимо й у відомому Туровському уставі XIV ст.⁵² «Соленичне й воскове» вважалося найприбутковішими митними зборами⁵³, що було об'єктивним чинником розвитку товарно-грошових відносин.

Документи XVI ст. підтверджують значення й інших міст Полісся в транспортуванні найважливішого продукту – солі, певно, спираючись на давню традицію⁵⁴. Значення найважливішого

стратегічного пункту Пінськ отримує під час боротьби волинських і литовських князів у XIII ст.⁵⁵ Його піднесення в пізніші часи пояснюють торговим значенням і тим, що він менше інших постраждав від татар⁵⁶. Певним підтвердженням значення міст басейну ріки Прип'яті й датуючим матеріалом для цієї доби можуть бути монетні знахідки.

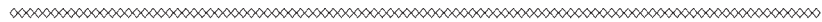
У самому Пінську зафіксовано знахідку празького гроша Карла I (1346–1378). Монета походить з культурного шару разом із відповідним набором речей і кераміки того часу⁵⁷. Празький гріш Яна I Люксембурзького (1310–1346) було знайдено в с. Слобода Мозирського району⁵⁸.

Знахідки празьких грошів Яна I Люксембурзького та Карла I відомі в м. Дорогочині на Бузі, західному крайньому пункті Буго-Прип'ятського шляху, поруч із відомими дрогичинськими пломбами давньоруського часу та польськими монетами XV–XVI ст.⁵⁹ На жаль, не продатований скарб із м. Добруш на Гомельщині, але один гріш атрибутований правлінням Карла I (1346–1378)⁶⁰.

Один з найбільших східноєвропейських скарбів празьких грошів із м. Бреста почав формуватися ще в XIV ст. Скарб хоч і датується за більшістю монет Вацлава IV (1378–1419) (406+(?)), містить незвично високий відсоток монет Карла I (1346–1378) (114+(?)) та рідкісний польський гріш Казимира III (1333–1370)⁶¹. Зазвичай у східнослов'янських знахідках, датованих за монетами Вацлава IV, гроші Карла I не перевищують кількох відсотків.

Близько двох десятків пунктів знахідок із празькими грошами Вацлава IV зафіксовано в пінському Поліссі⁶². Більшість їх, певно, також пов'язана з усталеною традицією проходження празьких грошів із Мазовії протягом XIV ст.

В історіографії не існує одноставної думки про початок обігу та шляхів надходження празьких грошів на територію Східної Європи⁶³. Свого часу визначний білоруський дослідник В.Н. Рябцевич звернув увагу на південно-східний шлях надходження празьких грошів до Східної Європи – через Білорусію та Чернігівську землю. Дослідник вважав цей шлях основним і датував масове надходження празьких грошів 1378–1419 рр.⁶⁴

Надходження нової хвилі європейського срібла – празьких грошів – до Східної Європи, імовірно, пов'язано з активізацією життя на Буго-Прип'ятській магістралі наприкінці першої половини – у середині XIV ст. Існування кількох досить розвинутих державних утворень у басейнах рік Прип'ять і Буг – Галицько-Волинського князівства, поліських князівств Наримунта та його нащадків, орієнтованих на економічні зв'язки з Мазовією, були об'єктивним чинником залучення чеської валюти цим шляхом ще в першій половині XIV ст.

Писемні та археологічні джерела свідчать, що в Мазовії празькі гроші розповсюдилися на кілька десятиліть пізніше, ніж у Малій Польщі. За останніми дослідженнями, перші згадки про їхнє використання датуються 1333 р.⁶⁵ Це не означає, що вони не могли надходити до Мазовії й далі на Схід уже в першій чверті XIV ст. У Мазовії зафіксовані окремі знахідки празьких грошів і скарби, датовані монетами Вацлава II (1300–1305)⁶⁶.

Важливим чинником у посиленні значення Буго-Прип'ятського шляху стали династичні зв'язки. Одруження мазовецького князя Тройдена з галицько-волинською княжною Марією, обрання сохачевсько-черського князя Болеслава II Юрія галицько-волинським володарем, вірогідно, відбилося на багатьох сферах життя і в Мазовії, і на Русі.

Саме галицькими впливами обумовлена низка нових елементів у матеріальній культурі столичного Черська, сполученого з Дорогичиним прямим шляхом в 110 км. Біля середини XIV ст. в Черську зафіксована митна комора, діяльність котрої пов'язується й із постачанням солі з Русі як товару першої необхідності. Мазовія, на відміну від Куяв і землі Лужицької, не мала власних соляних промислів і часто використовувала руську сіль. Ще 1218 р. у Сулейові зафіксовано 13 возів «солі руської»⁶⁷. Увагу постачальникам солі та іншим торговцям приділяв і Гедимін. У посланні монахам Ордену Миноритів від 26 травня 1323 р. надавалася можливість вільного входу в його землю й виходу з неї через князівство Мазовецьке різним торговцям, зокрема постачальникам солі «... без усяких податків і торгівельних мит»⁶⁸. Значна кількість «митних комор» для привезеної й місцевої солі згадується в

середньовічних джерелах у Підляшші: у Бересті, Дорогичині, Гонядзи, Високом, Тикоцині⁶⁹. Зі зворотнім надходженням золотоординських монет Буго-Прип'ятським шляхом пов'язують знахідки золотоординських монет із Бреста, Клецька та Давид-Городка, на жаль, точно не визначених⁷⁰. Привертає увагу значна відстань цих знахідок від ареалу розповсюдження золотоординських монет.

Монетні знахідки, писемні та археологічні джерела дозволяють визнати, що близько середини XIV ст. відкрився ще один напрямок надходження європейської валюти – празьких грошів – із Мазовії та через неї.

¹ Бужанський А. Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (Географічно-археологічна студія) // Праці Інституту дослідів Волині. – Вінніпег, 1966. – Волиніана XV. – С. 24–25; Перхавко В.В. Опыт комплексного использования письменных и материальных источников для реконструкции истории Припятско-Бугского пути в IX–XIII вв. // Проблемы исторической географии России. Источниковедение исторической географии России. – М., 1980. – С. 4, 10, 12.

² Бужанський А. Вказ. пр. – С. 15–16, 22–23; Перхавко В.В. Указ. соч. – С. 14.

³ Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. – Л., 1968. – С. 195.

⁴ Рубинштейн Н.Л. Западные пути торговли Украины-Руси // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – 1925. – № 2–3. – С. 122, 133; Спицин А.А. Торговые пути Киевской Руси // С.Ф. Платонову ученики, друзья и почитатели. – СПб., 1911. – С. 252.

⁵ Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути // История культуры древней Руси. – М.-Л., 1948. – Т. 1. – С. 343–344; Перхавко В.В. Указ. соч. – С. 23.

⁶ Бужанський А. Вказ. пр. – С. 29–30.

⁷ Грушевский А. Очерк истории Турово-Пинского княжества X–XIII вв. – К., 1901. – С. 63–64.

⁸ Лысенко П.Ф. Города Туровской земли. – Минск, 1974. – С. 179.

⁹ Его же. Древний Пинск. – Минск, 1997. – С. 68; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 362.

10 Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1980. – Т. 35. – С. 61, 85, 97, 110, 115, 132–133, 153, 181, 201, 222.

11 *Nikodem J.* Narymunt Giedyminowic i jego uposażenie // *Scriptura custos Memoriae. Prace historyczne.* – Poznań, 2001. – 44. – S. 609–622; *Горский А.А.* Русские земли в XIII–XIV веках. Пути политического развития. – М., 1996. – С. 55, 107; *Войтович Л.* Вказ. пр. – С. 613; *Паушто В.Т.* Образование Литовского государства. – М., 1959. – С. 392–393.

12 *Леонтович Ф.И.* Очерки истории Литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – С. 4.

13 *Strykowski M.* Kronika polska, litewka, zmodska i wszystkiej Rusi etc. – Warszawa, 1846. – Cz. 2. – S. 381.

14 Ливонская хроника Германа Вартберга // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. – Рига, 1879. – Т. II. – С. 106–107.

15 *Wolff J.* Rod Gedimina / Dodatki i poprawki do dzieł Hr. K. Stadnickiego: «Synowie Gedymina», «Olgierd i Kiejstut», «Bracia Władysława Olgierdowicza Jagiełły» we Lwowie 1867. – Kraków, 1888. – S. 14; *Грушевский А.С.* Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства. – К., 1901. – С. 10.

16 *Niesiecki K.* Herbarz polski. – Lipsk, 1841. – Т. 8. – С. 168

17 *Puzyna J.* Narymunt Gedyminowicz // *Miesięcznik Heraldyczny.* – 1930. – R. IX. – № 3. – S. 37.

18 *Войтович Л.* Вказ. пр. – С. 613.

19 *Wolff J.* Op. cit. – S.13.

20 *Войтович Л.* Вказ. пр. – С. 619–620.

21 *Янин В.Л., Гайдуков П.Г.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – М., 1998. – С. 72–73, № 436 б.

22 *Пчелов Е.В.* «Витис» («погоня») и «ездец»: «родство» или «сходство»? // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы: Вильнюс, 2006. – Vilnius, 2010. – S. 250, 256.

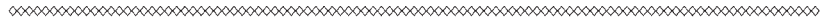
23 *Грушевский А.С.* Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства. – С.10–14.

24 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 93.

25 ПСРЛ. – СПб., 1851. – Т. 5. – С. 219.

26 *Войтович Л.* Вказ. пр. – С. 619–620.

- 27 ПСРЛ. – Пг., 1917. – Т. 4. – Ч. 2. – Вып. 1. – С. 248–249.
- 28 *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. – Біла Церква, 2007. – С. 52.
- 29 ПСРЛ. – Пг., 1917. – Т. 4. – Ч. 2. – Вып. 1. – С. 249.
- 30 Там же.
- 31 *Шабульдо Ф.М.* Земли юго-западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 29.
- 32 ПСРЛ. – М.-Л., 1949. – Т. 25. – С. 170.
- 33 *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. – М., 1959. – С. 56.
- 34 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л., 1950. – С. 344; *Пашуто В.Т.* Указ. соч. – С. 56.
- 35 *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его Хроника). – М., 1966. – С. 156; *Батура Р.* Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Вильнюс, 1972. – С. 21.
- 36 *Дашкевич Н.* Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С. 63–64; *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной Руси от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР. – 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 38–39; *Клепатский П.Г.* Указ. соч. – С. 1–16.
- 37 *Антонович В.Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 607; *Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991. – С. 491; *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 55.
- 38 *Дашкевич Н.* Указ. соч. – С. 63–64; *Шабульдо Ф.М.* Указ. соч. – С. 29–30.
- 39 *Дашкевич Н.* Указ. соч. – С. 59.
- 40 *Перхавко В.В.* Указ. соч. – С. 22–23.
- 41 Там же. – С. 22.
- 42 Послание Гедимины / Подг. В.Т. Пашуто и И.В. Штом. – Вильнюс, 1966. – С. 188.
- 43 *Тимофеев Е.И.* Расселение юго-западной группы восточных славян на материалах могильников X–XIII вв. // Советская археология. – 1961. – № 3. – С. 56–75; *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археоло-

гия СССР. – М., 1981. – С. 104; *Звідецький Б.А.* Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. – К., 2008. – С. 26.

⁴⁴ *Звідецький Б.А.* Вказ. пр. – С. 28.

⁴⁵ *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 46, 62.

⁴⁶ *Шабульдо Ф.М.* Указ. соч. – С. 26; *Терський С.* Лучеськ X–XV ст. – Львів, 2006. – С. 26.

⁴⁷ Торговля на Україні XIV–XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С. 19, № 4.

⁴⁸ *Лысенко П.Ф.* Указ. соч. – С. 82.

⁴⁹ *Перхавко В.В.* Указ. соч. – С. 14–15.

⁵⁰ *Леонтович Ф.И.* Один из вопросов Западно-русской старины. Литовско-русские друскеники – солярни и соляники // Варшавские университетские известия. – 1891. – С. 44–45.

⁵¹ *Руднев Я.И.* Русская земля (природа страны, население и его промыслы). – СПб., 1898. – Т. VII. Белорусско-литовское Полесье. – С. 111.

⁵² *Перхавко В.В.* Указ. соч. – С. 14–15; *Верзилов А.В.* Очерки торговли Южной Руси с 1480–1569. – Чернигов, 1898. – С. 30–31; Торговля на Україні ... – С. 55–56, № 45, С. 70–71, № 52, С. 107–108, № 79, С. 49–55, № 41, 43–45; Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – М., 1976. – С. 200.

⁵³ *Верзилов А.В.* Указ. соч. – С. 30.

⁵⁴ Торговля на Україні... – С. 55–56, 64–70, 222–223.

⁵⁵ *Грушевский А.* Очерк истории Турово-Пинского княжества X–XIII вв. – С. 72.

⁵⁶ *Малишевский С.* Очерк истории Турова и Туровской епархии // Творение св. Кирилла, епископа Туровского. – К., 1890. – Предисловие. – С. VI–VII.

⁵⁷ *Равдина Т.В.* Раскопки в Пинске // Советская археология. – 1966. – № 1. – С. 288.

⁵⁸ *Рябцевич В.Н.* К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV–XV вв // Нумизматика и сфрагистика. – 1965. – Т. 2. – С. 130, № 9.

⁵⁹ *Авенариус Н.П.* Дрогичин Надбужский и его древности // Материалы по археологии России. – 1890. – Вып. 4. – С. 9; *Луцицкий И.В.*

По поводу дрогичинских древностей // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1892. – Кн. VI. – С. 80–81; *Kubiak S.* (przy współudziale *B. Paszkiewicza*). Znaleźiska monet z lat 1146–1500 z terenu Polski Inwentarz. – Poznań, 1998. – S. 106–107, № 287 (I), 288.

⁶⁰ *Рябцевич В.Н.* Указ. соч. – С. 129, № 8.

⁶¹ *Рябцевич В.Н.* Находки кладов и единичные монеты XIV–XV вв. на территории Беларуси // Восточная Европа в древности и средневековье. – Минск, 2004. – С. 58, № 2.

⁶² *Калабова І.Н.* Скарбы і адзінкавыя знаходкі манет XIV–XV стст. на тэрыторыі Беларускага Палесся (матэрыялі) // Славянскі мир Полесся в древности и средневековье. Материалы международной научной конференции 19–20 октября 2004 г. – Гомель, 2004. – С. 95–98.

⁶³ *Сиверс А.А.* Топография кладов с пражскими грошами. – Петроград, 1922. – С. 6; *Рябцевич В.Н.* К вопросу о денежном обращении... – С. 126–127; *Соболева Н.А.* К проблеме обращения пражских грошей в русских землях XIV–XV вв. // Вестник МГУ. История. – 1967. – № 2. – С. 22–23, 54; *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 69.

⁶⁴ *Рябцевич В.Н.* К вопросу о денежном обращении... – С. 127.

⁶⁵ *Paszkiewicz B.* Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce // Wiadomości Numizmatyczne. – 2001. – R. XIV. – Z. 1 (171). – S. 25.

⁶⁶ *Kisielewski J.* Materiały do inwentaryzacji znalezisk groszy praskich odkrytych na ziemiach polskich // Wiadomości Numizmatyczne. – 1968 – R. XII. – Z. 3–4 (45–46). – S. 221, № 138, № 139, № 140; *Kiersnowska T.* Czernsk w XIII–XIV wieku ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu. – Warszawa, 1986. – S. 43.

⁶⁷ *Kiersnowska T.* Op. cit. – S. 72–73, 126–127, 156.

⁶⁸ Послание Гедимины... – С. 50–57.

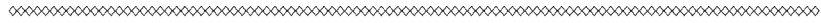
⁶⁹ *Леонтович Ф.И.* Один из вопросов Западно-русской старины... – С. 20.

⁷⁰ *Рябцевич В.Н.* К вопросу о денежном обращении... – С. 128, № 2, 4; *Его же.* Находки кладов и единичных монет XIV–XV вв. на территории Беларуси // Восточная Европа в древности и средневековье. – Минск, 2004. – С. 58, № 5, 6; С. 63, № 85.

ЗАВОЮВАННЯ БАТЬКІВЩИНИ УГОРЦЯМИ ТА ЇХНІ ПОХОДИ НА БАЛКАНИ

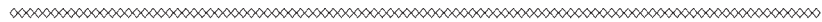
Одним із найцікавіших питань фіно-угрознавства є питання завоювання угорцями території Паннонії та їхні походи на Балкани. Дану проблему розглядало багато дослідників. Проте найбільш детальні дослідження цього питання здійснили В. Шушарін та В. Спіней¹. У цій студії ми також розглядаємо взаємовідносини угорців із болгарами, ромеями та хорватами. Традиційно цей аспект знаходився в затінку їхніх походів до Західної Європи, котрим присвятили численні статті та монографії угорські дослідники. Балканська політика угорських племен найбільш детально була проаналізована румунським ученим В. Спінеєм, а російські та українські ж учені концентрують увагу на переселенні угорців до Паннонії та на їхніх відносинах з Руссю. У даному дослідженні ми простежимо хронологію війн угорців із мораванами та болгарами, а також більш детально розглянемо їхні походи проти Візантії.

Щоб розпочати дослідження, необхідно проаналізувати свідчення стосовно прабатьківщини угорців у Етелькьозі. Арабські географи зображують угорців войовничим народом. Гардізі згадував про 20-тисячне військо мадяр та локалізував їх між волзькими булгарами та печенігами. Мадяр очолювали Кенде та Джила. Це – народ, котрий мешкає на річках Ітіль та Дунай. Маджгаріа – численний народ, котрий нападає на русів та саклабів і продає їх до Руму як рабів. Масуді, окрім етноніма баджгурд, називав угорців турками. Сусіди угорців – нендери (дунайські болгари). Анонімний персидський географ розташовував на захід та північ від маджгаріа володіння русів, а на південь – народ в.н.нд.р. Їхнє військо нараховувало 20 тис. воїнів, а правителя називали Джулою. Ібн Русте локалізував їх між печенігами та болгарськими

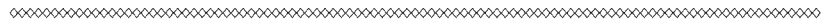
есегелями. Повідомлялось, що земля маджгаріа знаходиться поблизу від Румійського (Чорного) моря, і у гавані Крх (Керч) цього моря вони продають до рабства саклабів. У обмін на рабів угорці отримували парчу, килими та інші товари. Вказано, що військо угорців складається з 20 тис., а на чолі його стоїть Джула. Хозари, побоюючись їх, вирили вал. Мадяри змушували саклабів платити тяжкі оброки й поводитись з ними, як з військовополоненими. Тахір ал-Марвазі повідомляв про перемоги угорців над саклабами та русами й зазначав, що їх продають у Румі. Річками в землі угорців названі Ру.а та Атіл (Волга). Повторюються свідчення про 20-тисячне військо, а правителя названо к.і.дх².

Костянтин Багрянородний згадував про титули угорців: архонт, вожді окремих племен, гіла та карха. Окрім того, деякі імена, по суті, були титулами, як, наприклад, Єлех, котрий відповідає тюркському іліг, еліг. Дьюла був військовим ватажком, а кенде – сакральним лідером. Арпад після смерті Курсана 904 р. поєднав зі своїми також і повноваження кенде. Ось чому Костянтин Багрянородний повідомляв про одного, а не про двох правителів. Писемна історія зафіксувала прабатьківщину угорців у Волзько-Уральському регіоні. Ш. Кезаї згадував про напад угорців на Беляра та про полон дочок аланського князя Дуло. Костянтин Багрянородний також зазначав, що угорці мешкали у річки Хідмас, котру можна ототожнити з Камою, а також деякий час – серед хозар, а згодом до них приєднались кабари. Імовірно, у цих стислих повідомленнях описані зіткнення угорців із хозарами та васальними від хозар булгарами та аланами. Якщо уважно читати доробок Костянтина Багрянородного, то ми переконаємось, що про жодну Леведію він не каже, а згадує про воєводу Леведію, котрого, між іншим, не знає угорська історична традиція. Йому повинен відповідати Юдьек угорських хронік. Д. Сінор вважає, що до Паннонії мігрувало всього 100 тис. П'яту частину з них склали воїни. Репутація угорців як воїнів була високою ще в першій половині IX ст. За свідченнями Георгія Амартола 837 р. угрів (угорців) найняли болгари для війни проти ромеїв. 839 р. угорці не пропустили до Києва дипломатів Руського кагана, що призвело до того, що ця дипломатична місія опинилась у франків. За правління

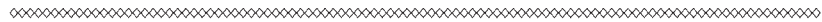
у Дунайській Булгарії хана Омуртага болгари Окросеса воювали поблизу Дніпра з ворогами. В. Спіней вважає, що цими ворогами були угорці. Вони зайняли територію Етелькьоза між річками Дніпро, Південний Буг, Дністер, Прут, Серет. Остання, імовірно, була західним кордоном володінь угорців у 30–80-х рр. IX ст. Під час окремих набігів угорці доходили до Херсонеса та Дону. Хозари, щоб стримати їх, побудували фортецю Саркел та інші захисні споруди в басейнах Дону та Сіверського Донця. На землях же між Серетом, Дунаєм та Карпатами мешкало слов'яно-волозьке населення культури Дріду³.

Згідно з «Продовженням хроніки» Георгія Амартола наприкінці IX ст. угорці напали на Болгарію, користуючись тим, що всі сили болгар були зосереджені на війні з ромеями. Угорці підкорили Болгарію та перемогли Симеона, який виступив проти них. Болгарський цар вів перемовини про викуп полонених і водночас контактував з імператором ромеїв. Уклавши з ним мир, Симеон спрямував проти угорців своє військо й усіх їх знищив. Лев Мудрий зазначав, що коли болгари вдерлися до Фракії, то ромеї своїми човнами допомогли переправитися через річку туркам (угорцям), котрі в трьох битвах завдали поразки болгарам. Костянтин Багрянородний вказував, що турки (угорці) напали на болгар за порадою ромеїв. Продовжувач Феофана не називав дату, але теж підтверджував перемогу турків, які підійшли до Преслава. Сам Симеон переховувався у фортеці Мундрага (Мадар). Архонтом угорців був названий Ліундік (Левенте), син Арпада. Імовірно, він очолював військо угорців. Симеон уклав мир з ромеями, а потім домовився з печенігами, котрі напали на країну угорців. У Фульдських анналах повідомлялось, що угорці вдерлись до землі болгар та знищили більшу частину їхнього народу. Болгарське військо, яке повернулось з походу на ромеїв, зустріло ворога та було переможене у двох битвах. Проте в третій ціною великих втрат перемогло. Костянтин Багрянородний повідомляв, що Велика Моравія була переможена турками (угорцями). Зазначалось, що Святополк був могутнім правителем, проте його три сини воювали між собою, і були переможені угорцями. У «Житті Наума» вказано, що слов'янське населення Моравії втекло до Болгарії, рятуючись від

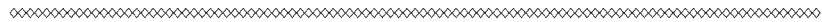
пеонів (угорців). Регіон Прюмський повідомляв про спустошення Моравії угорцями. У Фульдських анналах під 898 р. ішлося про війну між синами Святополка. В Авгієнських анналах було вказано, що 900 р. угорці спустошили Паннонію, у Анналах Градо – про спустошення Моравії угорцями. Авентін вказував на спустошення Норіка (Баварії) агарянами (угорцями). Г. Літаврін та А. Новосельцев вважали, що Велика Моравія розпалась під ударами угорців у 906–907 рр. Території на рівнинах були зайняті угорцями, а Словаччина страждала від їхніх нападів, однак, як і Моравія, зберегла власне населення. Залишили свої землі тільки слов'яни, котрі мешкали на рівнині. Костянтин Багрянородний повідомляв, що від угорських набігів страждають білі хорвати (землі яких – Галичина та Малопольща, а також Закарпаття). Перші зіткнення угорців з ними почались ще наприкінці IX ст. Білі хорвати персоніфіковані в образі воєводи Лаборца. Битва угорців з білими хорватами відбулась поблизу Земпліна. За свідченням Попа Дуклянина, угорці вдерлись до Хорватії, а 927 р. угорський король Томислав завдав поразки вождю угорців Аттілі. Дане повідомлення не підкріплено жодними іншими джерелами і, відповідно, немає підстав вважати цей похід реальним, тим більше, що вождя в угорців з подібним іменем не було⁴.

Угорський Анонім повідомляв, що в регіоні між Тисою та Дунаєм знаходились володіння правителя на ім'я Салан. Згідно з археологічними дослідженнями в зазначеному регіоні не було болгарських пам'ятників, а там мешкали слов'яни. Салан, за свідченнями угорських хронік, був предком Кеана. За писемними джерелами про болгар, у Паннонії знайшов відображення факт попередньої болгарської присутності в регіоні. Після падіння Аварського каганату Тиса була східною межею сфери впливу дунайських болгар. Після битви з Саланом, за свідченнями угорського Аноніма, відбулась війна проти Менуморта, якому він приписував хозарське походження. Проте така його етнічна належність неможлива, і, швидше за все, його історичний прототип був мораванином. У більшості угорських хронік він був прототипом володаря Крішани, мав племінника Морота. Ш. Кезаї фіксував волохів у Паннонії до того, як угорці переселились. Про них у

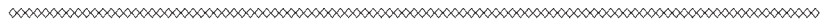

цьому регіоні згадують німецький епос та Нестор. Правитель Звато-таплуг (Святополк), ворог угорців, був сином Морота. Таким він згаданий у більшості угорських хронік. Також була відзначена війна проти вождя склаві та волохів Гелу. Йому протистояв вождь одного з угорських племен – Тетень, а також Таш і Сабољч. Гелу не зміг зупинити угорців на перевалі Мезеш та відступив у район річки Альшш. Поблизу річки Сомеш відбулась битва. Волохи бились завзято, але програли. Гелу був убитий у річки Капуш, коли угорці наздогнали загін, відступаючий у напрямку річки Самош. Угорці підкорили собі «землю за лісом» (Трансильванію). Також у цьому регіоні угорський хроніст відзначив зіткнення правителя болгар Глада, печенігів та кунів з угорцями. Свідчення про кунів у Надчорномор'ї є анахронізмом, проте в інформації про вождя Глада угорський Анонім відобразив реально існуючий ситуативний союз між болгарами та печенігами наприкінці IX ст. Свідчення про Глада, на думку В. Спінея, стосуються подій X ст. на Балканах. Також до цих подій, імовірно, відносились згадки про Ахтума в «Житті Святого Іштвана» та в більш пізніх угорських хроніках. Військо Глада складало болгар, волохи, куні. Проти нього воювали угорські вожді Зуард, Кадус, Бойт. Глад, за свідченнями Аноніма, прийшов з Відіна. Частина завойованих угорцями паннонських слов'ян асимілювалась з угорцями, почала брити голови, здійснюючи разом з ними напади на Європу. Необхідно зазначити, що в угорській мові слова слов'янського походження складають 27%. Навіть тюркська лексика становить тільки 16% угорської мови. Більшість імен переможених вождів, згаданих у Аноніма, отримали назви від місцевостей: Лаборц – від річки Лаборц, Зобора – від гори Зобор, Глад – від назви села Галад⁵.

Активність угорців на Балканах проявлялась потім лише іноді за правління Іштвана. Вони воювали проти болгарських вождів, котрих в угорських джерелах було названо Кеаном та Ахтумом. У «Житті Святого Іштвана» згадується про три вторгнення печенегів до Угорщини, які були відбиті. Вождями цих печенегів були Кеан та Ахтум. Описувалось і третє вторгнення – у район річок Муреш та Тиса. Угорський Анонім називав Кеана господарем Болгарії, а Глада та Ахтума – правителями кунів. За угорського вождя

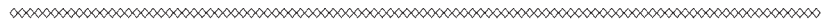

Золтана печеніги переселились і до Паннонії. Згідно з наказом угорського правителя вони розселились на північно-західному кордоні угорців – поблизу озера Фьорт. Відбувались і несанкціоновані угорськими вождями переселення печенігів. А. Бонфіні повідомляв, що Кеан був вождем із Нижньої Мезії. Він розповідав, що 60 чоловік з болгар та бессів (печенігів) напали на кордони Угорщини та спустошували прикордоння. У «Житті Святого Іштвана» вказано, що печенізькі вожді, котрі переселилися до Угорщини, склали присягу на вірність угорському королю, а також, що раніше цих подій 60 чоловік печенігів турбували кордони Болгарії та Паннонії (Угорщини). У «Житті Святого Герхарда» згадувався правитель міста Морисен – Ахтум, котрий був хрещений за грецьким обрядом. Він спустошував землі Трансильванії до річки Кереш. Угорські війська перейшли Тису та бились з ним. Ахтум розбив їхнього воеводу Чанада та зупинився на полі Нагеуз. Але той спромігся здобути перемогу, напавши на ворога вночі. Під час битви Ахтум загинув. Ш. Кезаї писав, що Кеан був правителем склавів та болгар. Про це ж повідомляють Ілюстрована та Дубніцька хроніки. У Будській хроніці Кеан також визначений як очільник слов'ян та болгар. Практично аналогічні відомості містяться в Пожоньській хроніці, але тут ворог угорців – Каан. У Я. Туроці він названий Кеан, а у «Римованій хроніці» Г. Мюгельна – безіменний і означений лише як правитель болгар і слов'ян. У Мюнхенській хроніці Кеан – болгарський очільник. Д. Расовський цілком виправдано вважає Кеана та Ахтума болгарами, а не печенігами. Щодо питань болгарської присутності в Трансильванії, то цю проблему розробив А. Катона-Кішш. До свідчень угорського Аноніма необхідно ставитись дуже обережно. Ватажки болгар Глад та волохів Гелу були вигаданими персонажами. У 20-х рр. IX ст. булгари вели перемовини з франками стосовно розмежування зон впливу. Під протекторатом болгар знаходились Бачка, Срем, Банат, Південна Трансильванія, проте ці землі не були заселені болгарами, а були зайняті слов'янами, залежними від болгар. Пам'ятники дунайських болгар знайдені в районі Тиси. Регіон поширення болгарського впливу – це землі на південь від злиття річок Тиса та Марош. На території Альфьолду болгарські пам'ятники не знайдені,

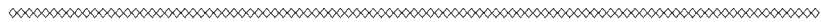
а локалізуються тільки в районі Карпатської котловини – у Марошкарна, Чомборд, Олагорб, Оладалья та Дьюлафехервар. Гелу ж репрезентував східнороманське населення Трансильванії, котре було підкорено угорцями Тетеня⁶.

Походи проти ромеїв іноді робили можливими ситуативні союзи. Так, угорці разом з печенігами напали на візантійську Фракію. При описі війни проти ромеїв, котру хроніст датував 932–933 рр., вказано, що племена тюрків баджанак, баджна, баджгурд, нукерде напали на місто W.l.nd.g., що знаходилось на сході, у візантійському прикордонні. На думку Д. Анікєєва та І. Коновалової, це поселення Дебелт, що розташовувалося коло сучасного Бургаса. Було вказано, що вищеназвані племена походять від єдиного пращура й нападають на країни аж до ал-Андалуса та на Рум. Повідомлялося, що чотири племені здобули Валандар, перемогли військо румійців, а після цієї кампанії робили набіги на країни сакаліба та Рум, а також доходили до ал-Андалуса, Іфранджі (Європи), Джалалікі (Галісії). Масуді вказував, що тоді в румійців (ромеїв) правив Арман (Роман Лакапін). У цих свідченнях поєднувалися згадки про печенігів та угорців. Останні, дійсно, під час своїх походів досягали Аквітанії, Саксонії, Калабрії, але печеніги на заході не йшли далі Угорщини, Болгарії, Візантії. Серед інших племен союзників печенігів було назване плем'я нукарда. Учені не одностайні в його ототожненні з відомими етнонімами. С. Толстов уважав алнукарда містом Янгикент. К. Маккартні називає його угорським (схожої думки дотримувався Д. Паулер). П. Голден ототожнив нукарда з племенем оногурів, точніше зі спотвореною формою етноніма – Onogurda. В. Бейліс та Й. Маркварт запропонували замість нукарда читати ункарда. І. Коновалова стверджувала, що це новгородці. Д. Анікєєв ідентифікував баджгурд як башкирів, а нукарда ототожнював з уграми. Н. Каплун запропонувала версію, що башджарт – це башкири, а нукарда – це кангари. Українська дослідниця підтримала думку О. Пріцака про те, що причиною війни між племенами була боротьба за контроль над торговими шляхами. Вона висловила припущення, що контроль печенігів над частиною «Великого шовкового шляху» суперечив інтересам хозар, котрі організували антипеченізьку коаліцію племен.

Частина печенігів відступила на караванний шлях між Волзькою Булгарією та Хорезмом, котрий описав Ібн Фадлан. Т. Левицький та І. Коновалова вважали, що баджгурд – це угорці. На нашу думку, баджна та баджанак – це печеніги, а баджгурд – це угорці. Д. Анікеев висловив гіпотезу, що печеніги воювали проти Візантії 935 р. І. Коновалова датувала його 934 р., тобто часом набігу угорців на володіння ромеїв. А. Бороздіна та В. Бережинський датували похід 934 р. та вважали, що Валандар – це Белград. Повідомлення арабського хроніста про війни двох коаліцій племен не відносились до якогось певного року, а відобразили ситуацію прибуття нових етнічних груп до Європи. Кімаки, карлуки та огузи вичавили з Центральної Азії колишніх господарів степів. Ал-Масуді спрочував процес переселення печенігів та інших народів. Він упустив факт союзу між огузами та хазарами. Також ал-Масуді повідомляв, що баджанак, баджна, баджгард, наукерде – це мусульмани. Печеніги, за свідченнями ал-Бекрі, частково прийняли іслам тільки в XI ст., натомість візантійські та європейські джерела повідомляли про християнізацію печенігів у Візантії та Угорщині. Останні язичницькі пережитки відійшли лише в XIII ст., коли печеніги почали формувати свої церковні громади. Їхні роди Аба та Чабай увійшли до складу угорської аристократії. Оцінка військ у 60 тис. та 120 тис. відповідно – це дуже велике перебільшення⁷.

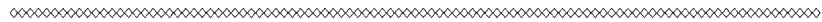
Свідчення ал-Масуді дещо скоротив Ібн ал-Асір. Він повідомляв, що об'єднались кілька тюркських народів, серед яких баджанак, баджна та два інших. Їхній похід, метою якого було названо місто Валандар у землі румійців, датувався 933–934 рр. Тюрки взяли місто в облогу. Арман (Роман Лакапін) для його деблокування відправив велике військо, чисельністю в 12 тис., котре, проте, було переможене. Валандар був здобутий та розграбований. Згодом тюрки рушили на Константинополь і тримали його в облозі протягом 40 днів. Після цього вони й надалі здійснювали набіги на Рум та доходили до ал-Іфранджі. Ібн ал-Асір намагався надати свідченням ал-Масуді більш правдоподібного вигляду, і, дійсно, згадки про походи печенігів на Рум та Іфрандж відповідають реальним походам на Візантію та Угорщину. Військо з 12 тис. румійців набагато більше, імовірно, ніж багатотисячні війська в ал-Масуді⁸.

У «Дивах Святого Георгія» вказано, що 917 р. проти ромеїв воювали парфяни (печеніги), мізи (болгари), турки (угорці). Продовжувач Феофана вказував, що після смерті Симеона турки (угорці) та хорвати готувались напасти на болгар. Він повідомляв, що 934 р. угорці напали на ромеїв та забрали в полон усіх мешканців Фракії. У квітні 943 р. угорці знову напали, але з ними зміг домовитись Феофан Патрикій. Заручники з числа угорських ватажків були запорукою міцного миру. Продовжувач хроніки Георгія Амартола зазначав, що угорці дійшли до Константинополя. За його свідченнями, місія Феофана Патрикія досягла цілі 934 та 943 рр. Про похід угорців проти ромеїв 934 р. повідомляв і Лев Мудрий⁹.

959 р., за інформацією Продовжувача Феофана, турки (угорці) підійшли до Константинополя. Імператор спрямував проти них Пофоса Аргіра з його тагмою, а також стратигів Опсікія, Фракісія, Вукеларіїв. Переслідуючи угорців, ромеї напали вночі на їхній табір та відбили здобич і полонених. Угорці зазнали значних втрат, були вимушені повертатись додому ні з чим. Продовжувач хроніки Георгія Амартола вказував, що на Великдень вдерлись угорці, спустошили Фракію та взяли великий полон. Їхні війська досягли столиці. Проте Пот Аргір зі стратигами Опсікія, Фракісія, Вукеларіїв завдав їм поразки. Лев Диякон повідомляв, що 961 р. Лев Фока воював проти угорців. Він здійснив нічний напад і атакував ворожий табір з трьох сторін. Угорців оточили, і багато з них загинуло. Тільки небагатьом вдалося врятуватися. 970 р. печеніги та угорці згадувалися й у війську Святослава. За свідченнями І. Скіліци та Г. Кедріна, вони билися в авангарді. Лев Диякон згадував про гунів (угорців) у війську русів. У битві при Аркадіополі Варда Склір удаваним відступом заманив печенігів та угорців у пастку. Після 970 р. закінчилась історія навал угорців на Балкани – почалось формування угорської державності¹⁰.

Ш. Кезаї повідомляв, що після війни зі Святополком Моравським угорці воювали проти болгар та взяли великий полон. Зазначалось також, що угорці здійснили ще напади на Італію та після цього воювали проти греків і дійшли до Ідрополя (Адріанополя), а потім – до Константинополя; що Ботонд у битві перемаг грецького гіганта, а згідно з домовленістю ромеї мали сплатити данину.

Ботонд називав себе справжнім угорцем, з усіх угорців – найменшим. За легендою, він мав велику силу. Угорський воєначальник Апор дав йому лопату, якою той вдарив по воротах міста й пробив у них отвір. Ботонд перед поединком вихвалявся, що вб'є грека-гіганта. Після нетривалої боротьби так і сталося. Угорці вимагали данину, але імператор відмовив і розсміявся у відповідь. Вони напали на греків і здобули велику здобич із золота, коштовних каменів, великої кількості худоби. В Ілюстрованій хроніці вказано, що угорці воювали проти болгар і здобули їхні фортеці. Ботонд боровся з греком-гігантом під Константинополем. Повідомлялось, що при Таксоні від набігів угорців стала безлюдною вся Греція. У Будській та Дубницькій хроніках міститься схожа розповідь. А. Бонфіні зазначав, що були спустошені Греція та Македонія. Г. Мюгельн повідомляв, що гуни напали та перемогли болгар. Також зазначалося про бій та спустошення Греції гунами (угорцями)¹¹. В угорській історичній традиції відомості про добу походів є епосом та відповідають свідченнями хронік іноземців. В описі угорських нападів на болгар знайшли відображення події, що мали місце після смерті царя Симеона, а саме хорватські та угорські набіги на кордони Болгарії 927 р.¹²

Вторгнення угорців на Балкани були можливістю поповнити свою казну. У період перебування в Етелькьозі вони напали на ромеїв, болгар, русів та слов'янські племена, тобто практично на всіх сусідів. Їхня участь у болгарсько-візантійській війні кінця IX ст. обумовила зміни в політиці надчорноморського регіону. Альянс між болгарами та печенігами сприяв переселенню угорців до Паннонії та війні з мораванами. Початок цих війн пов'язаний із «завоюванням батьківщини» угорцями. Значну шкоду угорські набіги завдавали й білим хорватам. Війни з мораванами почались при Святополку та закінчились загибеллю Великоморавської держави за правління його синів. Абсолютна більшість імен правителів болгар, слов'ян, волохів в угорських джерелах є вигаданими. Найбільш масштабним був спільний похід угорців разом із печенігами та болгарами проти ромеїв 934 р. Набіги 943 та 959 рр. вони здійснювали з метою отримання данини. Найбільш вдалим з військової точки зору був похід 934 р. у союзі з

болгарами та печенігами проти ромеїв. До 961 р. Візантія вважалась порівняно легкою здобиччю. Угорці користувались тим, що ромеї були зайняті війнами з болгарами та арабами. Поразка від ромеїв 961 р. припинила напади угорців на балканські країни.

¹ *Spinei V.* The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. – Cluj-Napoca, 2003; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. – М., 1997.

² *Хвольсон Д.А.* Известия о хазарах, болгарях, буртасах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя X века, по рукописи Лондонского музея. – СПб., 1869 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chwolson_Dast/text4.htm. – Название с экрана; *Гаркави А.Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века – до конца X века). – СПб., 1870 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_mus_pis/frame11.htm. – Название с экрана; *Hudud al-Alam.* The Regions of the World. A Persian Geography 372 A H. — 982 A. D. / Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. – London, 1937. – Chap. 22 [Electronic resource]. – Access mode: <http://odnapl1yazyk.narod.ru/hudud2022>. – The name of the screen; *Шараф Заман Тахир ал-Марвази.* Естественные свойства животных. Глава о тюрках // Труды сектора Института востоковедения. – Алматы, 1959. – Т. 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Marvazi_Tahir/frame-text1.htm. – Название с экрана; *Марвази Т.* Природа животных // История татар. – Казань, 2006. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – С. 707–709.

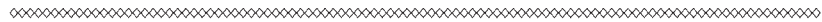
³ *Комар А.* Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // Археологія і давня історія України. – К., 2011. – Вип. 7. – С. 28–29, 32–34; *Simonis de Keza.* Gesta Hungarorum // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 2. Lipsiae, 1883. – S. 55–56; *Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М., 1991. – Главы 38, 40 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text38.phtml?id=6397; http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text40.phtml?id=6399. – Название с экрана; *Spinei V.* Op. cit. – P. 30–33, 39–47, 55.

4 Літопис Попа Дуклянина. – Оттава, 1986. – Параграф XIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Dukljanin/frame.htm>. – Названня с екрана; *Константин Багрянородний*. Указ. соч.; *De Vajay S. Der eintritt des ungarisches stammebundes in die Europäische Geschichte.* – Mainz, 1976. – S. 25–27, 32–33; *Rady M. The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation // Slavonic and East European Review.* – 2009. – 87 (4). – P. 681–727 [Electronic resource]. – Access mode: <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf>. – The name of the screen; *Шушарин В.П.* Указ. соч. – С. 174–184, 194–197.

5 *Spinei V.* Op. cit. – P. 49, 59–68; *Шушарин В.П.* Указ. соч. – С. 93–98, 104; *Rady M.* Op. cit.

6 Латински звори за българската история (Унгарски латиноезычни Извори. Ч.1). – София, 2001. – Т. V. – С. 7, 9–11, 73, 76, 84, 90, 95–96, 104–105, 128–129, 178; *Katona-Kiss A.A. Kárpát-medencei bolgar terhoditas a IX században. Történeti észrevételek a régészet türkében // A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve.* – 2009. – XXXI. – Old. 37–46; *Id. Bolgár Kánység és a Kárpát-medence a IX században // Hadtörténelmi Közlemények.* – 2010. – CXIII/1–2. – Old. 168–203, 210–214; *Мельник М.* Візантія і релігійні вірування печенігів // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – Дрогобич, 2002. – С. 213–222; Оттон Фрайзингенский. Хроника // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – М., 2010. – Т. 4: Западноевропейские источники [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Otton_Freising_2/text1.phtml?id=12643. – Названня с екрана; *Расовский Д.А.* Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. – М., 2012. – С. 44–47.

7 *Golden P.B.* The people Nwkrda // *Arhivum Eurasiae Medii Aevi.* – Lisse, 1976. – Vol. 1. – P. 22–34; *Прицак О., Голб Н.* Хазарско-еврейские документы X века / Науч. ред., послесл. и коммент. В.Я. Петрухина. – Москва-Иерусалим, 2003. – С. 140–141, 159–163; *Гаркави А.Я.* Указ. соч.; *Hudud al-‘Alam.* Op. cit. – Chap. 51. [Electronic resource]. – Access mode: <http://odnap11yazyk.narod.ru/hudud2022>. – The name of the screen; *Анікеев Д.О.* Міграція і розселення печенігів за повідомленнями вчених Арабського халіфату IX–X ст. // Сходознавство. – 2009. – № 48. – С. 9–10; *Канлун Н.М.* Про печенігів багатих та бідних: доля двух гілок одного народу наприкінці IX – на початку XI ст. // Сходознавство. – 2002. – № 17–18. – С. 83–89; *Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000. – С. 147–156; Известия ал-Бекри и других авторов о

Руси и славянах. Ч. 1. // Записки Императорской академии наук. – СПб., 1878. – Т. 32. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Bekri/frametext.htm>. – Название с экрана; *Расовский Д.А.* Указ. соч. – М., 2012. – С. 93–95; *Мюссе Л.* Варварские нашествия на Западную Европу: волна вторая. – СПб., 2006. – С. 27–41; *Мельник М.* Вказ. пр.; *Uydu Yücel M.* Pechenegs on the Balkans // *The Turks*. – Ankara, 2002. – Vol. 1. – P. 632–633; *Бережинский В.Г., Бороздина А.К.* Военное искусство печенегов. – К., 2010. – С. 52, 54; *Бредихин А.В.* Печенежский союз племен как субъект международных отношений в Восточной Европе во второй половине IX – начале X в. // *Наука, релігія, суспільство*. – 2010. – № 1. – С. 91; *Князький И.О.* Византия и кочевники южнорусских степей. – СПб., 2003. – С. 15–17.

⁸ *Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Указ. соч. – С. 149.

⁹ Гръцки извори за българската история. – София, 1964. – Т. V. – С. 168; 1965. – Т. VI. – С. 153; Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей. – М., 1992 [Электронный ресурс]. – Режим доступа. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/TheophCont/frametext64.htm>. – Название с экрана; *Spinei V.* Op. cit. – P. 76–77.

¹⁰ Гръцки извори за българската история. – Т. VI – С. 153; Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей...; *Spinei V.* Op. cit. – P. 77.

¹¹ Латински звори за българската история... – С. 71–72, 75–76, 83–84, 89–90, 94–95, 103–104, 127–128; *Шушарин В.П.* Указ. соч. – С. 277–278.

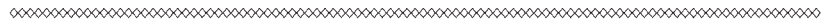
¹² *Spinei V.* Op. cit. – P. 76.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ВОЛОДІНЬ СААМІВ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Одним із досі недостатньо вивчених періодів історії фіно-угрів є доба Середньовіччя. Причин цьому багато. Саами не створили держав та навіть вождівств, складні умови не дозволили їм зорганізуватися в щось більше, ніж племена. Відомості про них у джерелах дуже обмежені. Перша історія саамів була підготована Й. Шефером у XVII ст.¹ Проте бум цікавості до історії цього етносу датується кінцем XIX – початком XXI ст. У більшості праць, зокрема Р. Боссі, М. Харузїна, М. Волкова, Л. Хоміч, З. Чернякова, досліджується їхня соціальна історія та етнографія². В. Напольських вивчав саамські етноніми³, а Ф. Джой та Е. Мундаль – культуру народу⁴. Історії саамів у складі Російської держави (Московії) присвячена стаття О. Жукова⁵. П. Урбанчик студіював їхню історію у складі Норвегії⁶, а І. Валтонен схематично розглянув її в контексті свідчень «Орозія короля Альфреда»⁷. Серед останніх робіт необхідно виокремити книгу Л. Хансена та Б. Ольсена⁸.

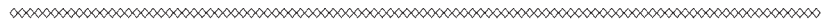
Генетичні дослідження дозволяють пов'язати саамів з давнім населенням Європейської Півночі, але свідчать про певну спорідненість з берберами, що говорить про палеоевропейське населення ареалу їхнього побутування. Частина їхньої лексики відносилась до дофіноугорського субстрату. Головним чином, це 200 слів, які означають види снігу, елементи ландшафту, типи жител, предмети матеріальної культури. Дофіноугорський субстрат, очевидно, мав бути пов'язаний із носіями культури Комса. Тезу про його наявність підтримує Ю. Тойвонен. З ним солідарний В. Напольських. Проте є й опоненти – Е. Ітконен.

Фіно-угорська спільнота включала протосаамів. Поступово вона розпалась на фіно-пермську та угорську прамови. Перша з них розділилася на пермську та фіно-волзьку. Згодом з останньої

виділилися прибалтійсько-фінсько-саамська та мордовська, мєрянська й марійська прамови. Поява носіїв прибалтійсько-фінсько-саамської мови пов'язана з поширенням у районах Новгородської, Псковської, Ленінградської областей Росії, Естонії, східної та північної Латвії культури псевдотекстильної кераміки. Взаємодія носіїв цієї культури з прабалтами обумовила формування прибалтійсько-фінської прамови та відособлення прибалтійських фінів від протосаамських племен. Від спільного минулого в них залишився сублапоноїдний антропологічний тип частини населення. Самоназви саамів, у принципі, були схожі в частини саамських мов – *saamie* (саамською мовою – «уме»), *sarpe* (саамською мовою – «луле»), *sabme* (саамською мовою – «кільдино»). Самоназва «*same*», можливо, запозичена з прибалтійської прамови (*zeme*). Це позначення могло бути й більш давнім – від носіїв культур бойових сокир та шнурової кераміки. Для саамів характерний лапоноїдний антропологічний тип. Він є давнім і проміжним між європеїдами та монголоїдами. При цьому лапоноїди більш близькі до європеїдів, ніж уралоїди⁹.

Першим істориком, хто повідомляв про саамів, був Тацит, який називав їх «фінами». Імовірно, він запозичив інформацію від германців, оскільки власне скандинави згадували саамів як «фіннів» (*finnr*). У Тацита саами локалізовані східніше естіїв та північніше свеонів. Відзначалось, що ними керує жінка. Йордан називав саамів «фінами» та «скерофінами». У Прокопія Кесарійського вони фігурують як скрефіни. Візантійський автор відзначав, що цей народ не знає землеробства, займається мисливством, не має одягу та взуття, є диким і живе в місцевості Туле. Равенський географ знав їх як скрідіфінів (сїрдїфінів, скрідіфінів, сердіфінів, рерєфінів), а Павло Диякон – як скритофінів (скридовіні, скритобіні). Останній згадував про наявність у саамів лиж та оленів. У скандинавських сагах саами часто називались фіннами, а їхня країна – Фіннмарком, котрий знаходився північніше, ніж найбільш північна норвезька провінція Халогаланд. Вульфстан, описуючи плавання Оттере, поселяв фінів північніше Норвегії, а також згадував про терфінів. А. Росс та І. Валтонен практично не сумніваються, що останні – це саами. Необхідно відзначити, що Північний

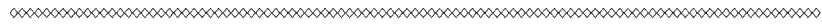
Льодовитий океан називався у фінів та карелів «Turja Meri». Окрім того, у російських документах на берегах Білого моря згадується волость Тре. Ще одним екзоетнонім саамів мав корінь «lapp»: фіни та карели називали їх «lappi». Уже в XII ст. у скандинавських країнах він змінив назву «фіни». Виключенням була лише Норвегія. Саксон Граматик у «Звершеннях данів» називав їх «lappir», а їхню країну – «Lappia». Пізніше, у XV ст., Ю. Магнус так само іменує цей край. Брат попереднього – О. Магнус, а також Я. Циглер та Е. Верселій називали країну саамів «Lapponia». О. Магнус повідомляв, що саами мешкають на деревах та платять данину шведам, котрі вживали назву «Лаппмаркіа», а датчани та норвежці – «Лапландія». Вони також послуговувалися терміном «Фіндмаркіа». Я. Циглер вважав, що етнонімом «lappi» саамів нарекли германці. О. Петрі пояснював походження цього екзоетноніма від шведського «lapt». О. Магнус називав саамів також мешканцями Лапландії. Згадувались локальні групи саамів – Lappia Tornensis, Lappia Ummenses, Sameednan. Традиція називати саамів «lappi» характерна для порівняно пізніх часів, у той час як скандинави знали фінів у епоху вікінгів.

У російських джерелах XIII ст. землі саамів згадано як податну волость (одним із таких утворень було Тре) та названо Лоп'ю. Ця назва, імовірно, походила від фінського екзоетноніма «lappi». Новгородський документ 1216 р. повідомляє про терського данника. У договірних грамотах Новгорода з володимиро-суздальськими князями згадувалось про волості Лопь, Тер, Перм. 1294 р. помори-двиняни прибули в землі саамів. Необхідно зауважити, що російські джерела зафіксували лопські погости в південному Надладожжі, а у Заонежжі – «лешу лопь», тобто лісових саамів. Південний кордон поширення саамської субстратної топонімії проходив від міжозер'я до верхньої течії річки Мезень. У XIII ст. саами були вичавлені на північ фінами та карелами, які заснували в їхніх землях зимові села та воювали між собою та з норвежцями за данину, що сплачували саами. Необхідно зауважити, що саами називали норвежців Тер, шведів – Рухц, росіян – Руш, фінів – Лад. Сучасна територія розселення саамів оформилась тільки в XVII–XVIII ст., а масштабне оленярство, до якого вони

перейшли від рибальства та полювання, з'явилося не раніше XIII ст. У XVII ст. нараховувалось 15 саамських погостів. Основою соціальної структури були родові територіальні общини – сійт¹⁰.

Багато свідчень (щоправда, інколи міфічних) міститься у скандинавських сагах та латиномовних книгах. Наприклад, у сазі про Орвара Одда згадувалось, що Егмунда у віці трьох років відправили до фіннів (саамів) навчитися чаклунству, і вказувалось, що він не був схожий на нормальних людей, а скандинави бували у Фіннмарці та плавали північніше нього. У сазі про Кетіля згадувалось, що він поїхав до Фіннмарка, де зустрівся з бондом Бруні. У сазі про Грима вказано, що король Гарольд одружився з донькою Есура, котрий походив з Фіннмарка. Коли голод був у провінції Халогаланд (найпівнічніша з усіх норвезьких провінцій), то Грим відплив до Фіннмарка, а звідти до Гандвіку (Білого моря). У «Таттрі про Хельгі» розповідається, що він разом з братом Торстейном відправився торгівлю подорож до Фіннмарка для того, щоб продавати масло та м'ясо. У «Таттрі про Торіра Собаку та братів Карлі й Гуннстейні» вказано, що останні разом з 35 людьми були у Фіннмарці. У сазі про Егіля повідомляється про значну данину з Фіннмарка. Фіннмарк змальований як велика країна на північ від Норвегії, у поході на яку Егіль зіткнувся з кір'ялом (карелом), котрий завоював квенів. У сазі про Іллюгі згадувалось, що він разом із Сігню відправився з Фіннмарка до Данії. У сазі про Стурлявга, котрий був батьком Хрольва Пішохода (Роллона), сказано, що він побував у Фіннмарці. У сазі про Сьорлі вказано, що в почті норвезького короля був Івар з Фіннмарка. У сазі про Харольда Світловолосого повідомляється, що Ейрік Кривавий побував у Фіннмарці й знайшов там жінку Гунгільд, яка навчилася чаклунству від фіннів (саамів). Зі скандинавських джерел випливає, що саамів вважали сильними чаклунами. Деякі скандинави мешкали в країні саамів, а також здійснювали подорожі з торговельною метою. Саами ж платили данину норвежцям¹¹.

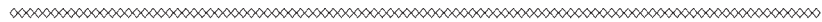
У фінсько-карельському епосі саами, озброєні луком та такі, які чаклюють з бубном, вважалися надзвичайно небезпечними. Їхня земля, куди здійснювали походи фінські витязі, називається Похйолою. Для карелів та фіннів вона була подібна до пекла, а її

клімат вважався суровим навіть для північних народів. У «Калевалі» відображений етап колонізації північних земель карелами та фінами. У саамському епосі фіномовних ворогів названо «чуддами». Цей термін позначав як ворогів взагалі, так і конкретні народи. Саами називали скандинавів «стало» (у розумінні «сталеві люди») через їхні обладунки, які саамські кістяні стріли не могли пробити. Їхні луки були призначені для полювання, а не для війни. Необхідно зазначити, що саами були миролюбним, невойовничим народом. В їхніх переказах підкреслювалось, що вони перемагають хитрістю. Наприклад, так Лаурікадж переміг чуддів¹².

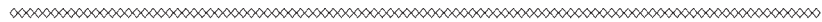
У «Історії Норвегії» вказано, що рогаті фіни живуть на схід від Норвегії. У «Звершеннях архієпископів Гамбурзької церкви», написаному Адамом Бременським, згадуються скрітефіни, але їхню столицю названий Хельсїгаланд. У німецького географа були поєднані дані про саамів та фінів. Також Адам Бременський повідомляв, що між Норвегією та Швецією мешкають фіннеди. О. Магнус на мапі зображував Скрітіфенію поблизу Б'ярмії та Фінляндії. Е. Олай вважав Лапландію частиною Фінляндії (у сучасному розумінні)¹³.

У середині XIII ст. 1251 р. Норвегія та Новгород здійснили першу спробу розмежування сфер впливу. Вони домовились, що Олександр Невський не дозволить карелам та саамам нападати на норвежців. У XIV ст. у Розмежувальній грамоті було досягнуто порозуміння між сторонами. 1326 р. кордони між Новгородом та Норвегією було підтверджено вдруге. Норвезький король брав данину там, де населення було напівфінським/напівсаамським-напівкарельським. Росіяни могли брати данину по морю до Люнгестува, а на горі – до Мелеа і Кьйоль. Вони збирали данину до самого Люнгенфьорда, котрий був західним кордоном розселення саамів і північним кордоном Норвегії. У обмін на це норвежці могли стягувати данину на всій території Кольського півострова, окрім Терського берега. Саами у своїх перекочовках перетинали умовний кордон, котрий було складно контролювати. Фіннмарк належав норвежцям та був інкорпорованим у їхню державу. Власне, цим і був обумовлений режим двоєданництва.

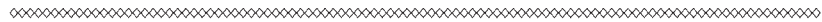
Зоною карельської активності було узбережжя Білого моря та Кольського півострова. У XV ст. новгородці заснували російські поселення Умба та Варзуга. 1436 р. був заснований Соловецький монастир, а в XVI ст. – Кандалакшський та Печерський. Суперечки за землі саамів почалися у XVI ст., коли Норвегія належала Данії, а Московія значно посилилася. У районі Кандалакши та Вельяйоки мешкало п'ять родів карелів. Частина карельського населення в районі Сегозера активно взаємодіяла з саамами, за що отримала етнікон «lappi» від інших карелів. Необхідно зауважити, що з XIII ст. саами остаточно були витиснуті з лісів у тундру. Але це не виключало їхньої присутності в XIV ст. поблизу Новгорода, Ладозького та Кемського озер. Це були не суцільні території розселення, а окремі анклави. Переселення саамів до тундри обумовило їхній перехід від збиральництва та мисливства до кочівництва. З того часу серед них домінувало оленярство, а полювання грало допоміжну роль. Мешкали саами в наметах. Були у них і стаціонарні споруди – землянки та комори на палях. Унаслідок контактів з європейцями саами почали використовувати арбалет для полювання¹⁴.

Необхідно зауважити, що норвежці колонізували саамські землі схожим способом. Будувалися церкви, а місцеве населення переходило в підданство церковному ієрарху. Найбільш північна з них знаходилась у Ленвіку, а церковним центром був Тромсе, де церква була збудована в середині XIII ст. У 1307 р. була споруджена церква на півострові Варангер – у Вардьо. Норвезькі селяни почали селитися поблизу фйордів, куди приходили й саами. У свою чергу, у Торндален прибували фіни з Сатакунти та Тавастланду. Цей процес вітався шведами, котрі в XV ст. почали значну експансію, відвоювавши в росіян частину карельських територій. Процес колонізації норвежцями Фіннмарка, значною мірою, сповільнювався походами карелів та морськими рейдами новгородських ушкуйників. За росіянами був закріплений Кольський півострів та Терський берег. Шведською ж територією стала фінська Лапландія та чотири шведські лапландські території. Необхідно зауважити, що норвезькі, шведські та російські аванпости знаходились поблизу моря – у Ботнічній затоці, Білому, Норвезькому,

Баренцовому морях. З часом вони почали проникати вглиб саамських земель. Росіяни спорудили місто Кола й зробили його адміністративним центром, котрому були підзвітні саамські погости. 1555 р. шведи конфіскували майно росіян, яке було здобуто під час торгівлі на шведській території. Вони змагались з росіянами за право постачання хутра до Європи. У XVII ст. Карл IX дозволив створити спеціальні адміністративні округи – лаппмарки. Провідниками шведської політики на півночі залишались біркарли. Узимку саами прибували до певних церков і крамниць та торгували хутром, що призвело до значного переселення шведів та фінів на північ. Наслідуючи приклад шведів, норвежці та данці також створювали крамниці та церкви в землях своїх саамів. Біркарли та квени-фіни значно збагачувались на торгівлі хутром. Видобування корисних копалин призвело до подальшого змагання різних країн за контроль над саамськими землями. У 1572–1595 рр. тривала ворожнеча між шведами та росіянами. Шведи відсунули кордон набагато східніше від Варангер-фйорда. До конкуренції долучалися датчани, котрі прагнули контролювати район гірського хребта Кеель. Землі між Варангеном та Малангеном відійшли до Швеції, решта територій до Данії, тобто датчани опанували території суміжні з Фіннмарком. Землі між шведами та датчанами були поділені навпіл. З 1595 р. у минуле відійшла практика подвійного оподаткування саамів. У Кальмарській війні 1611–1613 рр. намагання шведів взяти під контроль приморські регіони закінчились поразкою. Християнізація ж саамів у норвезько-датській частині була слабкою, як і у шведській та російській¹⁵.

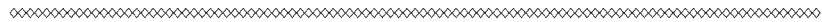
Саами потрапляли й у фокус уваги вчених Ренесансу. Головним чином це відбувалось завдяки надходженню хутра з півночі та особистим подорожам мандрівників на Європейську Північ. Ф. да Коло повідомляв про Скризініїв, котрі знаходяться поблизу Швеції та завдають клопоту¹⁶. С. Гербершейн називав землі саамів Фіннлопію та розповідав, що шведські піддані набагато спокійніші за «dikiloppi» (диких лопарів), тобто російських саамів. Австрієць зауважував, що росіяни стягують данину аж до міста Дронт та пишуться цим. Вказувалось, що лопарі (саами) пересувались на санях із запряженими в них оленями. Відзначалось, що саами

вправні лучники та добувають багато хутра. Торгівля була бартерною¹⁷. Е. Дженкінсон згадував про Фінмаркен та Лоппію. Лопарів він охарактеризував як напів'язичників. Вказано, що влітку вони займаються риболовлю, а взимку пересуваються зі стадами оленів. Згадувалось, що саами живуть у наметах і не знають ремесел, проте майстерно володіють луком¹⁸. Г. Штаден писав, що на Терському березі, острові Кільдін, Чорній річці, на Мурманському березі живуть лопарі. Кордоном Лоппії називалась річка Кандалакша¹⁹. О. Гваніні вказував, що лопарі платять данину великому князю московському хутром та рибою. Повідомлялося, що вони закосніли в дикості та варварстві, живуть у наметах, харчуються рибою та м'ясом, оскільки не обробляють землі. Автор називав їх майстерними лучниками²⁰.

1553 р. Х. Уілоббі пристав до берегів підросійських саамів. 1570 р. Ф. Хогенбург, базуючись на малюнках А. Ортелія, території на півночі назвав Скрікфінією, а Лапландією – області в центрі та на сході. Г. Меркатор називав саамські землі Фінляндією та Лапландією. Купці з Лулео, потрапляючи до тундри, шукали саамів, щоб купити в них хутро. На початку XVII ст. подорож на північ здійснив Д. Хйорт, котрий був уповноваженим шведського короля. Шведи бажали повернути саамів до християнства. 1619 р. був виданий молитовник для саамів. О. Треск 1673 р. спорудив церкву біля сучасного Паскуніємі. До землі саамів 1663 р. здійснив подорож Ф. Негрі. Пройшовши Швецію та Норвегію, він дістався мису Нордкап, де знайшов багато саамів²¹.

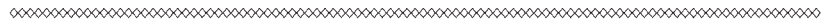
Ж. Соваж зазначав, що за острів Кільдін триває суперечка між датським та московським правителями, а землі саамів названо незаселеними²². П. де Ламартіньєр повідомляв, що був на Мурманському березі та відвідав поселення саамів. При цьому згадано про країну кілопів, тобто, імовірно, кільдінських саамів. Далі він розповідав, що потрапляв у країну московітських саамів, котрі ховали покійників за язичницьким звичаєм, проте шанували св. Миколая²³. В. Пітт залишив цікавий опис побуту норвезьких саамів, які мешкали в тундрі та лісах. Він повідомляв, що саами хрестилися та одружувалися в лютеранських церквах. Для причастя замість вина використовували бренді. Згадувалось, що деякі залишалися

язичниками та приносили жертви своїм богам, як правило, у вигляді шматка м'яса оленя. Вони поклонялися трьом богам та смерті, мешкали в наметах та мали комори. Узимку населення сплачувало податки рибою та хутром королівським комісарам, намети яких знаходились у населеному пункті. У цю ж пору саами мандрували, а нойди стукали в шаманський бубен²⁴. Необхідно зауважити, що св. Миколая шанувало багато уральських народів, зокрема сибірські угри, самодійці, пермські та волзько-фінські народи. При похованні поряд із померлим ставили ікону св. Миколая, який у мордвинів у їхньому модернізованому язичництві у XVIII–XIX ст. був одним із трьох богів.

Й. Шеффер повідомляв, що деякі саами прийняли християнство, проте більшість із них були язичниками, а їхній головний бог називався Йомала. Йому молились, щоб господарство та справи були прибутковими. Відзначалось, що серед саамів були чаклуни. На північ християнство занесли біркарли, котрі за короля Карла IX були шведами та фінами. Шведи докладали багато зусиль, щоб їхні саамські піддані стали християнами. Пропаганда християнства в цих північних землях почалась 1277 р. Але жодної єпископії не було створено, а Біблії саами не знали. За королів Густава та Карла IX шведи направляли на північ священиків: вони хрестили населення та проповідували Святе Писання, будували церкви. За Густава Адольфа було введено освіту для саамів, а церква дозволила їм притримуватись традиційного для них харчування та носити властивий їм одяг.

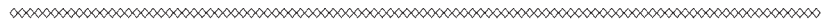
У європейських джерелах відзначалась значна роль у саамському суспільстві язичницьких жерців – нойдів. Християни вважали їх чаклунами, котрі вклоняються чортам та Сатані. Проти них і активізували свою діяльність лютеранські проповідники. Саами шанували камені-сейди, які символізували поховання предків. Я. Циглер називав саамів майстерними чаклунами. Д. Гоенш приписував їм здатність контролю над стихіями. Вони остерігалися розповідати про свою культуру стороннім, побоюючись репресій. 1692 р. на кострах було спалено бубни разом із нойдами, але подалі від очей шведів саами продовжували бити в бубни та співати йойк. 1723 р. було створено Лапландський секретаріат, якому були підзвітні церкви в Лапландії.

У норвезькій Лапландії 1725 р. побував пастор з Бергена Леєм, який залишив детальний опис саамів. 1752 р. він відкрив коледж, у якому навчав майбутніх місіонерів саамських мов, склав граматику та словник, зробив переклад лютеранського Катехізису. Завдяки його діяльності з'явилась школа в Карасьоке та коледж у Каутокейно. 1854 р. пуританин Ларс Леві Лестадій заснував церкву в Віттангі, поблизу Юккасьярві. Освіта саамів завдавала шкоди традиційній культурі. Було заборонено свято Бассе-олбмая, кинджали, ідоли, бубни кинуті у вогнища. Заборонялись їхні пісні та ігри. Саами втрачали значну частину свого культурного спадку. До християнства вони вклонялися верховному богу Їмел, праmaterі Маддар-акко, богу грому Ачче. Керував вітрами Б'єг-олбмай. У них існував культ ведмедя. Потойбічний світ вони називали Їабмі-аімо. Родичі залишали померлого в наметі²⁵.

Хоча 1313 р. норвезький король Хакон V зазначав двадцятиріччя християнізації саамів, однак наприкінці XVI ст. населення поблизу південної частини Тромської єпархії продовжувало вклонятись мерцям. 1345 р. архієпископ Уппсали писав про навернення багатьох саамів під час візиту в Торнію. 1389 р. якась саамська жінка прибула до шведської королеви Маргарити й прийняла християнство. 1419 р. приходили повідомлення про місіонерів у Лапландії. У 1600–1613 рр. було споруджено дві школи в Пітеа та одну в Лікскеле. Місіонерство значно посилилось у норвезьких та шведських володіннях наприкінці XVII ст. та першої половини XVIII ст. Є. Кілдаль у Лаппмарці Піте та Офотені в 1722–1727 рр. змушував саамів знищити святилище з каменів-сейдів, Т. фон Вестерн 1722 р. – сейди в Роттангені, у місцевості Нордланд. Шведи, як і норвежці, силою руйнували язичницькі святилища в 60–70-х рр. XVII ст. Саамам насильно нав'язували християнство та примусово осаджували, що призвело до значного переселення їх до російської частини саамських земель у 20-х рр. XVIII ст.²⁶

Ситуація в російських володіннях була подібною до ситуації в протестантських країнах, проте форсована християнізація тут почалась значно пізніше та тривалий час була поверховою. Спочатку будівництво монастирів не торкнулось життя саамів. Однак 1526 р.

були наведені до християнства саами поблизу Кандалакші. У місті була побудована церква. Інших саамів наvertsали ченці із Соловецького монастиря. 1581 р. Іван Грозний віддав саамів Печенгського та Мотогського погостів у залежність Печенгському монастирю. Населення потрапляло у феодальну залежність від церковних ієрархів, на користь яких збиралося хутро. 1572 р. були наведені саами по берегу річки Поной. Однак вони лише хрещення дітей та вінчання здійснювали за православними канонами, але не сповідувались і не постилися. О. Симонов 1681 р. вказував, що хоча саами носили російські імена й прізвища та охрещені з ранніх років, проте не знають жодних християнських звичаїв і вклоняються кущам, дереву, каменю. Про Євангеліє вони не чули. Зберігалось жертвоприношення оленів. Священики в саамських кочівлях не жили, а тільки в погостах. Для виправлення цієї ситуації російське духовенство наказувало спустошувати язичницькі капища. Також руйнувались і святилища поблизу священних каменів-сейдів. Окрім ченців до саамів прибували й російські купці, які інтенсивно відвідували саамські погости в XVI–XVII ст. Федір Олексійович намагався стимулювати добровільне наведення саамів до християнства. Пізні Середньовіччя було часом наступу християнства на традиційні вірування. З XVIII ст. посилювалась експлуатація саамів російською владою, що виявилось у збільшенні податків натурою, які доставлялись у погости. 1762 р. Катерина II скасувала церковне землевладіння, і з того часу саами сплачували податки тільки в казну. Християнство саамів було синкретичним, що виявилось у шануванні трьох богів і св. Миколая. Ф. Джой відзначав, що у складі Швеції було п'ять земель, які мали назву Лапландія. Ці землі знаходились на відстані від моря²⁷.

Саами за доби Середньовіччя були об'єктом експансії практично всіх сусідів, а їхня територія в пізньому Середньовіччі значно зменшилась, порівняно з попередніми часами. У епоху раннього та розвинутого Середньовіччя розселення фінів та карелів і колонізація земель саамів витиснуло їх із лісів у тундру. У XIII ст. території розселень саамів були розділені між норвежцями та росіянами. Шведська експансія на фінські та карельські землі зумовила перехід частини саамів під владу шведів. Підкорення Данією

Норвегії та датська експансія обумовило російсько-датські конфлікти за данину з саамських земель. XVI–XVII ст. були часом активної колонізації земель саамів норвежцями, шведами та росіянами. У землі саамів прибували купці та місіонери. Лютеранські місіонери вели активний наступ на язичницькі вірування та традиційну культуру, хоча християнізація часто йшла поруч із поширенням освіти. Місіонери зробили багато для дослідження саамських мов.

¹ *Schefer J.* The history of Lapland. – Oxford, 1674 [Electronic resource]. – Access mode: <http://old.no/samidrum/lapponia>. – The name of the screen.

² *Босси Р.* Лапландцы. Охотники за северными оленями. – М., 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.e-reading.me/book.php?book=10037>. – Название с экрана; *Харузин Н.Н.* Русские лопари. Очерки прошлого и современного быта. – М., 1890 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kolamar.ru/library/1890_n_haruzin.html. – Название с экрана; *Немирович-Данченко Н.И.* Лопари // По родному краю. Сборник статей по отечественноведению. – СПб., 1902 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.aroundspb.ru/history/guide1902/lorari.php>. – Название с экрана; *Волков Н.Н.* Российские саамы. Историко-этнографические очерки. – СПб., 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://saami.su/biblioteka/knigi/76-n-n-volkov-grossijskie-saamy.html>. – Название с экрана; *Хомич Л.В.* Саамы. – СПб., 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://saami.su/biblioteka/knigi/112-khomich-l-v-saamy.html>. – Название с экрана; *Черняков З.Е.* Очерки этнографии саамов. – Рованиemi, 1998.

³ *Напольских В.В.* Введение в историческую уралистику. – Ижевск, 1997; *Его же.* К реконструкции лингвистической карты Центра Европейской России эпохи раннего железного времени // Арт. – Сыктывкар, 2007. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.molgen.org/molgenfiles/Napolskich/Napolskich_RZhVC.pdf. – Название с экрана.

⁴ *Joy F.* The history of Lapland and the Case of the Sami Noaidi drum figures reversed // Folklore. – Tartu, 2011. – Vol. 47. – P. 113–144; *Mundal E.* Coexistence of Saami and Norse culture – reflected in interpreted by Old Norse myths // Proceedings from the 11 international saga Conference. – Sydney, 2000. – P. 346–355.

5 Жуков А. Саами в XIII–XVII вв.: (публикация источников и комментарий) // Антропологический форум. Современные тенденции в антропологических исследованиях. – СПб., 2004. – № 1. – С. 298–322 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/001/01_12_zhukov.pdf. – Название с экрана.

6 Urbanczyk P. Medieval arctic Norway: discussion on the Book Przemyslaw Urbanczyk. Reply to comments // *Archaeologia Polona*. – 1992. – Vol. 30. – P. 189–193; *Id.* Medieval arctic Norway. – Warszawa, 1992.

7 Valtonen I. An Interpretation of the Description of the Northernmost Europe. In the old English Orosius. Pro Gradu Thesis. – Oulu, 1988. Веб-сайт Хельсинкского университета [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.helsinki.fi/varieng/people/valtonen/MAtHesis.pdf>. – The name of the screen.

8 Hansen L.I., Olsen B. Hunters in transition. – Leiden-Boston, 2014.

9 Напольских В.В. Введение в историческую уралоистику... – С. 6–9, 28–32; *Его же*. К реконструкции лингвистической карты Центра Европейской России эпохи раннего железного времени; *Achili A., Rengo C., Battaglia V., Pala M., Olivieri M., Fornarino S., Margi C., Scozzi R., Babudri N., Santachiara-Benerecetti A.S., Bandelt H.-J., Semino O., Torroni A.* Saami and berbers – an unexpected Mitochondrial DNA Link // *American Journal of Human Genetic*. – 2005. – Vol. 76. – P. 883–886; *Хартанович В.И.* О лапоноидности на Севере Европы: (по антропологическим материалам могильников Большого Оленьего острова в Кольском заливе Баренцова моря и Южного Оленьева острова Онежского озера). – 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kae.rekvizit.ru/dl/hart_sol.pdf. – Название с экрана; *Черняков З.Е.* Указ. соч. – С. 15–16, 31–32; *Мурашкин А.И.* Археологические памятники Кольского полуострова и проблема происхождения саамов // *Археологические вестн.* – 2005. – № 12. – С. 148–152; *Волков Н.Н.* Указ. соч. – С. 5.

10 Напольских В.В. Введение в историческую уралоистику... – С. 29–35; *Schefer J.* Op. cit.; *Корнеллий Тацит.* О происхождении германцев и положении Германии // *Корнеллий Тацит. Сочинения.* – М., 1993. – Т. 1: *Анналы. Малые произведения* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1346765211>. – Название с экрана; *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. – СПб., 1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Iordan/text1.phtml?id=576>. – Название с экрана; *Проконий Кесарийский.* Война с готами. – М., 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Prokop/framegot12.htm>. – Название с

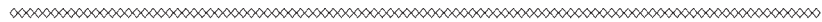

экрана; *Valtonen I.* Op. cit.; *Ross A.S.C.* The Terfinnas and Beormas of Ohthere. – London, 1981 [Electronic resource]. – Access mode: <http://vsnrweb-publications.org.uk/Terfinnas%20and%20Beormas.pdf>. – The name of the screen; *Матузова В.И.* Английские средневековые источники IX–XIII вв. – М., 1979 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/IX/880-900/Alfred/Orosius/text1.phtml>. – Название с экрана; Терь, Тир, Тирг, Тирь, Терье = Терский берег. Что означает Терский берег // Неофициальный блог библиотеки музея имени Николая Блинова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://murmansk-nordika.blogspot.com/2011/07/blog-post_8366.html. – Название с экрана; *Черняков З.Е.* Указ. соч. – С. 33–34; *Павел Диакон.* История лангобардов // Кузнецова Т.И. Средневековая латинская литература IV–IX вв. – М., Наука, 1970 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Diakon_P/frametext1.htm. – Название с экрана; *Хомич Л.В.* Указ. соч.; *Hansen L.I., Olsen B.* Op. cit. – P. 36–38, 150–151.

¹¹ *Прицак О.* Походження Русі. – К., 2003. – Т. 2. – С. 67, 202, 289–292, 323, 335, 337, 340, 344–346, 369–370, 372, 391, 403–404, 409, 410, 422; *Волков Н.Н.* Указ. соч. – С. 87–89.

¹² *Ленрот Э.* Калевала. – М., 1985 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.aldebaran.ru/author/lyonnrot_yelias/lyonnrot_yelias_kalevala. – Название с экрана; Саамские сказки. – Кн. 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sarmi.ucoz.ru/_ld/0/2_saamskie_skazki.pdf. – Название с экрана; Саамские сказки. – Кн. 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sarmi.ucoz.ru/_ld/0/12_-_2.pdf. – Название с экрана; *Островский Д.Н.* Лопари и их предания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kolamar.ru/library/1888_ostrovskiy.htm. – Название с экрана; *Mundal E.* Op. cit.; *Швиндт Т.* Народные предания Северо-Западного Приладожья, собранные летом 1879 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.aroundspb.ru/history/theodor/legend.php#s4>. – Название с экрана; *Немирович-Данченко Н.И.* Сказки и песни у лопарей // Страна холода. – СПб., 1887 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kolamar.ru/library/nemirovich-danchenko/lopari.htm>. – Название с экрана; *Хомич Л.В.* Указ. соч.; *Волков Н.Н.* Указ. соч. – С. 89–91; *Hansen L.I., Olsen B.* Op. cit. – P. 35–36, 148–149.

¹³ A History of Norway and the Passion and Miracles of the Blessed Olaffr. – London, 2001 [Electronic resource]. – Access mode: <http://ulfdalir.ru/sources/42/480/483>. – The name of the screen; *Адам Бременский.* Деяния архиепископов гамбургской церкви / Перевод В.В. Рыбаков // Из

ранней истории шведского государства: первые описания и законы. – М., 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/adam_br/frameadam_buch4.htm. – Название с экрана; *Его же*. Деяния архиепископов гамбургской церкви / Перевод И.В. Дьяконов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/adam_br_3/frameatext4.htm. – Название с экрана; *Schefer J.* Op. cit.

¹⁴ *Кочуркина С.И., Спиридонов А.М., Джаксон Т.Н.* Письменные известия о карелах. – Петрозаводск, 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kirjazh.spb.ru/biblio/pizv_sag/pizv_s0.htm. – Название с экрана; Сегозерские или паданские карелы. Форум карел рассеяния [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.depvladimir.narod.ru/seg.htm>. – Название с экрана; 1326 г. 3 июня Договорная грамота Новгорода с Норвегией о мире [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kolamar.ru/library/doc/1326.html>. – Название с экрана; *Босси Р.* Указ. соч.; *Черняков З.Е.* Указ. соч. – С. 52–59; *Хомич Л.В.* Указ. соч.; *Харузин Н.Н.* Указ. соч.; *Волков Н.Н.* Указ. соч. – С. 92–95; *Hansen L.I., Olsen B.* Op. cit. – P. 143–145.

¹⁵ *Hansen L.I., Olsen B.* Op. cit. – P. 156–166, 232–242, 257–262, 315–316.

¹⁶ *Колло Франческо, да.* Доношение о Московии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kolamar.ru/library/1518_dekollo.html. – Название с экрана.

¹⁷ *Герберштейн Сигизмунд.* Записки о московитских делах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kolamar.ru/library/1556_gerbershtain.htm. – Название с экрана.

¹⁸ *Дженкинсон Э.* Путешествие из Лондона в Москву [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kolamar.ru/library/1558_jankinson.htm. – Название с экрана.

¹⁹ *Штаден Генрих.* План обращения Московии в имперскую провинцию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kolamar.ru/library/1574_shtaden.htm. – Название с экрана.

²⁰ *Гванини Александр.* Описание Московии. – М., 1997 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/frameatext1.htm>. – Название с экрана.

²¹ *Босси Р.* Указ. соч.

²² Записка о путешествии в Россию Жана Соважа Дьепского в 1586 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kolamar.ru/library/1586_sovazh.htm. – Название с экрана.

²³ *Да-Ламартиньер П.М.* Путешествие в Северные страны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kolamar.ru/library/1653_lamartiniere.html. – Название с экрана.

²⁴ *Питт У.* Иллюстрация из английского Атласа Питта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kolamar.ru/arh/lapland_1680.htm. – Название с экрана.

²⁵ *Schefer J.* Op. cit.; *Joy F.* Op. cit.; *Визе В.Ю.* Лопарские сейды // Известия Архангельского общества изучения Русского Севера. – 1912. – № 9. – С. 395–401, № 10. – С. 453–459 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://qwercus.narod.ru/vise_seid.htm. – Название с экрана; *Босси Р.* Указ. соч.; *Черняков З.Е.* Указ. соч. – С. 63–64; *Хомич Л.В.* Указ. соч.; *Харузин Н.Н.* Указ. соч.; *Hansen L.I., Olsen B.* Op. cit. – P. 152–154, 321–324.

²⁶ *Hansen L.I., Olsen B.* Op. cit. – P. 315–318, 323–326, 328–333.

²⁷ *Жуков А.* Указ. соч.; *Харузин Н.Н.* О нойдах у древних и современных лопарей // Этнографическое обозрение. – М., 1889. – Кн. 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vepsnoid.blogspot.com/2012/08/1889.html>. – Название с экрана; *Хомич Л.В.* Указ. соч.; *Калинин И.М.* Торговые сношения лопарей с русскими в половине XVII века // Известия Русского географического общества. – 1929. – № 1. – С. 59–76 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://qwercus.narod.ru/kalinin_lopar_1929.htm. – Название с экрана; *Hansen L.I., Olsen B.* Op. cit. – P. 318–321.

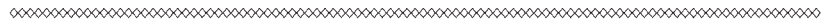
Богдан Смерека

КАМ'ЯНЕЦЬКЕ СТАРОСТВО ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В XVI–XVIII ст. (У СВІТЛІ ФІСКАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ)

Вивчення ранньомодерної історії українських земель у складі Речі Посполитої під кутом зору історичної географії представляє собою значне поле для досліджень. Інтерес викликають, насамперед, питання динаміки заселення окремих теренів, появи, а також зникнення населених пунктів, що в умовах постійних воєнних загроз ззовні було надзвичайно частим явищем. Інший аспект, що потребує окремих досліджень, – це адміністративно-територіальний устрій Речі Посполитої, що також перебував у стані перманентних змін. Причому, слід зауважити, що останні стосувалися не лише приватних територіальних одиниць (ключів, волостей), а й королівських маєтностей, гарантами цілісності яких виступали самі монархи.

Староства – базові адміністративні одиниці на королівських землях, часто ставали предметом вивчення дослідників ранньомодерного періоду¹. Як правило, вони охоплювали один міський осередок (виняток – Львівське староство, до якого належали міста Щирець та Глиняни), який служив резиденцією старости, та кілька навколишніх сіл, що з самого свого заснування перебували в орбіті міста-центру. Старостами² ставали представники шляхти, які часто старалися зробити ці посади спадковими, що в деяких випадках фактично перетворювало староства на дідичні володіння. Не слід також забувати й про те, що, окрім їхньої влади, у містах існували такі традиційні для системи магдебурзького права інституції, як рада та лава, представники яких не завжди могли знайти спільну мову зі старостинськими очільниками.

Зрештою, староства як королівщини, завдяки підтримці королями їхнього загосподарення наданнями привілеїв жителям,

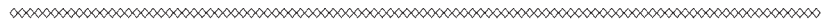
відповідно краще, аніж шляхетські маєтки. Вони осаджувалися новоприбулими селянами, які, шукаючи, у першу чергу, родючих ґрунтів, залишалися там, де їхні права були захищені більшою мірою.

Кам'янецьке староство у складі Львівської землі розглядалося (як окреме територіальне утворення) лише Броніславом Фаліньським, якому належать також кілька досліджень, присвячених історії Кам'янки-Струмилової³. Інформацію про окремі населені пункти, що входили до складу староства, вміщено в ряді довідкових видань⁴.

У даній статті Кам'янецьке староство розглянуто в пізній період його існування – з XVI – до кінця XVIII ст., у час, коли стабільність Речі Посполитої була розхитана рядом внутрішніх (слабкість централізованої влади і, як наслідок, шляхетське засилення, що проявлялося в численних конфліктах на ґрунті володіння маєтностями та у фіскальному тиску щодо селянства) і зовнішніх (іноземні набіги та інтервенції) причин. Окрім окреслення географічного положення староства, встановлено сусідні територіальні одиниці, з якими межувала королівщина, а також імена власників самого староства, здійснено аналіз стану господарства та залюднення цього адміністративного утворення.

У роботі використані опубліковані та неопубліковані джерела фіскального та розпорядчого характеру. Серед перших – опубліковані Михайлом Грушевським люстрації Львівської землі 1564–1565⁵ та 1570⁶ рр., люстрація 1662 р.⁷, опублікована фахівцями Інституту історії Польської АН, люстрація 1765 р.⁸, що вперше з'явилася друком на сторінках «Тижневого додатку до Львівської газети» за 1869 р., а також матеріали поборових реєстрів 1515 та 1578 рр., опублікованих Александром Яблоновським⁹. Серед неопублікованих джерел – поборові реєстри Руського воєводства другої половини XVI ст.¹⁰, інвентарі Кам'янецького староства XVI¹¹, першої половини XVII¹² та другої чверті XVIII ст.¹³, угоди про оренду староства¹⁴ та окремих об'єктів у ньому¹⁵.

Географічне розташування. Кам'янецьке староство складалося з двох частин – одна (Кам'янецька дільниця) знаходилася на півночі Львівського повіту однойменної землі, інша (Добротвірська

дільниця) була розташована північніше й становила анклав, з усіх сторін оточений дібрами Белзького воєводства. Староство за весь час свого існування включало в себе наступні населені пункти – міста Кам'янка (Кам'янка-Струмилова) та Добровір, а також у різний час такі села, як Батятичі, Воля-Честинська, Воля-Новоставська¹⁶, Дернів, Желдець, Купичволя, Кривулянка, Лани, Лапаївка, Новий Став, Обидів, Руда, Сілець, Середній Став, Стремінь, Стриганка, Честині, Ясениця-Забужанська та Ясениця-Руденська. Староство при накладанні його території на сучасний адміністративний поділ України майже повністю знаходилося на території Кам'янка-Буського району Львівської області (за винятком сіл Купичволя, яке перебуває зараз в Жовківському районі тієї ж області, та Стремінь – у Сокальському районі), серед густих лісових масивів Малого Полісся, які в окреслений у дослідженні період практично впритул підходили до берегів Західного Бугу. Тут, у своїй верхній течії, ця ріка була вже достатньо повноводною, щоб служити роботі млинів (їхній перелік подано в таблиці 4а і 4б) і, поряд з цим, не настільки бурхливою, щоб ставати причиною повеней (принаймні згадок про подібного роду стихійні лиха в джерелах знайти не вдалось). Тому саме на ній були осаджені основні населені пункти староства. Узагалі, ця територія (як видно з табл. 1) осаджувалася доволі інтенсивно. Починаючи з XV ст., цей процес, незважаючи на дію ряду несприятливих факторів (самочинне захоплення шляхтичами старостинських угідь, зовнішня загроза з боку татар тощо), не переривався аж до падіння Речі Посполитої.

На півночі староство межувало з Белзьким староством однойменного воєводства, на сході – з Буським того ж воєводства (дібра Соколя й Спас). Із заходу та півдня староство оточували шляхетські маєтності – на заході це була дідична власність Жолкевських (у першу чергу, дібра Туринки¹⁷), яка згодом перешла до Даниловичів, а від них до Собеських. Дібра на південь від староства станом на середину XVII ст. також належали Собеським (Соколів¹⁸, Нагірці, Колоденці, короткий час також Зіболки¹⁹). Окремі села, що межували зі староством з півдня, перебували в руках дрібної шляхти, як-от Стрептів, Спас, Тадані (у середині XVII ст. власність Станіслава Рогальського²⁰), Печихвости та Колодно (у кінці

ХХІ ст. ними володіли відповідно Софія Блоїнська та Миколай Печихвостський²¹, у середині ХХІІ ст. села перебували у власності судді Львівської землі Шимона Олевінського²², у кінці ХХІІІ ст. – Ксаверія Браніцького²³).

Очільники Кам'янецького староства. На жаль, не всі імена кам'янецьких старост вдається встановити за існуючими джерелами²⁴. Те саме можна сказати про визначення років перебування на чолі староства тих осіб, імена яких були зафіксовані в документах. Так, з інвентарів староства 1544 та 1583 рр. довідуємося, що очільником королівщини в ці роки був Ян Рихціцький²⁵. Можливо, мова йде не про одну особу, а про батька й сина, оскільки в 50–60-х рр. ХХІ ст. староство очолював краківський каштелян Спитко Йордан²⁶. 1588 р. кам'янецьким старостою на короткий час став люблінський воєвода Миколай Фірлей. 5 вересня того ж року він помер, тому права на королівщину перейшли до Францішка Рильського²⁷. Імен інших осіб, котрі очолювали староство в ХХІ ст., точно встановити не вдалось²⁸.

Ф. Рильський керував староством до кінця століття. 1599 р.²⁹ він передав права на володіння ним Станіславу Жолкевському та його дружині Регіні³⁰ (з Гербуртів). Після них королівщина перейшла у власність коронного підканцлера Вацлава Лещинського, після смерті якого 1628 р. старостинський уряд обійняв Лукаш Опалінський³¹. 1633 р. він передав староство белзькому та руському воєводі, князю Константину Вишневецькому³² (1564–1641), з іменем якого була пов'язана тривала боротьба мешканців передмістя Лани проти старостинської влади (детальніше про це нижче). 1637 р. князь надав староство власному сину від другого шлюбу з Уршулею Мнішек – Єжи. 1642 р., через рік після смерті останнього³³, його дружина Євфросина Євлалія Тарновська вийшла заміж вдруге – за Ієроніма Радзеєвського (1612–1667), який став новим кам'янецьким старостою³⁴. Він був надзвичайно колоритною постаттю в польській історії ХХІІ ст. – прихильник перемовин із Б. Хмельницьким під час козацького повстання, він, будучи підданий інфамії, втік 1652 р. до Відня, а 1655 р. – до Швеції, де вів переговори з Карлом Х Густавом про похід проти Польщі. Після нетривалого ув'язнення він повернувся на батьківщину, де

йому були прощені всі його колишні вчинки. Під час проведення люстрації 1662 р., поки Ієронім ще знаходився за кордоном, на чолі староства перебував його старший син – Станіслав³⁵ (1643–1670). Імена очільників староства в останній третині XVII ст. виявити не вдалося.

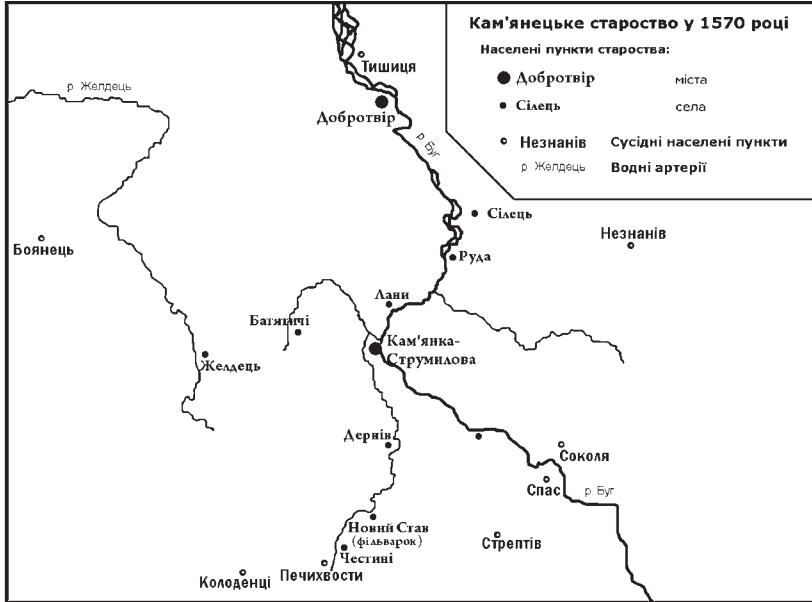
Починаючи з 1702 р., Кам'янецьким староством володіли представники родини Цетнерів (герб Пшевоза) – спочатку Францішек (помер 1732 р.), згодом його син Ян³⁶, який помер через 2 роки після батька. Єдиною спадкоємицею залишалася донька від другого шлюбу з любельською воєводиною Анною Тарло – Францішка³⁷, яка 1733 р.³⁸ одружилася з подільським воєводою Міхалом Жевуським (1699–1769). 1752 р. М. Жевуський передав права на володіння королівщиною сину Яну, а після його смерті 1759 р. знову повернув їх собі³⁹, залишаючись посесором Кам'янецького староства аж до смерті⁴⁰. З цього часу й аж до інкорпорації Галичини до монархії Габсбургів власницею старостинських дібр залишалася вдова Жевуського – Францішка.

Огляд староства у світлі фіскальних документів

Люстрації 1564–1565 та 1570 рр. На момент проведення люстрацій другої половини XVI ст. до складу Кам'янецького староства входили два міста, Кам'янка-Струмилова (з виокремленим та окремо облікованим передмістям Лани) і Добротвір, та шість сіл – Батятичі, Дернів, Желдець, Руда, Сілець, Честині (див. мапу 1).

Старостинський центр, місто Кам'янка, що знаходиться на ріці Західний Буг, включало в себе, окрім середмістя, також і Лани, Підзамче, Белзьке та Львівське передмістя (розташовані на лівому березі) та Забужанське передмістя на правому. Засноване воно було в третій чверті XV ст.⁴¹ вихідцем із мазовецького Дмошина Єжи Струмилом, який прибув до Львівської землі невдовзі після надання йому королем Владиславом Варненчиком тутешніх сіл за участь у поході на Угорське королівство⁴². Окрім Кам'янки, Єжи Струмило, на думку Анджея Янечека, осаджував у долині Бугу й інші поселення, зокрема Дернів та Лани⁴³, що згодом увійшли до Кам'янецького староства. Отримавши 1471 р. магдебурзький привілей (1509 р. Сигізмунд I підтвердив надання), місто доволі

швидко розросталося⁴⁴ – у першій половині XVII ст. Кам'янка-Струмилова за чисельністю населення була шостою серед міст Галичини⁴⁵.

Мапа 1. Кам'янецьке староство та прилеглі території 1570 р.

Із загальної площі міста, яка охоплювала 39 і півтори чверті ланів угідь, станом на 1565 р. четверо осіб осаджувало по одному лану, серед них – отець церкви св. Миколая (ориг. *pop mikulinski*)⁴⁶. Ще 27 особам у місті належало по півлану. У їхньому переліку знаходимо міського мельника та двох парохів – «урівського» та «п'ятницького» (ориг. *pop vrowski*, *pop pyathniczki*)⁴⁷. Інші землевласники (загальним числом 68 осіб) осаджували менші площі земель. У місті (разом із передмістями, за винятком Ланів) було 302 будинки.

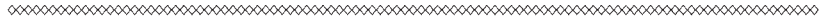
Лани – передмістя Кам'янки-Струмилової, що розкинулось відокремленим масивом на північ від міста на лівому березі Західного Бугу, нараховувало 13 і півчверті зайнятих ланів, а також 4 пусті чверті. Жителі передмістя проживали в 38 будинках.

Дещо меншим за розмірами було інше місто староства – Добротвір, яке нараховувало 171 будинок. Кількість ланів у місті М. Грушевському не вдалося розчитати, однак загальний чинш з них – 14 злотих і 2 гроші (по 16 грош з лану) – дозволяє обчислити кількість зайнятих ланів – 26 і три півчверті. Відомо, що один лан у місті перебував у власності міського пароха. Люстрація також зазначала назви вулиць – Млинську, Мостову, Надбужну (або Закостельну) і Волоську⁴⁸.

Серед сіл Кам'янецького староства найперше слід виокремити Батятичі – велике село на захід від Кам'янки з добре розвинутим бортництвом. Люстрація зафіксувала тут 109 кметів, серед яких 69 були бортниками та сплачували чинш власним медом. Великим було і с. Сілець – на 18 ланах з чвертю тут проживали 53 кметі. Двадцять два дворища в с. Руда місцеві жителі осаджували на волоському праві – тут, зокрема, серед 29 кметів згадано кнеза Матіаса (ориг. *Matthias kniasz*). Менше число кметів зафіксовано в селах Дернів (28), Желдець (24) та Честині (19), поміж яких знаходимо тивуна Івашка (ориг. *Iwasko tywon*)⁴⁹.

Наступна люстрація Львівської землі, що була проведена всього через 5 років після попередньої, зафіксувала демографічне зростання (див. табл. 2а), особливо значне в Кам'янці-Струмиловій, де кількість будинків зросла до 355. Хоча документ не зафіксував числа осілих кметів, ми можемо стверджувати, що міська територія не лише була повністю зайнята, а й те, що її не вистачало, адже площа міста на цей момент становила 40 з половиною ланів⁵⁰.

Населення інших поселень староства зросло значно меншою мірою, у двох селах – Желдець та Батятичі – кількість кметів навіть дещо зменшилась. Можливо, місцеві господарі покинули свої угіддя задля осадження нового села, що на той момент ще було вільним від податків. Мова йде про Середній Став, осаджений, як було зазначено, за 10 років до ревізії з ініціативи тодішнього кам'янецького старости, краківського каштеляна Спитка Йордана. Однак до цієї вказівки потрібно ставитись із застереженням, оскільки вперше подібний топонім фігурував у попередній люстрації 1565 р. як означення ставкової водойми

Поборові реєстри XVI ст. Менш інформативними, однак також цікавими для дослідження стану заселення теренів староства служать матеріали поборових реєстрів (лат. *Regestrum Contribucionum*). В Архіві Коронного скарбу нами було виявлено 12 поборових реєстрів, укладених у період з 1552 р. до 1589 р.⁵², у яких були зафіксовані населені пункти Кам'янецького староства та розміри зібраних з них податків. Як видно (див. табл. 3), реєстри часто дублювали одне одного, лише інколи в окремих документах подавалася інформація, що стосувалась, як правило, кількості окремих категорій жителів у населеному пункті (комірників, загородників чи ремісників). У цьому контексті можна виокремити реєстр 1552 р. – єдиний, що містить інформацію про загальне число кметів у кожному селі. Варто також зауважити, що реєстр 1578 р., опублікований А. Яблоновським у першій частині XVIII тому «Історичних джерел»⁵³, і оригінал дещо відрізняються між собою, оскільки дослідник не подавав інформацію про млини, тому ми зверталися до першоджерела⁵⁴.

Окрім фіксації кількості окремих категорій жителів та наявності господарських об'єктів, матеріали поборових реєстрів допомагають з'ясувати обсяги займаних селянами площ. У цьому контексті серед сіл королівщини особливо виділяються Батятичі з 14 ланами (подібні площі осаджували жителі містечок Львівської землі⁵⁵). Крім того, поборовий реєстр 1552 р. зафіксував тут 80 кметів, а реєстри 70–80-х рр. XVI ст. зазначали, що тут проживають ремісники – квалі та шевці, чого в інших селах не спостерігаємо.

Окремо слід сказати й про те, що серед виявлених нами реєстрів шість із них зафіксували існування в межах староства с. Руденська Воля (ориг. *Rudzienska Volia*, *Rudzieniska Vola*, у інвентарях 1544 та 1583 рр. фігурує назва *Rudna Vola*). Імовірно, ревізори називали так с. Руду, що зустрічається в чотирьох реєстрах (1578, 1578–1579, 1584, 1589 рр.), де згадок про Руденську Волю немає. Окрім того, у певних реєстрах (1567 р., де зафіксована Руденська Воля, і 1578–1579 рр., де присутня Руда) обидва села мають однакову площу зайнятих ланів – 2½.

Таким чином, інвентар 1588 р. та поборові реєстри, укладені в XVI ст., дають змогу підтвердити тезу про сприятливе економічне

та демографічне становище у старостві станом на другу половину XVI ст.

Люстрація 1662 р. Наступна люстрація була проведена у Львівській землі після фатальної для польської монархії війни зі Швецією, більш відомою як «шведський потоп» (1655–1660). Документ фіксував різке падіння господарського та демографічного потенціалу в королівських маєтках краю. Однак, варто зауважити, що шведська інтервенція не була єдиним епізодом нападу ворожої армії на окресленій території. Зокрема, Кам'янецьке староство зазнало чималих збитків унаслідок спустошливих татарських набігів у 20-х рр. XVII ст.⁵⁶, а також спільного козацько-татарського походу 1649 р.⁵⁷

Значною мірою така несприятлива ситуація вплинула на кількість населення Кам'янки-Струмилової. Хоча в документі не було вказано кількості тутешніх кметів, можна стверджувати, що на той момент місто принаймні на третину складалося з неосаджених ланів. Так, один міський лан належав фарному костелу Успіння Пресвятої Марії Діви, ще майже 1 лан (без півчверті) належав плебанові⁵⁸ (у документі лан названий Вжешавським – пол. *Wrzeszczański*⁵⁹). Отцю церкви св. Миколая також належав 1 лан. Чверть лану займав вїт с. Батятичі. Шляхта в Кам'янці-Струмилової володіла 4 ланами й півтора чвертями угідь. 18 і півтори чверті ланів належали міщанам. Інші лани (13 з половиною) нікому було обробляти. Цей факт, а також те, що в місті було нараховано лише 90 будинків⁶⁰ (ще 16 належало місцевим євреям, громада яких тут почала формуватися наприкінці XVII ст.⁶¹), дає змогу уявити масштаб спустошень, які пережило місто внаслідок перелічених вище ворожих нападів.

Окрім спустошень, завданих ворожими військами, давалися взнаки проблеми із найближчими сусідами. Піддані м. Кам'янки скаржилися ревизорам на свавілля буського старости полковника Юзефа Лончинського, який вирубував кам'янецькі ліси, знищуючи борті. Ця скарга, уперше озвучена 1565 р., залишалася без відповіді протягом наступних двох століть (детальніше про це нижче).

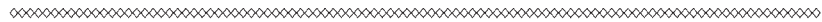
Інший міський осередок староства – Добротвір – демонстрував ще більший масштаб спустошень. У місті, яке охоплювало 28 і півтори чверті ланів угідь, зайнятими були лише трохи більше

п'яти з половиною⁶², тобто пустими були понад 80% угідь. Будинків, які сплачували чинш, було нараховано лише 15 («до війни» – 250). Податок сплачували також з 14 городів («до війни» – з 54). У місті проживало двоє стельмахів та четверо рибалок (1565 р. – 16 рибалок).

Село Дернів, у якому за люстрацією 1565 р. 35 господарів (28 кметів та 7 загородників) осаджувало 8 ланів, 1662 р. нараховувало лише 9 господарів, які обробляли чверті (1627 р. та ж кількість господарів, з яких двоє були загородниками, осаджували півлани). Крім того, у селі був вїйт, якому належав лан угідь. У Дернові були корчма та млин, які перебували в єврейській оренді.

Лани, які в другій половині XVI ст. були одним із передмість Кам'янки-Струмилової (хоча облік тут здійснювався окремо від міста), тепер являли собою село. Не в останню чергу така зміна адміністративного статусу мала місце внаслідок спрямованого тиску на передміщан зі сторони місцевої влади, в першу чергу старости князя Константина Вишневецького⁶³. Протягом 1633–1641 рр. він намагався вилучити ланівських передміщан з-під юрисдикції міського права, аби ті (уже в якості селян) відробляли панщину та інші повинності. Після смерті сина Константина – Єжи (який також стояв на чолі староства) – новий очільник Ієронім Радзеевський продовжив нападки на передміщан, змушуючи їх не лише до відроблення панщини, а й до компенсації збитків (загальною сумою 700 злотих), нібито завданих ще князю Вишневецькому. Ланівці погодилися на останню умову, однак, не маючи змоги заплатити таку велику суму, висловили зустрічне обвинування міщанам Кам'янки, а також місцевому плебану, які начебто підбурили їх до конфлікту зі старостинським урядом. Зрештою, ланівцям вдалося відстояти свою позицію на судовому засіданні, яке відбулося з цього приводу 28 серпня 1642 р. і зобов'язало до сплати компенсації 12 міщан⁶⁴. Однак процес перетворення передмістя в село був, вочевидь, уже невідворотним.

Під час козацько-татарського походу 1649 р. Лани найбільше постраждали серед поселень староства – його жителі Тимко Пошивайло та Андрушко Відник у спільній заяві окреслили стан села

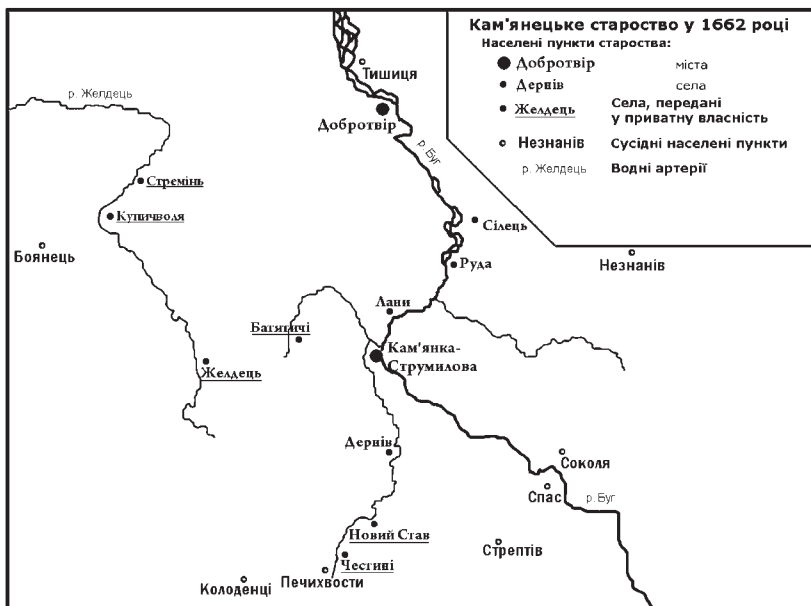
як катастрофічний, оскільки «...у Ланах жодного господаря не залишилося»⁶⁵. На момент проведення люстрації тут на півтора ланах проживало лише 7 загородників (для порівняння – 1565 р., коли Лани ще були передмістям, 2 особи тут осаджували по цілому лану, 4 – по півлану, 35 – осаджували чверті, а у володінні лише одного вїйта перебувало більше земель, аніж 1662 р. осаджували всі місцеві жителі – лан та три чверті⁶⁶). Люстрація 1662 р. вказувала також на існування шляхетської та духовної власності в селі. Так, під юрисдикцією Яна Міхала Люборадзького⁶⁷ перебував лан землі (названий у документі Завищинським – пол. *Zawiszczinski*), на якому працювали 4 загородники, також двос підданих було в місцевого пароха. Вони були звільнені від сплати податків.

У селах Руда та Сілець наслідки спустошень були не менш відчутними. У Руді (Руді-Сілецькій), де 1570 р. 33 кметі осаджували 22 дворища «на волоському праві», а 1628 р. – 8 дворищ, згідно з люстрацією 1662 р. не було жодного осадженого дворища. У селі проживало лише 2 загородники, 2 рибалки та мельник, якому належав млин на 4 каменях (зафіксований ще 1565 р., він згорів під час козацько-татарського нападу – див. табл. 4а). Кількість господарів у Сільці також суттєво знизилась: з 35 (за даними в «Жерелах...» – з 53), які осаджували півлани 1565 р., до 15 1628 р. Зрештою, остання люстрація зафіксувала 13 господарів на загородах (окремо вїйту належав лан землі). Окрім них, у селі проживало 14 бортників та 3 рибалки (1628 р. відповідно 23 і 12).

Люстрація 1662 р. зафіксувала, окрім людських, також і територіальні втрати в Кам'янецькому старостві (див. мапу 2). Такі села, як Честині та Новий Став (згаданий у люстрації 1565 р. як фільварок з млином), залишаючись королівськими, були вилучені з-під юрисдикції старости⁶⁸ і перебували у спільній власності подружжя Самуеля та Зоф'ї Глужицьких⁶⁹. Села Желдець, Батятичі, Купичволя і Стремінь 1659 р. стали діничною власністю одного з найвідоміших грецьких родів Львова – Папарів⁷⁰.

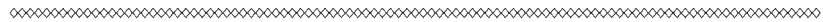
Незважаючи на це, комісарами 1662 р. було здійснено люстрацію більшості відібраних сіл (не проведена вона була лише в селах Желдець та Купичволя). Порівнявши її результати з попередніми

ревізіями, можна констатувати, що на кількості населення означених сіл недавні лихоліття позначилися по-різному. Наприклад, Честині та Батятичі демонстрували зростання кількості господарів у порівнянні з 1627 р. (див. табл. 2а) – у першу чергу, Батятичі (60 кметів проти 18), що могло бути пов’язано з віддаленістю села від Бугу, а відтак – від основного скупчення поселень староства, на який був спрямований основний удар ворожих армій. Варто однак мати на увазі, що збільшення кількості населення зовсім не означало збільшення кількості оброблюваних площ. Наприклад, у Честинях 6 кметів та 4 загородники (1565 р. – відповідно 24⁷¹ та 9, 1627 – 6 та 2) обробляли лише півчверті, хоча раніше місцеві господарі осаджували чверті ланів.

Мапа 2. Кам'янецьке староство та прилеглі території 1662 р.

В інших селах, дібра яких відколотися від королівщини, кількість населення 1662 р. зменшилася в порівнянні з 20-ми рр. XVII ст. Зокрема, у Новому Ставі проживало лише 2 загородники (1628 р. – 9). Село Стремін, яке з'явилося приблизно в кінці

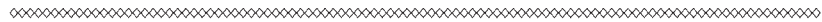
Окрім цього, інвентарі дають змогу уточнити час появи окремих населених пунктів, у яких вівся облік земельних ділянок. Зокрема, у інвентарі 1731 р. уперше зустрічаємо згадку про Обидів, на той момент віддалене передмістя Кам'янки-Струмилової, розташоване на північ від міста між Ланами та с. Зубів Міст (власність Папарів). Такий статус Обидів зберігав до середини століття, а вже з другої половини почав фігурувати в документах як окреме село.

Неподалік Забужанського передмістя Кам'янки, на правому березі Бугу, цей же інвентар уперше фіксує Ясеницю (ориг. *Jazienicy Osiadłość*)⁷⁸, яку можна пов'язувати з Ясеницею-Забужанською, або ж Руською. Аналіз прізвищ 10 землевласників у цьому населеному пункті свідчить про те, що місцевість була заселена виключно українцями. Окрім цього, троє серед них (Федь Смага, Андрушко Скробот та Василь Фік) мали ділянки на Забужанському передмісті, тому, імовірно, перейшли в Ясеницю саме звідти.

У тому ж документі в якості окремого села фігурує Стриганка, осаджена на північ від Добротвора на лівому березі Західного Бугу. Хоча поселення знаходилося достатньо далеко від Добротвора, у наступних інвентарях воно чомусь назване добротвірським передмістям Стриянка (ориг. *Stryianka*)⁷⁹, зате в угодах про оренду старостинських маєтків, укладених в цей же час (і аж до кінця століття), Стриганка надалі залишалася селом⁸⁰. Плутанині з атрибуцією поселення було покладено край після приєднання Галичини до монархії Габсбургів, коли Стриганка остаточно стала селом і центром громади⁸¹.

Уперше згадуються в інвентарі 1731 р. також вїтївство Лапаївка та Криволука (згаданий лише топонім, без атрибуції). У наступних інвентарях Лапаївка остаточно оформлюється як село⁸², тоді як Криволуку за цими документами атрибутувати важко.

Інші згадки про населені пункти не завжди певні – зокрема, в угоді про оренду староства 1756 р. в переліку переданих населених пунктів фігурує населений пункт Кузня неподалік Руди⁸³, який, імовірно, є с. Кузня, що зафіксований на польській мапі 1926 р.⁸⁴ на північ від Сільця-Бенькового на правому березі Бугу.

Ще одним населеним пунктом невдовзі після інвентаризації, вочевидь, став згаданий у переліку ланів, що підлягають замковій юрисдикції, лан Тельмач (згодом – Тлумач, ориг. *Telmacz, Tlumacz*⁸⁵), розташований неподалік Батятич. Під час складення першого поземельного кадастру Галичини на цьому місці було зафіксовано повноцінне поселення – присілок с. Батятичі Товмач⁸⁶.

Таким чином, інвентарі Кам'янецького староства, укладені в другій чверті XVIII ст., фіксують появу значної кількості нових поселень (Лапаївка, Обидів, Стриганка, Ясениця), в осадженні яких, вочевидь, брали участь міщани Кам'янки-Струмилової та передмістя Лани, оскільки порівняння кількості парцелів дозволяє зробити висновок про доволі значний відтік населення саме зі старостинського центру. Разом із тим, аналіз прізвищ землевласників засвідчує домінування української громади у всіх населених пунктах староства, навіть у середмісті Кам'янки, де поряд із ними проживало чимало поляків (які дещо переважали серед міського ремісництва) та євреїв.

Люстрація 1765 р. Станом на 1765 р., коли королівськими комісарами проводилася наступна люстрація королівщин Львівської землі, Кам'янецьке староство включало в себе, окрім м. Кам'янка-Струмилова (із поселеннями-передмістями Криволука (Кривулянка), Лапаївка та Підзамче), села Дернів, Лани, Руда, а також новоосаджені поселення – Ясениця-Руденська, Ясениця-Забужанська, Стриганка й Обидів (див. мапу 3).

Порівнюючи люстрацію 1765 р. із попередніми, неможливо не зауважити, що проблеми міщан Кам'янки-Струмилової за два століття практично не змінилися. Як і раніше, кам'яначчани оскаржували свавільні дії буського старости, який вирубував ліси на правому березі р. Буг (ліси перебували у власності громад Кам'янки-Струмилової, Ясениці-Забужанської та Руденської), відбираючи тамтешні господарські осередки – борті та буди (в них виготовлявся попіл та дьоготь). Окрім цього, кам'янецький староста повідомляв люстраторам, що ліси довкола с. Руда відбиралися жителями сусіднього с. Сільця, (1764 р., тобто за рік до люстрації, воно самочинно приєднано до Буського староства⁸⁷). Межі із сусіднім с. Батятичі, що вже понад сто років перебувало в

Мапа 3. Кам'янецьке староство та прилеглі території 1765 р.

ділочної власності, попри те, що були офіційно окреслені комісарами ще 1700 р.⁸⁸, не зупиняли тамтешніх селян самовільно вирубувати кам'янецькі ліси й захоплювати сіножаті. До цих проблем додалося також свавілля зі сторони власного старости Міхала Жевуського та плебана Валента Сеправського, які відбирали для свого вжитку угіддя у старостві (в Обидові, Ясениці, Криволуці, на ріллі Сулимирщина й на території кам'янецькому фільварку), а також у самому місті (грунт Скотня на Белзькому передмісті, півлану Кустовського (Капітанщина) тощо). Окрім земель, під юрисдикцією старости та плебана перебували селяни – зокрема, останньому належало двоє підданих на костельному лані в місті (обидва були звільнені від податків), а також два в с. Лани, яких плебан, щоправда, втратив на користь старости незадовго до люстрації⁸⁹.

Найчисленніший у місті українській громаді належало три церкви – св. Миколая (парох якої, згідно з люстраціями 1565 і 1662 рр., володів ланом землі), Різдва Пресвятої Богородиці та

Благовіщення (разом із кляштором монахинь-василіянок). Поляки Кам'янки-Струмилової молились у фарному костелі Успіння Богородиці. На Белзькому передмісті також існував костел св. Духа, однак на момент проведення люстрації він був недіючим.

Меншою, однак також численною станом на другу половину XVIII ст. була єврейська громада міста⁹⁰, яка володіла тут значною нерухомістю. Люстрація 1765 р. зафіксувала 29 єврейських та 6 «невеликих католицьких домів» на ринковій площі, за якими знаходилося 67 халуп у власності християн та 57 – у власності євреїв.

Тридцять дев'ять ланів міста Кам'янка-Струмилова 1765 р. розподілялися наступним чином: середмістя охоплювало 3 лани й 3 чверті, Львівське передмістя – 7 ланів і 3 чверті, Белзьке (між двірською пасікою та Вжещавським ланом) – 10 ланів, нарешті 1 лан і 1 чверть нараховували угіддя Забужанського передмістя. Фарному костелу належав 1 лан, окремо пароху належало 3 чверті та 3 городи. На інших міських ланах знаходилося с. Лани (колишне передмістя) з власним млином, вїтївство в Завишенському лані (колишня власність шляхтича Люборадзького) разом із с. Лапаївка, с. Криволука⁹¹ з млином та ріллями (під назвою Сулимирщина), зрештою Підзамче разом з фільварком, до якого були приєднані двірський ґрунт Глибоке, а також Скіндерівський та Верещавський лани (які, згідно з люстрацією, були викуплені місцевим старостою у шляхтичів, хоча останній, як вказувала попередня люстрація 1662 р., перебував у власності плебана).

У місті нараховувалося 39 ділянок з городами. Серед передміщан налічувалося 108 господарів з власними ґрунтами та 52 загородники й городники. Люстрація зафіксувала 98 необроблюваних півчвертей та 198 «пустих» городів на передмістях. У Кам'янці також проживало 2 рибалки.

Серед кметів Підзамча 4 обробляло півдворища, 8 – чверті дворищ, а шістьом належали загороди. Неосадженими залишались 4 дворища та 3 загороди. Також тут знаходився святоянський став (назва якого, імовірно, походить від назви неіснуючої на той момент обителі, оскільки подібних храмів люстрація не фіксує) з однойменним млином.

У Ясениці-Забужанській (уже згаданій у інвентарях другої чверті XVIII ст.) станом на 1765 р. 17 кметів осаджувало чверті дворищ, ще 4 підданих були забрані під юрисдикцію кам'янецького старости разом із частиною угідь за 8 років до проведення люстрації. Цей факт, а також свавілля пана Міра, власника Сільця, який самочинно відбирав угіддя, подаровані колишнім старостою І. Радзевським василіянським черницям⁹², стало причиною скарги очільника жіночого монастиря.

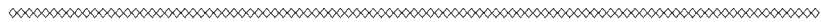
В остаточно відокремленому від Кам'янки с. Обидові 12 кметів осаджували чверті дворищ.

Село Лани 1765 р. включало в себе півтора лани угідь у власності громади та 1 лан у власності 4 місцевих мельників. Півчверті з загальної площі громадської власності належало церкві Покрови Матері Божої. 9 господарів у селі осаджували півдворища, троє обробляли четвертини дворищ.

Угіддя с. Дернів, як зазначає люстрація, зазнавали постійного зменшення внаслідок відбирання їх селянами Батятич (підданими Папарів⁹³) і станом на 1765 р. складала «не більше 16 чвертей». Одне дворище перебувало у власності місцевої церкви св. Микити, на двох був осаджений лісничий. На півдворищах тут проживало 16 селян, на чвертях дворищ – 4, а також 2 загородників.

Село Руда включало в себе 32 чверті угідь, одна з яких перебувала у власності церкви св. мученика Юрія. 22 тамтешніх кметів осаджували 8 чвертей, або ж 25% наявних дібр, інші угіддя – 22 чверті з 3 четвертинами залишалися необробленими. Окрім кметів, у селі проживало 2 мельники, 5 городників та 13 працівників місцевої залізної руди, які були звільнені від сплати податку. У присілку Руди – Ясениці-Руденській – власниками ґрунтів виступало 7 осіб, також тут проживали 4 городники та 6 рудників.

Місто Добротвір разом з навколишніми угіддями, яке згідно з рішенням конвокаційного сейму 1764 р. підлягало люстрації спільно з іншими дібрами Кам'янецького староства, надалі з усіх сторін було оточене дібрами Белзького воєводства. Серед 28 і півчверті ланів, на яких знаходилося місто, два належало місцевому костелу⁹⁴. Володів місцевою землею також парох церкви

св. Онуфрія, про що зазначалося в привілеї Августа III, даного у Варшаві 14 грудня 1754 р., однак точна їхня площа не обумовлювалася. Всього в місті було 74 власники угідь, на передмістях – 58, на урочищі Комори («На Коморах») – 3, на Язвинах (згодом тут з'явився однойменний фільварок⁹⁵) неподалік жіночого монастиря – 1. Також у місті було 39 городників, ще 33 городи власників не мали. Серед ремісників у місті згадано 14 токарів та 5 колодіїв. Були в місті також млин, лісничівка та корчма.

Чимало добротвірських дібр у громаді міста було самочинно відібрано – перш за все, це стосується сіножатеї на південь від міста, які були забрані мешканцями сіл Сілець та Батятичі, вочевидь, з ініціативи їхніх власників. На північ від Добротвора, у лісових угіддях, які поки не стали предметом переділу між шляхетськими та королівськими підданими, у колонії Стриганка, що перебувала під юрисдикцією староства, 22 місцевих кмети обробляло чверті дворищ, ще 4 не мали власної землі. Також у селі був власний млин.

Варто зауважити, що, окрім млинів та руди, у старостві також було два осередки виробництва дьогтю⁹⁶ – малярні. Одна з них знаходилася на добротвірських ґрунтах (тут було 2 працівники), інша – на руденських⁹⁷ (на цій було задіяно 4 особи). Як і багато інших господарських об'єктів на території староства, вони перебували в оренді місцевих євреїв⁹⁸, які щорічно сплачували за неї 700 злотих⁹⁹.

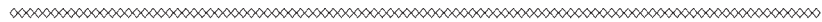
Надалі люстрація була присвячена селам, які в різний час були відірані від староства. Так, с. Стремінь незадовго до ревізії (16 січня 1765 р.) було викуплене в Яна Богдановича і його дружини Анни де Дорнфельд добжинським підчашим Миколаєм Гадомським спільно з дружиною Катажиною. Воно було занепалим, займало «ледве міру одного лану», яку осаджувало 5 кметів. Крім цього, тут перестав існувати війтівський уряд. У селі не було також своєї церкви – стремінська обитель згоріла за 40 років до люстрації. Новий власник скаржився люстраторам на те, що піддані сусідніх сіл («з усіх сторін») відбирають стремінські угіддя (ліси, поля та сіножаті). Очевидно, Гадомському не вдалося покінчити із цим або ж дійти до порозуміння із сусідами, оскільки він уже через 2 роки

зрікся цієї власності на користь коронного підкоморія князя Казимира Понятовського та його дружини Аполонії Устшицької¹⁰⁰.

Села Новий Став та Честині, у яких протягом XVIII ст. змінилося кілька власників¹⁰¹, станом на 1765 р. перебували в посесії галицького старости, коронного підстоля Францішка Ксаверія Браніцького¹⁰². У с. Новий Став знаходився фільварок, що включав 6 дворич і 3 загороди. Тут проживало 12 кметів включно з мельником, 3 городники та стільки ж халупників. Село Честині нараховувало 17 дворич, три з яких належало місцевим солтисам (що разом становило лан землі), а один – пароху церкви св. Миколая. У селі проживало 28 кметів та 3 городники.

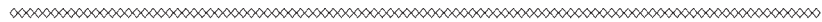
Таким чином, люстрація 1765 р. засвідчила значне покращення економічного та соціального становища населення в Кам'янецькому старостві порівняно з минулим століттям. У ньому спостерігалось демографічне зростання (див. табл. 2а і 2б), в окремих випадках доволі значне (наприклад, у випадку с. Руда, де налічувалося 22 кметі, 2 мельники й 5 загородників проти 2 городників та 1 мельника в післявоєнному 1662 р.). Зростала кількість населення новоосаджених сіл – зокрема, Стриганки (22 кметі) та Обидова (12 кметів). Не в останню чергу, цьому сприяло зникнення загрози зовнішнього фактору, зокрема татарського. Щоправда, попри позитивні зрушення в плані оселення нових угідь неможливо не помітити зв'язку його інтенсивності із активністю сусідів кам'янеччан (буського старости, батятицьких підданих тощо), які самочинно відбирали угіддя в селян королівщини. Схоже на те, що осадження останніми нових сіл мало на меті компенсувати ці втрати.

Висновки. Таким чином, у політичному відношенні Кам'янецька королівщина Львівської землі Руського воєводства була класичним негродовим староством, що надавалося монархами у володіння особам шляхетського походження. Право посесії на розглянуте нами староство часто переходило на дітей власників (так діяли представники родини Вишневецьких та Цетнерів, які передавали це право нащадкам ще за власного життя) або ж на дружин, які, у свою чергу, поширювали право володіння на своїх наступних чоловіків. Усі ці набуття також супроводжувалися відповідними королівськими дозволами.

Меншою мірою, аніж про питання власності, монархи дбали про територіальну цілісність староства, терени якого, починаючи з середини XVI ст., були об'єктом постійних зазіхань зі сторони очільників сусідніх адміністративних одиниць, зокрема Буського староства на сході. 1659 р. проблеми намітилися також на західній межі староства, де в цей час від нього відкололася частина угідь (села Батятичі, Желдець, Купичволя та Стремінь), що стали ділочною власністю заможної львівської родини греків Папарів. Відсутність меж між цими маєтками та королівщиною, а згодом їхнє ігнорування часто призводило до епізодів самовільного захоплення селянських дібр староства. Ще одним зразком негативного впливу зовнішнього фактору були напади ворожих армій – татарської (походи 1621, 1626, 1629 рр.), козацько-татарської (1649 р.) та шведської (1655–1660 рр.), що призвели до затяжної демографічної та господарської кризи в королівщині. Вагомим був і внутрішній чинник, а саме свавілля з боку власних очільників. Кам'янецькі старости протягом XVII–XVIII ст. часто намагались обмежити права своїх підданих, закріплені королівськими привілеями, змушуючи їх до оплати додаткових поборів (як К. Вишневецький чи І. Радзеєвський, які задля цього спромоглися навіть перевести міщан передмістя Лани в статус селян, які відробляли панщину) або ж прямо зазіхаючи на їхні угіддя та матеріальну власність (як М. Жевуський разом із місцевим плебаном).

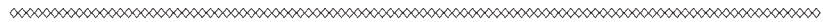
Економічне становище староства було прямо пов'язане з його географічним розташуванням. Старовто знаходилося осторонь від важливих транспортних шляхів, а центр королівщини Кам'янка-Струмилова, що виник у середині XV ст., ніколи не належав до значних торгових осередків. Єдиною значною транспортною артерією у старостві був Західний Буг, по якому, вочевидь, сплавлялися основні експортні товари староства – попіл та дьоготь. Масове виготовлення цього матеріалу стало можливим завдяки багатим лісовим угіддям королівщини й розпочалося, вірогідно, у середині XVIII ст., оскільки саме цим періодом датуються документи, що регламентують діяльність дигтярень. У лісах староства селяни займалися ще одним поширеним на цих теренах промислом – бортництвом. Як свідчать матеріали люстрацій, в окремих

поселеннях королівщини (зокрема, Батятичі та Сілець), починаючи з XVI ст., більша частина господарів названих сіл збирала мед із бортних пнів. Худобу розводили мешканці с. Руди, єдиного населеного пункту староства, осадженого на волоському праві. Варто відзначити також, що практично в кожному поселенні староства існував один або кілька водяних млинів, оскільки більшість із них були осаджені на берегах рік – Буг (міста Кам'янка та Добротвір, села Руда і Сілець), а також Кам'янка (села Дернів, Новий Став) та Желдець (с. Желдець).

Беручи до уваги всі позитивні (природно-географічні умови) та негативні фактори (в основному, антропогенні), можемо констатувати, що їхній вплив, з точки зору залюднення цієї території, приблизно врівноважувався – терени Кам'янецького староства непогано осаджувалися (за три розглянутих нами століття у старостві зникло одне поселення – Середній Став, а з'явилося дев'ять – Купичволя, Обидів, Стремінь, Стриганка, Лапаївка, Криволука, Ясениця-Забужанська, Ясениця-Руденська та Новий Став), однак нові поселення виникали, як правило, в якомога більш важкодоступних місцях, що було зумовлено не лише потребами виробництва (вони з'являлися на основі промислових осередків, залізних руд, а також буд та мазярень, де виготовлявся попіл та дьоготь, що вимагало багато деревини), а й спробою хоча б на деякий час втекти від старостинського та шляхетського засилля. Таким чином, можна стверджувати, що активне оселення жителями староства (а також підданими сусідніх шляхетських маєтків) нових угідь було наслідком як сприятливих (демографічне зростання, поява нових господарських осередків), так і несприятливих (податковий визиск, спроба компенсувати втрати угідь, відібраних сусідами) причин.

¹ Окремі монографії, присвячені староствам східних воєводств Речі Посполитої, були написані, в основному, в другій половині XIX – на початку XX ст. польськими дослідниками – Елігіушем Пьотровським, Корнелем Чемеринським, Александром Вейнертом, Генриком Гайтцманом, Людвіком Ерліхом. Збором документів з історії Кам'янецького староства займався Броніслав Фаліньський. Колонізаційні процеси Львівської

землі вивчав також Францішек Персовський. Серед українських дослідників тієї доби варто відзначити Михайла Грушевського, яким 1892 р. була захищена магістерська дисертація по Барському староству Подільського воєводства (*Див.: Piotrowski E. Summariusz królewszczyzn w całej Koronie Polskiej z wyrażeniem posesorów i siła, która płaci rocznej kwarty, spisany roku 1770. – Żyтомierz, 1861*); *Czemeryński K. O dobrach koronnych byłej Rzeczypospolitej polskiej. – Lwów, 1870 – Dział 1. O dobrach koronnych byłej Rzeczypospolitej polskiej; Weinert A. O starostwach w Polsce do końca XVIII w., z dołączeniem wykazu ich miejscowości. – Warszawa, 1877; Heitzmann H. Dochody starostwa ruskiego od początku XVI wieku. – Tarnów, 1910; Ehrlich L. Starostwa w Halickiem w stosunku do starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1390–1501). – Lwów, 1914; Persowski F. Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi Lwowskiej. Studium z dziejów osadnictwa // Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. – Lwów, 1926. – Zeszyt 3; Faliński B. Źródła dziejowe starostwa i parafii Kamionka Strumiłowa: Kamionka Strumiłowa, 1928–1930. – Т. I–II.; Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). Репринтне видання / Післямова, примітки та покажчики М. Крикуна. – Львів, 1996). Останнім часом також з'являється чимало статей, пов'язаних із тематикою королівщин. Так, у межах Руського воєводства окремі розвідки присвячено Стрийському (Фердинанд Бостель), Дрогобицькому (Анджей Гліва, Ігор Смуток, Леонід Тимошенко, Тарас Батюк) староствам Перемишльської землі, а в межах Львівської землі – староствам Жидачівському та Долинському у складі Жидачівського повіту (Мирон Капраль). Староства Подільського воєводства досліджував Віталій Михайловський і Януш Куртика (*Див.: Bostel F. Z przeszłości Struja i starostwa stryjskiego // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Warszawa, 1886. – Т. 14. – S. 600–615; 691–720; Gliwa A. Starostwo drohobyckie w XVII wieku. Potencjał gospodarczy i demograficzny w świetle źródeł skarbowych // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2011. – Вип. XIV–XV. – С. 159–175; Смуток І., Тимошенко Л. Інвентар Дрогобицького староства 1568 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. X. – С. 519–570; Їх же. Люстрація Дрогобицького староства 1621 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. XI–XII. – С. 452–466; Смуток І. Соляні жупи Дрогобицького староства у XVI–XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. XI–XII. – С. 129–137; Капраль М. Жидачівський повіт Львівської землі в XVI столітті (за матеріалами поборових реєстрів) // Збірник наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ-Львів, 2004. –**

Т. 1. – С. 546–565; *Михайловський В.* Документи подільських (кам'янецьких) генеральних старост на заставу королівщин (1442–1506 рр.) // Київська старовина. – К., 2003. – № 2. – С. 65–81; *Michajłowski W.* Nużny człowiek. Szkic do dziejów starostwa Kamienieckiego w drugiej połowie XVI wieku // Historia vero testis temporum. Księga honorowa ku czci prof. Krzysztofa Baczkowskiego. – Kraków, 2008. – S. 527–533; *Kurtyka J.* Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewskich na Podolu w XV i XVI wieku) // Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka (Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Wydanie specjalne, Folia 21: Studia Historica III 2004). – Kraków, 2004. – S. 69–102).

² Про уряд королівських старост та осіб, які його займали, *див.:* *Kutrzeba S.* Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV wieku // Rozprawy wydziału historycznego Akademii Umiejętności. – Lwów, 1903. – T. 45; *Pałucki W.* Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI w. – Warszawa, 1962; *Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemia halicka, lwowska, przemyska, sanocka)* / Oprac. K. Przyboś. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1987; *Михайловський В.* Початки уряду кам'янецького генерального старости (1431–1446 рр.) // Київська старовина. – К., 2001. – № 3. – С. 163–169).

³ *Faliński B.* Ludność rzymsko-katolicka parafji Kamionka Strumiłowa w latach 1654–1859. – Kamionka Strumiłowa, 1927; *Id.* Poczet wójtów, burmistrzów, rajców, ławników, syndyków i pisarzy miasta Kamionki Strumiłowej. – Kamionka Strumiłowa, 1929; *Id.* Z dziejów kościoła parafjalnego w Kamionce Strumiłowej. – Kamionka Strumiłowa, 1931.

⁴ *[Mac]iszewski M.* Maziarnia // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1885. – T. VI. – S. 187; *[Anonim].* Ruda al. Ruda Suelecka // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1888. – T. IX. – S. 893; *[Anonim].* Żeldec // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1895. – T. XIV. – S. 773; *B[ronisław] R[ozwadowski].* Batiatycze // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1880. – T. I. – S. 117; *Id.* Czystynie // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1880. – T. I. – S. 886; *Id.* Dernów // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1881. – T. II. – S. 8; *Id.* Dobrotwór // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1881. – T. II. – S. 78; *Lu[dwik] Dz[iedzicki].* Kamionka Strumiłowa // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1882. – T. III. – S. 782–784; *Id.* Kupiczwoła // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1883. – T. IV. – S. 885; *Id.* Łapajówka // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1884. – T. V. – S. 588–589; *Id.* Obydów // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1886. – T. VII. – S. 360; *Id.* Spas // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1890. – T. XI. – S. 104; *Исторія міст і сіл*

Української РСР: В 26 т. – К., 1978. – Т. 14: Львівська область / Гол. ред. В. Маланчук. – С. 404–439.

⁵ Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Т. 3. – Львів, 1900. – С. 303–335.

⁶ Там само. – Львів, 1903. – Т. 7. – С. 267–274.

⁷ Lustracja Województwa Ruskiego 1661–1665. – Wrocław, 1974. – Cz. II: Ziemia Lwowska / Wyd. Emilia i Kazimierz Arłamowscy. – S. 164–177.

⁸ Lustracya Generalna w Województwie Ruskiem, Ziemi Lwowskiej. Starostwo Kamionackie // Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – Lwów, 1869. – № 14–20, 22–23. – S. 57–82, 89–94.

⁹ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1902. – Т. XVIII. Cz. I. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. VII. Cz. I: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona / Wyd. A. Jabłonowski. – S. 72 (1578), 153 (1515).

¹⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Zesp. Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), dział 1, sygn. 18, k. 194 (1563), 765 v–775 v (1578); sygn. 19, k. 168 v–169 (1552), 247–247 v (156.), 316 v (1565), 390–390 v (1567), 440 v–441 (1576), 472 v–473 (1577), 638 v–640 v (1578–1579), 734 v–735 (1580), 771–771 v (1584 p), 866 v–867 (1589).

¹¹ Ibid., dział LVI, sygn. K-3/I, k. 36–46 (1583), 48–61 v (1544), 151–177 v (1588).

¹² Ibid., dział LVI, sygn. K-3/II, k. 53–64v (1628).

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 9, оп. 1, спр. 527, арк. 833–873; ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 1–72.

¹⁴ Там само, ф. 181, оп. 2, спр. 1814, арк. 1–9, 14–15 зв., 37–37 зв., 54–56 зв., 79–80, 126–130 зв.

¹⁵ Мова йде про оренду війтівства Лапаївка та основних промислових об'єктів староства – дігтярень (Див.: ЦДІАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 1814, арк. 1–16).

¹⁶ Про існування Волі Честинської та Волі Новоставської вдалося знайти лише одну писемну згадку – у контексті розмежування 1559 р. дібр староства, до яких входили означені села від власності Станіслава Гайовського (села Тадані та Монастир). Можливо, Воля Новоставська в майбутньому стала с. Новий Став (Див.: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (AGZ). – Lwów, 1884. – Т. X. – S. 79, № 1188).

17 С. Туринка стало діничною власністю Жолкевського за часів обіймання уряду львівського старости Миколаєм Гербуртом (1574–1589 рр.). До цього воно належало Львівському староству (Див.: *Грушевський М.* Економічне становище селян в Львівським старостві в середині XVI віку на основі описей королівщин // Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1903. – Т. 7. – С. 7; *Dzieduszycki M.* Starostowie ruscy i lwowscy // *Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej.* – 1869. – № 7. – S. 26).

18 Частина угідь с. Соколів перебувала також у власності ротмістра Себастьяна Кохановського (Див.: Жерела до історії України-Руси / Під ред. С. Томашівського. – Львів, 1901. – Т. 5. – С. 215).

19 С. Зіболки (з присілком Волохи) 1612 р. стало власністю белзького каштеляна Станіслава Журавинського, у якого 1634 р. було викуплене (разом із сусідніми селами та м. Куликовом) за 40 тисяч злотих Станіславом Даниловичем та його дружиною. Його донька Теофіля, побравшись з Якубом Собеським (якому відтепер належали дібра Даниловичів), пожертвувала 1658 р. с. Зіболки монахам-домініканцям, для яких незадовго до цього в Жовкві було зведено храм (Див.: *Barącz S.* *Pamiętki miasta Żółkwi.* – Lwów, 1852. – S. 41).

20 Жерела до історії України-Руси / Під ред. С. Томашівського. – Львів, 1901. – Т. 5. – С. 226, 235.

21 *Źródła dziejowe...* – S. 74, 77.

22 Жерела до історії України-Руси / Під ред. С. Томашівського. – Львів, 1901. – Т. 5. – С. 196.

23 ЦДІАЛ України, ф. 134, оп. 2, спр. 388, арк. 1 зв.

24 Поданий у «Старожитній Польщі» (та продубльований у «Словнику Географічному») перелік імен кам'янецьких старост та років їхнього перебування на посаді не зовсім правильний, зокрема, князь Михайло Вишневецький (? – 1616) за все життя очолював лише Овруцьке староство, а хелмський каштелян Збігнев Горайський не міг бути кам'янецьким старостою 1648 р., оскільки тоді цей уряд обіймав Ієронім Радзеевський. Король Ян Казимир надав З. Горайському уряд кам'янецького старости 27 лютого 1652 р. через втечу Ієроніма Радзеевського до Відня. Те саме стосується Станіслава Радзеевського, який не був старостою 1665 р. (Див.: *Baliński M., Lipiński T.* *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym.* – Warszawa, 1885. – Т. 2. – S. 749; *Lu[dwik] Dz[iedzicki].* *Kamionka Strumiłowa* // *Słownik geograficzny...* – Warszawa, 1882. – Т. III. – S. 782–784; *Heitzmann H.* *Gorajski*

Zbigniew h. Korczak (ok. 1596–1655) // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1959. – Т. VIII/1. – Zesz. 36. – S. 287; *Nagielski M.* Radziejowski Stanisław h. Junosza (1643-1670) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1987. – Т. XXX/1. – Zesz. 124. – S. 83).

²⁵ AGAD, ASK, dział LVI, sygn. K-3/I, k. 35, 47.

²⁶ На жаль, неможливо точно з'ясувати, коли краківський каштелян Спитко Йордан обіймав уряд кам'янецького старости. Найімовірніше, на чолі королівщини він став невдовзі перед 1554 р., коли король Сигізмунд Август подарував С. Йордану, котрий на той момент вже був кам'янецьким і перемишльським старостою, села Братковичі і Мровлю на Ряшівщині. Очевидно, що уряд старости С. Йордан посідав до смерті. Хто став старостою після нього – невідомо, сам він нащадків по чоловічій лінії не залишив (*Див.: Kamiński A.* Spytek Jordan Wawrzyniec z Zakliczyna h. Trąby (1518–1568) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965. – Т. XI/2. – Zesz. 49. – S. 282, 283).

²⁷ AGAD, ASK, dział LVI, sygn. K-3/II, k. 2.

²⁸ У поборовому реєстрі 1584 р. зазначено, що Кам'янка-Струмилова перебуває в держанні (ориг. *tenutae*) особи з прізвищем Зборовський. Кого саме, сказати важко. Згадки в раніше укладеному реєстрі 1578–1579 рр. про приналежність (ориг. *pertinens*) королівських сіл Желдець, Руда і Честині краківському воєводі, уряд якого в цей час обіймав Пьотр Зборовський, дозволяють припускати, що очільником Кам'янецького староства 1584 р. був саме він. Однак П. Зборовський помер 1580 р., не залишивши нащадків, тобто питання про те, який саме Зборовський був державцем Кам'янки й посесором староства 1584 р., залишається відкритим (*Див.: AGAD, ASK, dział I, sygn. 19, k. 638 v, 639 v, 640 v, 771*).

²⁹ *Chłapowski K., Kowalska H.* Ryłski Franciszek z Wielkiego Ryłska h. Ostoja (zm. 1604) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992. – Т. XXXIII/4. – Zesz. 139. – S. 493–494.

³⁰ Власне їй, як кам'янецькій старостині, була адресована скарга Станіслава Здзерського (заступника ротмістра Міхала Калушовського) про бійку в Добротворі між місцевими жителями та офіцерами й товаришами війська (*Див.: Horn M.* Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600–1647 na tle stosunków gospodarczych. – Wrocław, 1972. – S. 158).

³¹ AGAD, ASK, dział LVI, sygn. K-3/II, k. 53.

³² AGZ. – Т. X. – S. 228, № 3687.

33 *Wasilewski T. Radziejowski Hieronim h. Junosza (1612–1667) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987. – Т. XXX/1. – Zesz. 124. – S. 51.*

34 Короткий період у середині XVII ст. Кам'янецьким староством володіли на правах оренди Рафал Ожеховський з дружиною Євою Мартою Чаплечівною (відповідний контракт був укладений з Ієронімом Радзеєвським у Варшаві 6 листопада 1649 р.). 28 квітня 1649 р. подружжям було заявлено про значні шкоди, завдані селам староства козацько-татарськими військами, спалахом епідемії та бунтом самих селян. Цікаво, що с. Сілець (теж входило до Кам'янецького староства) 1648 р. перебувало в держанні Станіслава Ожеховського, очевидно, родича Рафала (*Див.: Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1898. – Т. 4. – С. 67; Львів, 1901. – Т. 5. – С. 160.*)

35 Період між 1662 р. (невдовзі після люстрації) та 1668 р. м. Кам'янка-Струмилова (а можливо, і все староство) перебувало у власності равського стольника Миколая Осуховського та його дружини Катажини Ніщицької. 11 лютого 1668 р. у Варшаві Ян Казимир дозволив подружжю відступити права володіння містом на користь Станіслава Радзеєвського (*Див.: AGZ. – Т. X. – S. 304, № 5071; Nagielski M. Op. cit. – S. 83.*)

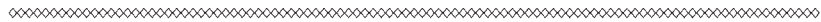
36 Великий коронний кухмістр Ян Цетнер очолював староство щонайпізніше з 1731 р. – тоді король Август II розширив права на володіння королівщиною на дружину Цетнера – Вікторію (*Див.: ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 527, арк. 1192–1194; AGZ. – Т. X. – S. 412, № 6959.*)

37 *Hejnosz W. Cetner Franciszek, z Czertwic h. Przewoza (zm. 1732) // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – Т. III – S. 238.*

38 Точна дата одруження невідома. Однак з огляду на те, що Міхал Жевуський отримав права на пожиттєве володіння староством (разом з дружиною) вже 25 червня 1735 р., ця дата здається цілком імовірною (*Див.: Palkij H. Rzewuski Michał Józef (Józef Michał) h. Krzywda (zm. 1770) // Polski Słownik Biograficzny. – Т. XXXIV/1. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992. – Zesz. 140. – S. 135.*)

39 *Ibid.*

40 Подружжя Жевуських постійно передавало староство в оренду третім особам – зокрема Марціну Кунцевичу, опочинському чашнику Казімежу Саріушу Вольському та Шимону Барціковському. По смерті чоловіка Францішка Цетнер сама укладала подібні угоди (*Див.: ЦДІАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 1814, арк. 1–2зв., 6–9, 14–15 зв., 37–37 зв., 54–56 зв., 79–80, 126–130 зв.*).

⁴¹ Анджей Янецек вважає, що місто було засноване в першій чверті XV ст., а саме в час перебування на чолі Львівського староства Флоріана з Коритниці (1407–1411) (*Див.: Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991. – S. 244*).

⁴² 23 серпня 1442 р. Владислав Варненчик записав на Єжи Струмилу за участь в угорському поході 200 гривень на Золочів, названий у документі селом. Оскільки перша згадка про Кам'янку-Струмилову датується 1464 р., то власне дату заснування міста варто окреслювати в межах двох вищеназваних років (*Див.: AGZ. – Lwów, 1878. – Т. VII. – S. 83, № XLIII; Dzieduszycki M. Kronika domowa Dzieduszyckich. – Lwów, 1865. – S. 38*).

⁴³ *Janeczek A. Op. cit. – S. 244*.

⁴⁴ Активному розвитку міста сприяло надання королівських привілеїв, зокрема 1542 р. Сигізмунд I дозволив міщанам Кам'янки ловити рибу в ставах, а також визначив вільні пасовища. Місцевим райцям було дозволено збирати шосове протягом 10 років і використовувати прибутки на благоустрій міста. 1618 р. Сигізмунд III дозволив організовувати в місті ярмарки (*Див.: AGZ. – Т. X. – S. 43, № 648, 649; S. 207, № 3285*).

⁴⁵ Населення Кам'янки-Струмилової становило приблизно 3,7 тисячі мешканців – для порівняння у Львові проживало 20–30 тисяч осіб, у Перемишлі – понад 6, у Самборі – 4,5, у Коломиї та Томашеві-Любельському – по 4 тисячі (*Див.: Horn M. Op. cit. – S. 28*).

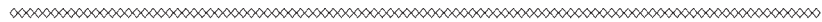
⁴⁶ Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 304.

⁴⁷ Там само. – С. 303.

⁴⁸ Дослідник Маврицій Горн вважав, що назва вулиці пов'язана з волоським правом, що тут побутувало. Варто зауважити, що прямих вказівок про це в джерелі немає (*Див.: Horn M. Op. cit. – S. 78*).

⁴⁹ Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 318.

⁵⁰ Це єдиний випадок, коли міська територія Кам'янки-Струмилової перевищувала показник у 40 ланів. У XVII ст., через вплив низки негативних чинників, про які детальніше йтиметься нижче, площа міста повернулася до показника 1565 р. (39 і півтори чверті ланів фіксують люстрації 1662 та 1765 рр.) (*Див.: Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1903. – Т. 7. – С. 267*).

⁵¹ Варто зауважити, що с. Середній Став було єдиним населеним пунктом Кам'янецького староства, яке остаточно зникло в окреслений у дослідженні період, а точніше в середині XVII ст. – люстратори 1662 р. уже не згадували про нього. Востаннє село було згадане 1649 р. – тоді його жителі заявили про те, що у зв'язку зі спустошеннями, спричиненими навалюю козацько-татарського війська, вони можуть заплатити лише 40 грошів чиншу. Невідомо чому, однак селяни вказували, що в Середньому Ставі «млина не було ніколи». Так чи інакше, але факт відсутності яких-небудь господарських об'єктів, імовірно за все, і призвів до занепаду села (*Див.*: Жерела до історії України-Руси / Під ред. С. Томашівського. – Львів, 1901. – Т. 5. – С. 250).

⁵² AGAD, ASK, dział 1, sygn. 18, k. 194 (1563), 765 v–775v (1578); sygn. 19, k. 168 v–169 (1552), 247–247 v (1564), 316 v (1565), 390–390 v (1567), 440 v–441 (1576), 472 v–473 (1577), 638 v–640 v (1578–1579), 734 v–735 (1580), 771–771 v (1584), 866 v–867 (1589).

⁵³ Źródła dziejowe... – S. 72.

⁵⁴ У таблиці 3 подано відомості поборового реєстру 1578 р. і його опублікованої А. Яблоновським версії (див. рядок «1578 Ябл.»).

⁵⁵ Зокрема, у Бібрці – 17½ ланів, у Кукезові – 6½ ланів, у Таданях (тепер Тадані – село в Кам'янка-Бузькому районі Львівської області) жителі осаджували лише 2 лани. Однак траплялися і села, осаджені на 15 і більше ланах – зокрема, в Словіті (тепер – у Золочівському районі Львівської обл.) кметі осаджували 15 ланів, в Миклашеві (тепер – у Пустомитівському районі Львівської обл.) (*Див.*: *Persowski F.* Op. cit. – S. 17).

⁵⁶ Відомо, що Кам'янецьке староство тричі зазнавало спустошень з боку татарських військ в окреслений період – 1621 р. вперше були спалені околиці міста (середмістя було захищене міцними фортечними мурами) та с. Дернів, вдруге у січні–лютому 1626 р. спустошень зазнали всі населені пункти староства (особливо, знову ж таки Дернів), за винятком передмістя Лани. Нарешті, у вересні–жовтні 1629 р. відбувся третій напад – знову були спалені околиці Кам'янки, щоправда цього разу масштаб збитків був незначним (*Див.*: *Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964. – S. 33, 44, 45, 51).

⁵⁷ 22 травня 1649 р. кам'янецький підстароста Ян Волькер (Jan Wolkher) заявив про спустошення Кам'янки та сіл староства, в яких не залишилося і десятої частини довоєнного населення (*Див.*: Жерела до історії України-Руси / Під ред. С. Томашівського. – Львів, 1901. – Т. 5. – С. 169–170).

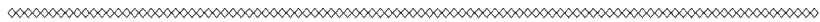
74 Нами було виявлено 11 таких угод (перша була укладена 21 лютого 1737 р., остання – 15 березня 1783 р.). Орендарями старостинських маєтків були наступні особи – Марцін Кунцевич (1737–1742 рр.), Казімеж Саріуш Вольський, опочинський чашник (1756–1779 рр.), та Шимон Барціковський (1779–1783 рр.). Окрема угода стосується вийтвства Лапаївка неподалік Кам’янки-Струмилової, яке було передане в трирічну оренду Яну Лямпрехту 24 лютого 1737 р. (Див.: ЦДІАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 1814, арк. 1–130 зв.).

75 Однією з характерних рис документів подібного роду є те, що облік у них вівся не за господарями, а за окремими ділянками, з яких сплачувався податок. Аналіз імен господарів в інвентарях Кам’янецького староства вказує на те, що тамтешні власники могли володіти кількома земельними наділами в різних населених пунктах староства або на різних передмістях Кам’янки-Струмилової. Труднощі зі з’ясуванням кількості господарів виникають тому, що в кожному окремому випадку їхні ім’я та прізвище могли записуватися інакше. Наприклад, такий собі Олекса Кікоть був зафіксований у інвентарі 1731 р. п’ять разів: на Львівському передмісті – як *Olexa Kikciow*, на Белзькому – як *Olexa Kikice*, на Забужанському – як *Olexa Kibiec* та *Olexa Teukies*, нарешті на новоосадженій колонії Ясениці – як *Olexa Kikot*. Зрозуміло, що мова йде про достатньо заможного міщанина-українця з Кам’янки-Струмилової, однак за яким передмістям його закріплювати при обрахунку кметів, однозначно сказати неможливо. Саме тому в таблицю 2б нами внесено інформацію не про кількість кметів у населених пунктах, а про кількість зайнятих і пустих ділянок (парцелів) та господарств (Див.: ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 527, арк. 841, 846, 848, 851).

76 У інвентарях парцелі євреїв підлягали окремому обліку, тому кількість господарів-їудеїв ми можемо встановити максимально точно, тим більше, що вони ніде, окрім середмістя (а точніше на чотирьох вулицях – Львівській, Белзькій, Бродівській і Буській) Кам’янки не селилися (Див.: ЦДІАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 42 зв.–43, 59 зв.–60).

77 Зокрема, 7 ремісників середмістя ми можемо вважати поляками (Maciej Kuszniierz, Michał Szwiec, Tomasz Kuszniierz, Franciszek Woyciechowski Rzeznik, Jan Kuszniierz, Stanisław Kuszniierz, Jozef Tkacz) і 6 – українцями (Fed Mularz, Olexa Bednarzow, Iwan Bednarz, Hruc Malarz, Andruszko Bednarz, Iwan Cioma Ciesla) (Див.: ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 527, арк. 834–838).

78 Там само, арк. 850.

⁷⁹ Там само, ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 13, 36, 52 зв, 69.

⁸⁰ Там само, спр. 1814, арк. 1, 8, 79.

⁸¹ Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів. – К., 1965. – С. 294.

⁸² ЦДІАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 37 зв, 49, 66; спр. 1814, арк. 4, 79, 126.

⁸³ Там само, спр. 1814, арк. 8.

⁸⁴ Mapa Taktyczna Polska, Skala 1:100000. – Warszawa, 1935. – Pas 48 – Słup 39 (Kamionka Strumiłowa).

⁸⁵ ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 527, арк. 867; ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 14.

⁸⁶ Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. – С. 305.

⁸⁷ *Czemeryński K.* Op. cit. – S. 155.

⁸⁸ AGZ. – Т. X. – S. 379, № 6380.

⁸⁹ Lustracya Generalna w Województwie Ruskiem, Ziemi Lwowskiej. Starostwo Kamionackie. – № 16. – S. 65.

⁹⁰ Реєстр поголовного податку євреїв Кам'янки-Струмилової за 1764 р. зафіксував у місті 76 єврейських будинків, у яких загалом проживало 520 осіб. Відомо, що станом на 1785 р. єврейська громада міста становила вже 654 мешканці, тоді як християн (українців, поляків та німців) у Кам'янці нараховувалось 1717 осіб (Див.: ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 959, арк. 208–210; ф. 146, оп. 88, спр. 188, арк. 65).

⁹¹ Кількість угідь та підданих сіл Лапаївка (на північ від міста, між Белзьким передмістям і Ланами) та Криволука (згодом Кривулянка, на південь від міста, між Львівським передмістям та пагорбом Сапіжанка) окремо в люстрації не розглянуті – можна припустити, що ці села сформувалися на передмістях Кам'янки незадовго до ревізії. Судячи з назв сіл, осередками їх виникнення послужили відповідно однойменні корчма (заклади з подібними назвами були поширеними на Галичині) та потік (Див.: *Lu[dwik] Dz[iedzicki]. Łapajówka // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1884. – Т. V. – S. 588–589; Administrativ-Karte von den Königlich-galizienschen und Lodomerischen Provinzen mit dem Grossherzogthume Krakau und den herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern, C.R. von Kammersberg, Maßstab 1:115 000. – Wien, 1855. – Bl. 11: Umgebung von Kamionka Strumiłowa).*

92 Люстратори зазначали, що на місці майбутнього села 4 лютого 1650 р. кам'янецьким старостою Ієронімом Радзеевським було затверджено фундацію монастиря василіянок з кляштором з передачею обителі ґрунтів, нив та сіножатей, з правом вільного вирубу лісів та вилову риби в Бугу (Див.: *Lustracya Generalna w Województwie Ruskiem, Ziemi Lwow-skiej. Starostwo Kamionackie.* – № 19. – S. 78).

93 Закріпивши право діличного володіння на с. Батятичі (а також на інші села, відібрані від Кам'янецького староства та надані Папарам у зв'язку з нобілітацією – Купичволю та Желдець), Папари не лише зазіхали на все нові й нові дібра Кам'янецького староства (незважаючи на офіційне розмежування їхніх дібр від королівщини), а й сприяли створенню нових сіл на підконтрольній їм території. Так, Константин Папара 1771 р. володів, окрім трьох вищеназваних сіл, також такими новоствореними поселеннями, як Гиравець, Данилич, Зубів Міст та Яструбська Корчма (Див.: *AGZ.* – Т. X. – S. 438, № 7415).

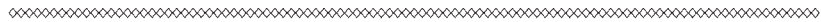
94 Хоча назва костелу не зазначена, припускаємо, що мова йде про головну католицьку обитель міста – костел св. Станіслава, фундація якого (1487 р.) відбулася ще на етапі заснування самого Добротвора (Див.: *Janeczek A.* *Op. cit.* – S. 54).

95 *Administrativ-Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien...*

96 Слід зазначити, що подібний промисел на теренах староства існував ще задовго до XVIII ст. Зокрема, 1565 р. люстраторами серед кметів, що осаджували чверті у Кам'янці-Струмиловій, було зафіксовано дігтяря Миколу (пол. *Nicolaus dziegczarz*) (Див.: Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 303).

97 Мазярні (пол. *maziarnia*, нім. *schmierofen*) були доволі поширеними в лісах Малого Полісся. Дуже часто навколо них виникали однойменні поселення. «Словник Географічний...» фіксує 9 населених пунктів з подібною назвою – усі вони знаходилися на теренах сучасних Кам'янка-Буського та Буського районів. З цих дев'яти неподалік Добротвора знаходилась Мазярня (або ж Підрудне), а біля Руди – Мазярня-Кам'янецька (Див.: *[Mac]iszewski M.* *Op. cit.*; *Lu[dwik] Dz[iedzicki]. Spas // Słownik geograficzny...* – Warszawa, 1890. – Т. XI. – S. 104).

98 В угодах про оренду дігтярень зустрічаємо імена цих осіб: Берко Мотійович (Мойсеевич?) (1748–1756), Берко Лапаївський та вдова Берка (1756–1757), Лейба Ангельович і вдова Берка (1764–1765), Лейба Ангельович і Шльомиха Каплонова (1765–1767), Ізраель Аронович (1769–1781) (Див.: ЦДІАЛ Україна, ф. 181, оп. 2, спр. 1815, арк. 1–6).

⁹⁹ Мазярні, як і буди (осередки виробництва попелу) та поташарні, будували глибоко в лісах не лише для потреб виробництва, а й для того, аби приховати масштаби прибутків, адже за орендними угодами для виготовлення дьогтю могли використовуватися лише пні або дерева з гнилими стовбурами. Виконання цих угод наврядче дозволило б заробити кошти принаймні для покриття річної оренди. Варто також зауважити, що зазначена в люстрації сума 700 злотих викликає застереження – за угодою, укладеною цього року, ця цифра становила 1100 злотих, і це був найвищий показник за весь час здачі в оренду мазярень (*Див.: Гошко Ю. Промисловість й торгівля в Українських Карпатах XV–XIX ст. – К., 1991. – С. 91; ЦДІАЛ Україна, ф. 181, оп. 2, спр. 1815, арк. 8).*

¹⁰⁰ AGZ. – Т. X. – S. 436, № 7386.

¹⁰¹ 1702 р. Теофанія Глерицька передала права володіння с. Новий Став Пьотру Сульмерському (Сулимирському). Можливо, останній мав також певне відношення до володіння ріллею Сулимирщина в Кам'янці-Струмиловій. Відомо також, що протягом XVIII ст. селами Честині і Новий Став володіла родина Собешанських. Зокрема, 1 листопада 1738 р. у Варшаві Август III дозволив латичівському чашнику Марціну Собешанському та його дружині Богумилі поступитись правами на окреслені села (Новий Став названий у документі «лукою») на користь їхнього сина – товариша панцирної роти Антонія, який згодом, одружившись з Магдаленою Кухарською, 12 листопада 1740 р. домігся від монарха розширення прав володіння селами й на неї (*Див.: ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 2, спр. 1, арк. 247–248; AGZ. – Т. X. – S. 417, № 7059; S. 419, № 7092).*

¹⁰² Після інкорпорації Галичини до складу монархії Габсбургів Новий Став перейшов у довічне володіння Браніцького, про що було повідомлено в листі Галицького губернаторства австрійському імператору від 22 грудня 1776 р. (ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 86, спр. 1915, арк. 24).

А О А Т К И

Табл. 1

Населені пункти на території Кам'янецького староства

Сучасна назва	Історичні назви	Перша згадка, рік	Джерело першої згадки
Багятичі	Bataticz Batiatycze	1405	Pomniki dziejowe Lwowa. – Т. 2. – S. 18, № 78
Воля-Новоставська	Wola Nowostawska	1559	AGZ. – Т. X. – S. 79, № 1188
Воля-Честинська	Wola Czestyńska	1559	AGZ. – Т. X. – S. 79, № 1188
Дернів	Denow Dernów	1454	AGZ. – Т. XIV. – S. 418, № 3160
Добротвір	Dobrotwor	1417	Janecek. – S. 242
Желдець	Żeldec	1565	Жерела. – Т. 3. – С. 326
Кам'янка-Струмилова	Kamionka Strumiłowa	1464	Kronika. – S. 38
Криволука	Krzywołęka, Krzywołęnszczuzna	1742 1756	ЦДІАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 37 зв. (без агрибудії) ЦДІАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 1814, арк. 8 (як село)
Купичволя	Kupiczwola	1628	AGAD, ASK, dział LVI, sygn. K-3/II, к. 60

Лани	Łаны	1565	Жерела. – Т. 3. – С. 308
Лапаївка	Łарајówka	1731	ЦДАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 527, арк. 1193 (як вийтіство)
		1742	ЦДАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 37 зв (як село)
Новий Став	Nowi Sthaw Nowy Staw	1552	AGAD, ASK, dział 1, sygn. 19, k. 169 (без атрибуції)
		1565	Жерела. – Т. 3. – С. 328 (як фільварок)
		1570	Жерела. – Т. 7. – С. 274 (як село)
Обидів	Obydów	1731	ЦДАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 527, арк. 846 (як передмістя Кам'янки-Струмилової)
		1756	ЦДАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 1814, арк. 8 (як село)
Руда	Rudna Vola, Ruda	1544	AGAD, ASK, dział LVI, sygn. K-3/I, к. 47 (як Рудна Воля)
		1565	Жерела. – Т. 3. – С. 324 (як Руда)
Середній Став	Sheredni Staw, Sredni Staw	1570	Жерела. – Т. 7. – С. 273 (перша згадка в якості села)
		1649	Жерела. – Т. 5. – С. 250 (остання згадка)
Сілець	Sielce Sielce-Bieńków	1565	Жерела. – Т. 3. – С. 322
		1565	Жерела. – Т. 3. – С. 329

Сучасна назва	Історичні назви	Перша згадка, рік	Джерело першої згадки
Стриганка	Stryianka, Stryhanka	1731	ЦДДАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 527, арк. 861
Честині	Czestynie	1440	AGZ. – Т. XIV. – S. 418, № 3160
Ясениця-Забужанська	Jasienica Zabuzanska	1731 1742	ЦДДАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 527, арк. 850 (як колонія) ЦДДАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 31 зв (як село)
Ясениця-Руденська	Jasienica Rudenska	1747	ЦДДАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 55 зв

Умовні скорочення до таблиць:

- AGAD, ASK** – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zespół Archiwum Skarbu Koronnego.
- AGZ** – Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1868–1906. – Т. I–XIX.
- Dod. Tyg.** – Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej.
- Janeczek** – Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991.
- Kronika** – Kronika domowa Dzieduszyckich. – Lwów, 1865.
- Pomniki dziejowe Lwowa** – Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – Lwów, 1896. – Т. 2. Księga przuchodów i tozchodów miasta, 1404–1414 / Wyd. Aleksander Czolowski.
- Жерела** – Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895–1903. – Т. 1–7.
- ЦДДАЛ України** – Центральний державний історичний архів України у м. Львові.

Табл. 2а

Кількість осель та окремих категорій жителів у населених пунктах Кам'янецького староства в XVI–XVII ст. (за люстраціями 1565, 1570, 1628, 1662 рр. та інвентарем 1588 р.)

Населений пункт	1564–1565	1570	1588	1627–1628, («до війни»)	1662
Батятичі	109 кметів, 3 корчмарі	107 кметів (68 бортників, 39 землевласників, 2 корчмарі	97 кметів, 69 загородників	18 кметів	60 кметів
Дернів	28 кметів, 7 загородників, 2 корчмарі	34 кметі на півланах, 10 загородників	69 кметів, 14 загородників	7 кметів, 2 загородни- ки, вїйт	9 кметів
Добротвір	171 будинок, 45 комірників, 8 різників, 5 бондарів, 16 рибалок	195 будинків, 18 комірників, 7 бондарів, 4 шевці, 16 рибалок	Ринкова площа: 39 власників, вул. Волоська: 81, вул. Надбужна: 21, вул. Мостова: 26, вул. Млинська: 41, 6 власників на Забужжі (усього 214 власників). Також 23 бондарі, 10 пекарів, 13 рибалок, 5 різників	250 будинків	15 будинків, 2 стельмахи, 4 рибалки

Населений пункт	1564–1565	1570	1588	1627–1628, («до війни»)	1662
Желдець	24 кметі, 15 загородників, 1 бортник, 2 корчмарі	22 кметі на 6 ланах, 23 загородники, 2 корчмарі	23 кметі, 31 загородник	–	–
Кам'янка-Струмиллова	302 будинки, 19 бортників, 32 пекарі, 8 рибалок, 9 різників	355 будинків, 26 пекарів, 9 різників, 9 рибалок, бортники (без зазначення кількості)	Ринкова площа: 59 власників, вул. Замкова: 16, вул. Белзька: 74, вул. Руська: 63, вул. Надбужна: 38, вул. Парканна: 31, вул. Буська: 27, вул. Козьоринська: 58, Заставне передмістя: 47, Забузьке передмістя: 26 власників (усього 439 осіб). Також 12 шевців, 19 пекарів, 7 рибалок	500 будинків	50 будинків, 6 різників, 2 рибалок, 17 бортників, 8 пекарів

Лани	38 будинків, 42 кметі	45 кметів, 12 комірників	42 кметі, 6 загородників	–	7 загородників, 4 підданих п. Люборад- зького, 2 підданих пароха
Новий Став	–	–	–	9 загородників	2 загородники
Руда	29 кметів на 22 дворищах, 6 комірників, 6 рибалок	33 кметі на 22 дворищах, 5 рибалок*	52 кметі, 10 рибалок	кметі на 8 дворищах	2 загородники, 2 рибалки, 1 мельник
Середній Став	–	–	9 кметів	–	–
Сілець	53 кметі, 6 загородників, 17 рибалок, 1 корчмар	55 кметів на 18 ланах, 3 загородники, 1 корчмар, 18 рибалок	63 кметі, 14 загородників	15 кметів	13 загородників, 14 бортників, 13 рибалок, в'їт

* Як вказують люстратори, ще один рибалка в селі помер невдовзі після ревізії (Див.: Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1903. – Т. 7. – С. 273).

Населений пункт	1564–1565	1570	1588	1627–1628, («до війни»)	1662
Стремінь	–	–	21 кметь, 4 загородники	10 кметів на 17 дворищах	2 кметі, війт
Честині	19 кметів (включно з мельником і тивуном)*, 9 загородників	21 кметь на 12 ланах, 10 загородників, 1 корчмар	20 кметів, 10 загородників	6 кметів, 2 загородники	6 кметів, 4 загородники

Джерела:

Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 303–335; 1903. – Т. 7. – С. 267–274;
AGAD, ASK, dział LVI, sygn. K-3/I, k. 151–177;
Lustracja Województwa Ruskiego 1661–1665. – Wrocław, 1974. – Cz. II: Ziemia Lwowska / Wyd. Emilia i Kazimierz Arłamowscy. – S. 164–177.

* 1662 р. люстратори, посилаючись на дані 1564 р., вказували на 24 кметі «на помірних півланках» (Див.: Lustracja Województwa Ruskiego 1661–1665. – Wrocław, 1974. – Cz. II: Ziemia Lwowska / Wyd. Emilia i Kazimierz Arłamowscy. – S. 173).

**Кількість осель, окремих категорій жителів, парцелів та господарств
у населених пунктах Кам'янецького староства у XVIII ст.
(за інвентарями 1731, 1737, 1742, 1747, 1748 рр. та люстрацією 1765 р.)**

Населений пункт	1731	1737	1742	1747	1748	1765
Багятичі	–	–	–	–	–	–
Дернів	26 господарств	23 господарства	21 господарство (з них 4 чиншових)	24 господарства (з них 6 чиншових)	10 господарств, 5 пустих; 6 чиншових, 2 пустих	16 кметів на півдворищах, 4 на четвертинах, 2 загородники, лісничий
Добротвір	127 ділянок, 21 чиншівник (з них 7 колодів, 5 токарів)	130 ділянок, 30 чиншівників (з них 7 колодів, 15 токарів, 4 рибалки)	129 ділянок, 6 колодів, 13 токарів	133 ділянки, 21 чиншівник (з них 6 колодів, 11 токарів)	132 ділянки, 13 пустих городів, 18 чиншівників (з них 4 колодії, 10 токарів)	136 кметів, 39 городників, 5 колодів, 14 токарів, 2 працівники мазярні
Желдець	–	–	–	–	–	–

Населений пункт	1731	1737	1742	1747	1748	1765
Кам'янка-Струмилова	Середмістя: 120 ділянок, 63 ділянки у власності євреїв, Львівське передмістя: 86 ділянок, Белзьке передмістя: 151 ділянка, Забужанське передмістя: 86 ділянок	Середмістя: 120 ділянок, 61 ділянка у власності євреїв, Львівське передмістя: 87 ділянок, Белзьке передмістя: 157 ділянок, Забужанське передмістя: 87 ділянок	Середмістя: 103 ділянки, 66 ділянок у власності євреїв, Львівське передмістя: 85 ділянок, Белзьке передмістя: 140 ділянок, Забужанське передмістя: 90 ділянок	Середмістя: 99 ділянок, 64* ділянки у власності євреїв, Львівське передмістя: 81 ділянка, Белзьке передмістя: 124 ділянки, Забужанське передмістя: 85 ділянок	Середмістя: 49 ділянок, 64** ділянки у власності євреїв, Львівське передмістя: 83 ділянки, Белзьке передмістя: 128 ділянок, Забужанське передмістя: 89 ділянок	35 будинків на ринковій площі, 124 будинки в межах міста. 108 кметів, 52 загородники, 32 комірники-євреї, 2 підданих на костельному лані, 12 кметів і 6 загородників на Підзамчу
Криволука	–	–	7 ділянок	8 ділянок (з них 1 пуста)	10 ділянок (з них 2 пустих)	–

* 4 ділянки знаходились на вулиці Львівській, 13 – на Белзькій, 34 – на Бродівській, 13 – на Буській (Див.: ЦДАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 42 зв.–43).

** 4 ділянки знаходились на вулиці Львівській, 14 – на Белзькій, 34 – на Бродівській, 12 – на Буській (Див.: ЦДАЛ України, ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 59 зв.–60).

Лани	22 господарства	18 господарств (з них 7 чиншових)	13 господарств (з них 6 чиншових), 7 пустих	13 господарств (з них 6 чиншових), 8 двірських городів	13 господарств, 6 пустих	9 кметів на півчвертях, 3 кметі на чвертинах, 4 мельники
Лапаївка	–	–	14 ділянок (з них 5 чиншових)	13 ділянок (з них 6 чиншових), 8 двірських городів	12 ділянок (з них 5 чиншових), 4 двірські городи	–
Новий Став	–	–	–	–	–	11 кметів, 1 мельник, 3 городники, 3 халупники
Обидів	7 ділянок	7 ділянок	9 ділянок	7 ділянок	8 ділянок, 1 пуста	12 кметів
Руда	–	–	–	23 господарства (з них 6 пустих)	–	22 кметі, 2 мельники, 5 городників, 13 рудників, 4 працівники мазярні

Населений пункт	1731	1737	1742	1747	1748	1765
Сільце	–	–	–	–	–	–
Стремінь	–	–	–	–	–	5 кметів
Стриганка	12 ділянок	13 ділянок	14 ділянок	13 ділянок	18 ділянок	22 кметі, 4 безземельних
Честині	–	–	–	–	–	28 кметів, 3 городники
Ясенця-Руденська	–	–	–	12 госпо-дарств (з них 6 пустих)	–	7 кметів, 4 городники, 6 рудників
Ясенця-Забужанська	10 госпо-дарств	13 госпо-дарств	16 госпо-дарств	13 госпо-дарств	8 госпо-дарств, 1 пуге	17 кметів, 4 підданих старости

Джерела:

ЦДДАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 527, арк. 833–873; ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 1–72;
 Lustracya Generalna w Województwie Ruskiem, Ziemi Lwowskiej. Starostwo Kamionackie // Dodatek
 Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – Lwów, 1869. – № 14–20, 22–23. – S. 57–82, 89–94.

Табл. 3

Кількість ланів, господарів (іх окремих категорій) та господарських об'єктів у населених пунктах Кам'янецького староства в XVI ст. (за матеріалами поборових реєстрів 1515–1589 рр.)

№ Рік	Кам'янка- Струмилова	Батятичі	Дернів	Желдець	Новий Став	Руда	Руденська Воля	Честині
1515 Ябл.	–	12 ланів, 2 корчми	5 ланів, млин	4 лани	–	–	–	2 лани, корчма
1552	98 кметів, 2 попи, 2 млини	80 кметів, піп, корчма	26 кметів, піп, млин	34 кметі, піп, млин, корчма	2 кметі	–	22 кметі, піп, млин	20 кметів, піп, млин, корчма
1563	2 попи, 2 млини	14 ланів, піп, 2 корчми	5 ланів, піп, млин	6 ланів, піп, 2 корчми, млин	–	–	3 лани, піп, корчма, млин	3½ лани, піп, корч- ма, млин
1564	2 попи, млин	14 ланів, піп	5 ланів, піп	6 ланів, піп, корчма	–	–	5½ ланів, 1 піп, млин	3 лани, піп
1565	7 ланів, 2 попи, млин	14 ланів, піп, корчма	5 ланів, піп	6 ланів, піп, корчма	–	–	3 лани, піп, корчма, млин	3½ лани, піп, корчма

№ Рік	Кам'янка- Струмилова	Батятичі	Дернів	Желдець	Новий Став	Руда	Руденська Воля	Честині
1567	7 ланів, 2 млини (1 на Ланах)	14 ланів, піп, 6 заго- родників, 3 корчми (корчмар володіє ¼ лану)	5 ланів, піп, млин	6 ланів, піп, млин, корчма (корчмар володіє ¼ лану)	–	–	2½ лани, піп (володіє ¼ лану), 5 загород- ників, млин, корчма	3½ лани, піп, 2 заго- родники, млин, корчма
1576	–	14 ланів, піп, 6 заго- родників, 3 ремісники, 2 корчми	5 ланів, піп, корчма	6 ланів, піп, млин	–	–	2 загород- ники, млин, піп, корчма	3½ лани, 2 загород- ники, млин, корчма (корчмар володіє ¼ лану)
1577	2 млини	14 ланів, 6 загород- ників, 3 ремісники, 2 корчми	Інфор- мація відсутня*	6 ланів, піп, млин, корчма	–	–	Інформація відсутня	3½ лани, піп, корч- ма, 2 заго- родники, млин

* Вказівка «інформація відсутня» означає, що населений пункт згаданий у поборовому реєстрі, однак жодних даних про кількість ланів, селян, наявність млинів та корчем, а також розмір сплачуваних податків не зазначено.

1578	17 ремісників, 2 млини, п'ятницький піп, 10 ланів у власності загородників	14 ланів, 6 загородників, 2 ремісники, 2 корчми, 3 комірники 2 шевці	5 ланів, піп, млин	6 ланів, піп, млин, корчма, 3 загородники, 2 комірники	–	2½ лани, млин, корчма	–	3½ лани, 2 загородники, 2 комірники, піп, млин, корчма
1578 Ябл.	–	14 ланів, 6 загородників, піп, 2 ремісники	5 ланів, піп	6 ланів, 3 загородники, піп	–	2½ лани, 2 загородники	–	3½ лани, 2 загородники, піп
1578–1579	–	14 ланів, 6 загородників, 2 ковалі*, 2 шевці, 2 корчми	5 ланів, піп, млин	6 ланів, 3 загородники, млин, корчма	–	2½ лани, 2 загородники, млин, корчма	–	3½ лани, 2 загородники, піп, млин
1580	–	14 ланів, 6 загородників, 2 ковалі, піп, 2 шевці, 2 корчми	3 лани, піп, млин	6 ланів, піп, 3 загородники, млин, корчма	–	–	–	3½ лани, 2 загородники, піп, млин, корчма

* У поборових реєстрах 1578–1579, 1580 та 1584 рр. зазначено фабрі, однак ми припускаємо, що мова йде саме про ковалів – фабрі ferrarii (Див.: AGAD, ASK, dział 1, sygn. 19, k. 638 v. 734 v, 771).

№ Рік	Кам'янка- Струмилова	Батятичі	Дернів	Желдець	Новий Став	Руда	Руденська Воля	Честині
1584	10 ланів, піп, 2 млини, 17 ремісничів*	14 ланів, 6 загородників, 2 ковалі, корчма	5 ланів, піп, 2 млини	6 ланів, 1 піп, 3 загородники, млини, піп, корчма	–	2½ лани, 2 загородники, млини, піп, корчма	–	3½ лани, 2 загородники, піп, млин, корчма
1589	10 ланів, піп, 2 млини, 17 ремісничів**	14 дво-риц***, 6 загородників, 2 ковалі, корчма	5 ланів, піп, 2 млини	6 ланів, піп, млин, 3 загородники, 2 корчми	–	2½ лани, 2 загородники, млини, корчма	–	3½ дво-риц****, 2 загородники, піп, млин, корчма

Джерела:

AGAD, ASK, sygn. 18, k. 194 (1563), 765 v–775 v (1578); sygn. 19, k. 168 v–169 (1552), 247–247 v (1564), 316 v (1565), 390–390 v (1567), 440 v–441 (1576), 472 v–473 (1577), 638 v–640 v (1578–1579), 734 v–735 (1580), 771–771 v (1584), 866 v–867 (1589).

* В оригіналі – artificibus pauperibus (Див.: AGAD, ASK, dział 1, sygn. 19, k. 771).

** В оригіналі – artificibus pauperibus (Див.: AGAD, ASK, dział 1, sygn. 19, k. 866 v).

*** В оригіналі – arath (Див.: AGAD, ASK, dział 1, sygn. 19, k. 867 v).

**** В оригіналі – arath (Див.: AGAD, ASK, dział 1, sygn. 19, k. 867).

**Господарські об'єкти Кам'янецького староства* у XVI–XVII ст.
(за інвентарями 1544, 1583, 1628 рр., люстраціями 1565, 1570, 1662 рр. та заявами жителів
сіл про спустошення, спричинені козацько-татарським набігом 1649 р.)**

Населений пункт	1544	1564–1565	1570	1583	1628	1649	1662
Батягичі	–	3 корчмарі, 3 борті (у власності кам'яничан**)	68 кметів-бортників, 2 корчмарі	–	–	–	–
Дернів	1 млин	2 млини (кожен на 1 камені), 2 корчмарі	1 млин, 1 корчма, пасіка***	1 млин	2 млини на 2 каменях, корчма	спалено млин	1 млин, корчма
Доброутвір	1 млин у місті, 1 за містом	2 млини: 1-й пустий (на ставку), 2-й за містом на 2 каменях; 1 солодовня	1 млин****, замкова солодовня	1 млин	1 млин у місті, 1 за містом на р. Стриганка (на 1 камені)	–	–

* За відсутності інформації про господарські об'єкти, у таблиці 4а вносяться також відомості про осіб, які були задіяні на виробництві в цих об'єктах (корчмарів, мельників, бортників).

** Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 321.

*** Ревізори зазначали, що до проведення ревізії в селі існувало дві корчми, які були об'єднані в одну. Пасіка на момент здійснення люстрації вже не існувала, оскільки там «wyszłichal rezoli» (Див.: Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1903. – Т. 7. – С. 272, 273).

**** Орендатором добротівського млина 1570 р. був шляхтич Амвросій Лащ Обровецький (Див.: Кагалог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233–1799 / Упор. О. Кулчинський, Е. Ружицький. – К., 1972. – С. 314, № 638).

Населений пункт	1544	1564–1565	1570	1583	1628	1649	1662
Желдець	1 млин	1 млин на камені, 1 бортник, 2 корчмарі	1 млин, 2 корчмарі	–	1 млин на 2 каменях	спалено млин і корчму	–
Кам'янка-Струмилова	1 млин	1 млин на 2 каменях (на р. Кам'янка під містом)	1 млин*, бортники (без зазначення кількості)	1 млин	2 млини на передмістях	спалено млини (без вказівки на кількість), руду і греблю	17 борт- ників
Кулич-воля	–	–	–	–	1 млин на 1 камені	–	–
Лани**	1 млин	1 млин на 4 каме- нях, корчма, 2 зам- кові солодовні	1 млин	1 млин	1 млин на 4 каменях	–	1 млин (ланів- ський)

* Люстатори називали млин Кривулянським (пол. Krzywoleczku), тобто на південній околиці міста, і одночасно вказували, що він розташований «за замком на Ясениці» (пол. za zamkiem na Iasenczu), іншими словами, у місцевості, на якій пізніше було осаджено села Ясениця-Забужанська та Ясениця-Руденська, тобто на схід від міста. Таким чином, встановити розташування вищезгаданого млина за існуючими згадками в люстрації неможливо (Див.: Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1903. – Т. 7. – С. 274).

** Окрім згадок про млини в окреслених вище роках, ланівський млин згадується також у контексті передачі Яном та Анною Цапами прав власності на нього Іретою Роздзяловського, що було підтверджено королем Владиславом IV 2 квітня 1633 р. (Див.: AGZ. – Т. X. – S. 230, № 3713).

Новий Став	–	1 на 1 камені	–	–	–	1 млин на Новому Ставі	–	–
Руда	1 млин	1 млин на 4 каменях, 1 корчма	1 млин, 1 корчма	1 млин	1 млин	млин на 4 каменях, корчма	спалено млин і корчму	1 на 4 каменях
Середній Став	–	1 невеликий млин	1 млин	–	–	–	–	–
Сілець	–	1 корчмар	1 корчмар	–	–	–	–	14 боргників
Стремінь	–	–	–	–	–	1 корчмар	–	–
Честині	–	1 мельник, корчма	1 корчмар	–	–	1 корчмар	спалено млин і корчму	1 млинок, корчма

Джерела:

Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 303–330; 1901. – Т. 5. – С. 160, 169–170, 250–251; 1903. – Т. 7. – С. 268–274;
 AGAD, ASK, dział LVI, sygn. K-3/I, k. 48–61v (1544), 36–46 (1583); sygn. K-3/II, k. 53–64 v (1628);
 Lustracja Województwa Ruskiego 1661–1665. – Wrocław, 1974. – Cz. II: Ziemia Lwowska / Wyd. Emilia i Kazimierz Arłamowscy. – S. 164–177.

Господарські об'єкти Кам'янецького староства у XVIII ст. (за інвентарями 1731, 1737, 1742, 1747, 1748 рр. та люстрацією 1765 р.)

Населений пункт	1731	1737	1742	1747	1748	1765
Дернів	2 мельники	2 мельники	2 мельники	1 мельник	1 мельник	–
Добротвір	2 мельники	мельники (без вказівки на кількість)	1 мельник	1 мельник	1 мельник	1 млин, дігтарня (2 дігтарі), корчма, бровар, гребля
Кам'янка-Струмилова	1 мельник на середмісті, 1 на Бельському передмісті, 1 на Забужанському передмісті, 1 на Криволуці	1 мельник на Бельському передмісті	1 мельник на Бельському передмісті	1 мельник на Бельському, 1 на Львівському передмістях	1 мельник на Бельському, 1 на Львівському передмістях	2 млини (Святоянський та Криволуцький), пасіки і борти (без зазначення кількості)

Лани*	мельники (без вказівки на кількість)	3 мельники	2 млини	2 млини	2 млини	1 млин, 4 мельники, гребля
Новий Став	–	–	–	–	–	1 мельник, бровар, кор- чма, гребля, 8 пнів-бортів
Обидів	–	–	–	–	–	сіножать у власності мельника (можливо, не місцевого)
Руда	–	–	–	–	–	1 млин, 2 мельники, рудня (16 рудників), дігтярня
Стриганка	–	–	–	–	–	1 млин

* Окрім згадок про млини в окреслених вище роках, ланівський млин згадується також в контексті передачі Яном та Анною Цапами прав власності на нього на користь Грегора Роздзяловського, що було підтверджено королем Владиславом IV 2 квітня 1633 р. (Див.: AGZ. – Т. X. – S. 230, № 3713).

Населений пункт	1731	1737	1742	1747	1748	1765
Честині	–	–	–	–	–	8 пнів-бортів
Ясениця-Забужанська	–	2 мельники*	–	–	–	41 бортний пень
Ясениця-Руденська	–	–	–	–	–	6 рудників

Джерела:

ЦДДАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 527, арк. 833–873; ф. 181, оп. 2, спр. 762, арк. 1–72; Lustracya Generalna w Województwie Ruskim, Ziemi Lwowskiej. Starostwo Kamionackie // Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – Lwów, 1869. – № 14–20, 22–23. – S. 57–82, 89–94.

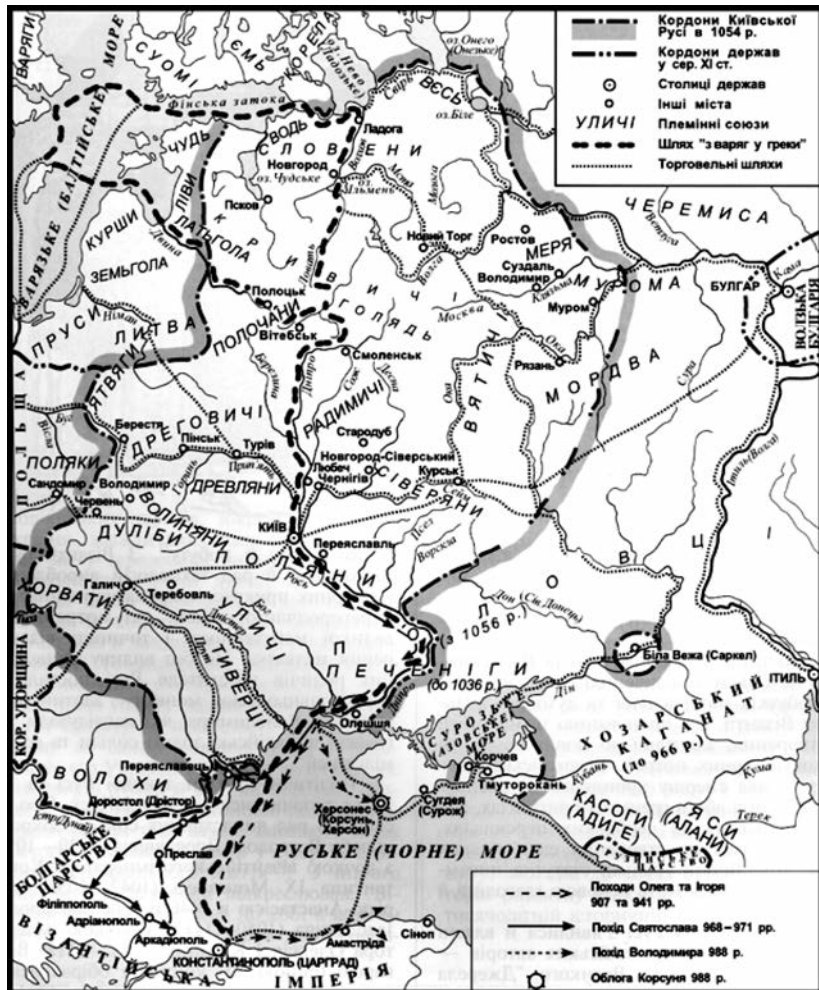
* Окрім згадок про млини в окреслених вище роках, ланівський млин згадується також в контексті передачі Яном та Анною Цапами прав власності на нього на користь Грегора Роздзяловського, що було підтверджено королем Владиславом IV 2 квітня 1633 р. (Див.: AGZ. – Т. X. – S. 230, № 3713).

«ШЛЯХ ІЗ ВАРЯГІВ У ГРЕКИ»: З ДАВНІХ-ДАВЕН І ДО СЬОГОДЕННЯ

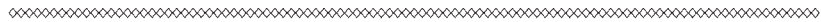
«Шлях із Варягів у Греки» – одна з найдавніших торговельних магістралей на теренах колишньої Київської Русі. Згідно з літописними відомостям, одним із перших і найвідоміших людей, які мандрували ним, був апостол Андрій Первозваний. У даній статті розглянуто історичні факти й основні гіпотези, що пов'язані з його подорожжю до Скіфії й тих земель, де потім повстала й розквітла давньоруська держава. Зроблено спробу відтворити кінцеві пункти легендарного шляху, уміщено розповідь про сучасні експедиції цим маршрутом.

Початок «Повісті врем'яних літ» містить розповідь про «шлях із Варягів у Греки». Це найперший і найдокладніший опис головної річкової магістралі Давньої Русі: «Коли ж поляни жили особно по горах сих (київських), то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків (у Варяги): по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра – волок до (ріки) Ловоті, а по Ловоті (можна) увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю (можна) дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні – у Варяги, а з Варягів – і до Риму, од Риму ж – і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами: море це зовуть Руським»¹. Таким чином, «шлях із Греків у Варяги», згідно з

«Повістю врем'яних літ», мав наступний вигляд: Греки, устя Дніпра, вгору проти течії до верхів'я Дніпра, волок до річки Ловоть, озеро Ільмень, річка Волхов, озеро Нево, Варязьке море, Варяги (див. карту).

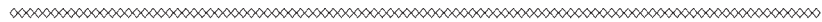
Карта-схема. «Шлях із Варягів у Греки»

У наступних рядках розповідається, як цим шляхом подорожував апостол Андрій Первозванний. Знову звернемося до першоджерел, до літопису: «Як ото говорили, коли Андрій учив у Синопі і прийшов у (город) Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням божим прийшов і став під горами на березі. А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне бог». І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись богу, він спустився з гори сієї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору»². Звернемо увагу на слова літописця – «як ото говорили». Він не посилався на які-небудь історичні документи або свідоцтва відомих людей: «Хтось говорив»... Звичайно, можна з високим ступенем вірогідності припустити, що той, від кого надійшла ця інформація, був гідний довіри, інакше навряд чи це було б зафіксовано в літописі.

Подальші мандри апостола Андрія літописець описав наступним чином: «і прибув він до словен, де ото нині Новгород... І пішов він у Варяги, і прибув у Рим»³. Коли ж прийшов до слов'ян, де тепер розташовано місто Новгород, то побачив, як місцеві мешканці миються в лазні й січуть себе лозинами. Трохи згодом, у Римі, апостол розповів, як навчав і що бачив у своїй подорожі. Після цього літопис незбагненно навіщо знову акцентує увагу читача на розповіді Андрія про диво-дивне в слов'янській землі: новгородці натоплять свої лазні, обіллються квасом і шмагають себе прутами, аж до нестями. Потім вони обливаються крижаною водою й оживають. Роблять вони це постійно й без примусу, і це у них – не самокатування, а лише традиційне обмивання.

Не зрозуміло, але «Повість врем'яних літ» ніби навмисно не розповідає про християнські звичаї апостола Андрія під час його подорожі Руссю, окрім факту про встановлення хреста на київських пагорбах. Проте двічі повідомляє про чудернацькі традиції мешканців Новгорода. Цікаво, що в новгородській редакції літописної

оповіді про мандри апостола Андрія фрагмента про лазні немає, однак є новий епізод про його жезл, який він залишив (водрузив) поблизу Новгороду, у місцевості, де потім виникло село Грузино. За переказами, жезл, або посох, святого апостола дбайливо зберігався в Андріївській церкві цього села аж до середини XVI ст. Такі відомості записані в «Степеневій книзі» та житті преподобного Михаїла Клопського, яке було складене в Новгороді 1537 р. за дорученням архієпископа Макарія.

Після Новгороду апостол Андрій попрямував до варягів, а звідтіля – до Риму. Виходить, що він подорожував зворотнім маршрутом – «шляхом із Греків у Варяги». Де саме «у Варягів» побував цей святий, достеменно невідомо, це залишилося поза сторінками літопису. Так само нам невідомо, де закінчувався «шлях із Греків у Варяги», до якого міста чи місця він прямував, де був кінцевий пункт цього маршруту.

Дорога апостола від варягів до Риму дуже добре вписується в знайомий всім вислів – «Усі шляхи ведуть у Рим!». Опис даної подорожі відсутній, але існують давні шотландські перекази про перебування там Андрія Первозванного. Після Риму він вирушив до Синопа, замкнувши, таким чином, коло своєї подорожі. Там його мандрівка розпочалася, там вона й закінчилася. Це, як і багато іншого в літописному описі мандрів апостола, викликає чимале здивування. Не зрозуміло, чому апостольська подорож не стартувала в Константинополі. Ще більш дивним видається й те, що на зворотному шляху, пропливаючи повз столицю Візантії, Андрій Первозваний проігнорував гостинність греків і не відвідав це місто. Впадає в очі, що навіть назва Константинополя свідомо замовчувалася літописом.

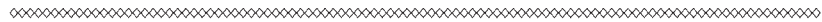
Узагалі, маршрут літописної подорожі апостола Андрія, на перший погляд, може видатися трохи дивним і нелогічним, адже перебував у Корсуні (Херсонесі) «і захотів він піти у Рим», але замість прямої морської дороги через Чорне та Середземне моря вибрав набагато довший шлях навколо всієї Європи. Пояснити це можна лише тим, що апостол діяв за приреченням божим і ніс слово його до різних народів. Завданням святого було не просто прибути з Корсуня до Риму, а побачити й навчити якомога більше

різних людей. Опис цієї подорожі є й у інших джерелах – грецьких апокрифах.

Щодо перебування апостола Андрія на теренах, де потім розквітла Давня Русь і постав Київ – «магір міст руських», із давніх-давен і донині точиться серйозна наукова дискусія. Учені неодноразово піддавали сумніву даний факт.

Узагалі, стосовно проповідування Євангелія апостолом Андрієм Первозванним існують дві основні церковні традиції. В основі першої лежать житійні апокрифи «Андрія діяння», які датують II ст. н. е. Згідно з ними, він проповідував на територіях, що були розташовані на південному березі Чорного моря. Його діяльність охопила історичні області – Понт та Вифінію (сучасна Туреччина). Надалі маршрут проліг через Фракію та Македонію. Близько 67 р. від Різдва Христового апостол Андрій Первозванний закінчив своє земне життя, його було розп'ято в місті Патри (сучасна Греція).

Друга церковна традиція дотримується тієї думки, що Мала Азія, Вифінія та Понт були уділом апостола Петра, молодшого брата Андрія. Сам же Андрій проповідував учення Христа на території Скіфії. Ця традиція ґрунтується на творі римського історика й отця церковної історії Євсевія Кесарійського (263–340 рр.), який на початку III ст. н. е. дослівно цитував автентичний твір Оригена, що не зберігся до наших днів. Там, у третьому томі «Глумачення на Буття», містилися відомості про жереб святих апостолів. Грецький християнський теолог Ориген писав про те, що всі дванадцять апостолів, аби визначити собі місця для місіонерської діяльності, кинули жереб. Андрію Первозванному випало проповідувати у Фракії та Скіфії. Остання на той час охоплювала величезну територію, що була розташована на північ від Понту Євксинського (Чорне море). Вона розпочиналася від Кавказьких гір і включала в себе Кримський півострів, Азовське море, нижню течію річок Дон, Дніпро та Південний Буг. Інколи намагаються пов'язати діяння Андрія з римською провінцією Мала Скіфія, що розташована в усті Дунаю, на території сучасної Румунії. Проте вона з'явилася лише наприкінці III ст. н. е. й тому не могла бути описана Оригеном.

Церковні історики по-різному сприймали переказ про апостольський жереб. Одні – свято вірили, інші були налаштовані більш скептично⁴. Церковні діячі та письменники IV–V ст. Єпифаній Кіпрський та Євхерій Ліонський доопрацювали оповідь про апостольську подорож таким чином, що шлях святого Андрія потягнувся через Вифінію, Фракію, скіфів, місто Севаста, фортецю Аспар та річку Фасис. Тобто виходить, що він дійшов до території сучасної Абхазії, а до цього побував у містах Боспор, Феодосія та Херсонес.

Широкого розповсюдження набуло «Житіє Андрія», написане між 815 та 843 рр. Єпифанієм Ченцем, який на власні очі побачив місця, де, імовірно, міг побувати Андрій. Він пройшов апостольськими шляхами, записав давні перекази та легенди й занотував усе побачене й почуте в «Житії». Згідно з його писанням, святий здійснив не одну, а цілих три подорожі з Єрусалима на південь, схід та північ. Під час своєї третьої, останньої, подорожі апостол Андрій Первозваний відвідав Аланію, Іверію, Абхазію, Боспор, Феодосію, Херсонес, Синоп, Візантію, Патри, де й знайшов свою мученицьку смерть.

Про жереб святих апостолів 1051 р. писав і митрополит Іларіон у «Слові про Закон і Благодать»: «хвалить же гласом хваління Римська країна Петра і Павла, якими приведена до віри в Ісуса Христа, Сина Божого; (вихваляють) Асія, Ефес і Патмос Іоанна Богослова, Індія – Фому, Єгипет – Марка. Всі країни, міста і народи шанують і славлять кожні свого вчителя, яким навчені православній вірі»⁵. Проте, як бачимо, які саме землі дісталися апостолу Андрію, з цього уривка не зрозуміло.

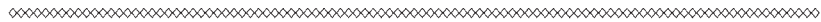
Історики православної церкви не дійшли єдиної думки й стосовно часу включення в літопис фрагмента про апостольську подорож «Слово про проявлення Хрещення Руської землі святим апостолом Андрієм, який приходив на Русь». Є. Голубинський вважав, що оповідання про подорож апостола Андрія до Русі потрапило до літопису не раніше XIV ст. А. Карташов, відомий історик руської церкви, відстоював іншу точку зору. На його думку, воно було введено до літопису в першій половині XIII ст.⁶ Основою для такого висновку слугувало те, що до XIV ст. літописна оповідь

була вже перенесена з літопису в церковні пролози. Одночасно вона потрапила в усі літописи Давньої Русі, крім новгородського. Причину висміювання Новгороду й свідоме замовчування назви Константинополя А. Карташов вбачав у конфлікті між давньоруськими містами. Ще в XII ст. Київ активно відстоював своє право на поставлення митрополитів, і факт перебування апостола Андрія на його теренах був неабияким аргументом на користь святості київської землі.

Багато уваги подорожі апостола Андрія присвятив вищезгаданий А. Карташов. Він був останнім обер-прокурором Святішого Синоду й першим міністром віросповідань Тимчасового уряду. Його діяльність припала на буремний 1917 р. Історик, безумовно, був людиною високоосвіченою й високоповажною. До його думки завжди прислухалися і науковці, і церковні та політичні діячі. А. Карташов вважав, що в VIII–IX ст. церковні перекази накопичилися настільки, що стали основою для складання нових текстів житій святих. Приблизно в ці часи оповідь про подорож апостола Андрія затвердилася в такій редакції, де святий подорожував землями Скіфії, північним та західним Причорномор'єм, завітав до Візантії й навіть поставив там першого єпископа Стахія⁷. Останній, імовірно, займав цей високий пост близько шістнадцяти років – з 38 по 54 рр. н. е. Існує гіпотеза, що саме цього Стахія згадував апостол Павло в «Посланні до Римлян» у книзі Нового Завіту (глава 16.9).

На користь підтвердження перебування апостола Андрія на теренах Русі свідчать деякі історичні документи. Зокрема, на це опосередковано вказує лист до князя Всеволода Ярославича, написаний відомим ученим Михайлом Пселлом від імені візантійського імператора Михайла Дуки (1072–1077). У ньому сповіщалося про єдине духовне джерело й корінь обох держав, єдиних провісників Євангелія та Слова Божого. Дослідники вважають, що в тексті листа є пряма вказівка на апостольську подорож Андрія Первозванного⁸.

Безперервне зростання шанування апостола Андрія на Русі веде свій відлік з XI ст. Найдавніші згадки про нього знаходимо в місяцеслові Остромирова Євангелія (1056–1057 рр.). З кінця

освячений кам'яний храм на честь апостола Андрія в Переяславлі. У XI ст. храм на честь Андрія Первозванного спорудили в Новгороді. У Херсонесі з давніх-давен свято шанують місце з відбитком стопи апостола Андрія. За переказами, дощова або ж морська вода в цьому відбитку стає цілющою.

Безумовно, на першому місці серед усіх храмів, побудованих на честь апостола Андрія на українських теренах, стоїть Андріївська церква в Києві. Вона збудована на київських пагорбах на тому місці, де святий апостол встановив легендарний хрест. Ще 1086 р. князь Всеволод Ярославич заснував тут Андріївський (Янчин) монастир. Пізніше, у XIII–XVII ст., тут існувала Хрестовоздвиженська церква, яка вщент згоріла 1677 р. З того часу на горі височив лише великий дерев'яний хрест, який ототожнювали з апостольським. Історії навіть відомий випадок, коли один археолог у першій половині XIX ст. сподівався віднайти рештки того самого дерев'яного апостольського хреста¹⁰. Зайвим буде казати, що ці пошуки були марними й безперспективними. 1690 р. на цьому місці побудували дерев'яну Андріївську церкву, її змонтували з матеріалів розібраної Богоявленської церкви Братського монастиря. Проте вона дуже швидко занепаля й розвалилася.

1749 р. за проектом відомого архітектора Б. Растреллі на святій горі розпочали будівництво великої Андріївської церкви. Київське духівництво деякий час чинило опір будівельникам, священики були проти знесення Андріївського хреста. Проте згодом конфлікт владнали. 1754 р. новий храм був повністю добудований, хоча освятили його лише 1767 р. Він був створений у стилі бароко українськими зодчими під керівництвом архітектора І. Мічуріна. Підмурком церкви був двоповерховий стилобат, але він не захистив її від можливих зсувів, тріщин та деформацій. Андріївська церква витримала безліч ремонтів і реставрацій, остання за часом закінчилася 2012 р. Причина нестабільності храму криється в недосконалості дренажної системи й зсувонебезпечності місця розташування (див. фото 1). 2000 р. на схилах Дніпра побудували невеликий новий храм на честь апостола Андрія Первозванного (див. фото 2).

Фото 1. Андріївська церква, Київ

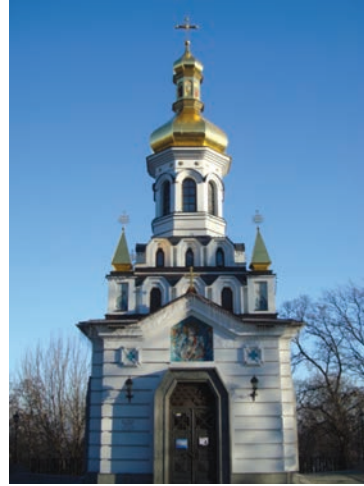

Фото 2. Храм Андрія
Первозванного, Київ

З інших відомих храмів на честь цього апостола слід відмітити Андріївський собор Санкт-Петербурга, пам'ятку архітектури XVIII ст. 2001 р. тут урочисто відкрили пам'ятний обеліск на честь 300-річчя заснування ордена Андрія Первозванного. На початку XIX ст. великий Андріївський собор був побудований у Кронштадті, але за часів радянської влади його було знищено. Апостол Андрій Первозваний – святий покровитель Росії й російського флоту. Орден святого апостола Андрія Первозванного – найперша й найвища нагорода Російської імперії (1698 р.), а з 1998 р. – найвища нагорода Російської Федерації.

1158 р. великий собор на честь Андрія Первозванного зведено в Шотландії в місті Сент-Ендрюс. У цьому храмі була розташована резиденція архієпископа. На жаль, сьогодні від цієї величної споруди залишилися лише руїни, проте й вони вражають уяву – довжина собору складала більше ніж 100 метрів. За переказами, тут колись переховувалися мощі апостола Андрія, святого покровителя Шотландії.

Майже скрізь, де міг побувати апостол Андрій, були поставлені пам'ятники. Перебування святого також відобразилося в

географічних назвах, топоніміці цих місць. Наведемо лише декілька фото найбільш відомих пам'ятників апостола Андрію на українських теренах та описів до них.

Зараз у Києві встановлено аж три пам'ятники апостола Андрію Первозванному: на Михайлівській площі (див. фото 3), поблизу Михайлівського Золотоверхого собору (див. фото 4) та на печерських схилах Дніпра, біля нового храму Андрія Первозванного (див. фото 5).

Фото 3. Апостол Андрій Первозваний, фрагмент пам'ятника княгині Ользі, Київ

Фото 4. Пам'ятник апостола Андрію поблизу Михайлівського Золотоверхого собору, Київ

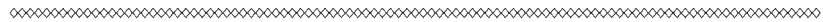
Фото 5. Пам'ятник апостола Андрію на площі Андрія Первозванного, Київ

Найдавніший та найвідоміший з усіх київських монументів на честь апостола Андрія височить на Михайлівській площі. Задум його створення виник на початку ХХ ст. 1911 р. відбувся конкурс на кращий проект пам'ятника княгині Ользі, який у майбутньому повинен був стати першою скульптурною композицією на честь відомих історичних постатей на так званому «історичному шляху», що мав об'єднати Софійський та Михайлівський майдани. Переможцем став проект І. Кавалерідзе і восени цього ж року був втілений у життя. Скульптуру княгині Ольги з правого боку оточують святі просвітителі Кирило та Мефодій, а з лівого – апостол Андрій, який витягнутою правицею вказує на київські гори, а лівою рукою тримає легендарний апостольський посох.

1919 р. скульптура княгині Ольги була розбита, її уламки закопали біля пам'ятного знака. Невдовзі пам'ятку взагалі зруйнували, а на її місці створили невеличкий сквер. 1996 р. історичну пам'ятку було відтворено з білого мармуру. На апостольському постаменті викарбувана цитата з літопису: «Бачите ви гори сі? Яко на сих горах возсіяє благодать Божа» (див. фото 6).

Фото 6. Пам'ятник княгині Ользі, Київ

2003 р. пам'ятник апостола Андрію відкрили й освятили в Криму, поблизу Володимирського собору, на території заповідника Херсонес (див. фото 7). З 2006 р. тут є ще один пам'ятник апостола – у Феодосії (див. фото 8). Крім того, пам'ятники цьому святому встановлені в Запоріжжі (див. фото 9) та Луганську. На відкритті пам'ятників неодноразово зазначалося, що кожна країна має своїх просвітителів та святителів, для України такою особою є апостол Андрій Первозванний.

Фото 7.
Пам'ятник апостола
Андрію, Херсонес

Фото 8. Пам'ятник апостола
Андрію, Феодосія

Фото 9. Пам'ятник
апостола Андрію,
Запоріжжя

Гідно вшанували пам'ять святого апостола Андрія Первозванного в Донецьку. Тут збудовано храм на честь цього святого (див. фото 10), а біля Свято-Преображенського кафедрального собору встановлено унікальний пам'ятник апостола на честь 1025-ї річниці Хрещення Русі. Бронзова фігура апостола з хрестом у руках символізує його як світоча, який приніс віру православну на руську землю. Величезний бронзовий пам'ятник було відлито на дільниці лиття церковних дзвонів заводу «Донецьксталь». Монумент становить заввишки майже чотири з половиною метри. Його вага складає три з половиною тонни. Напис на монументі: «Русь Свята – бережи віру православну!» (див. фото 11).

Фото 10. Храм Андрія
Первозванного, Донецьк

Фото 11.
Пам'ятник апостола
Андрію, Донецьк

2008 р. пам'ятний знак на честь першого проповідника християнської віри – апостола Андрія – було встановлено в Аджарії, у містечку Сарпі (Грузія) (див. фото 12).

До сьогодні остаточно не з'ясовані кінцеві пункти «шляху з Варягів у Греки». Щоправда, слід зазначити, що спроб зробити це було достатньо. Зокрема, можемо згадати лише деякі наукові дослідження, що стосуються розробки цієї теми¹¹. Нам видається дуже важливою студія О. Прицака, вміщена в його фундаментальній праці «Походження Русі»¹². У ній автор вельми слушно зазначав, що кожен торговельний шлях обов'язково має два пункти – відправний та кінцевий, які повинні бути рівнозначними з точки зору їхнього економічного значення, інакше сенс у такому шляху відпаде автоматично.

Що стосується одного з кінцевих пунктів призначення, який має найменування «Греки», то в цьому випадку у вчених сумнівів майже немає. Цей напрямок шляху вказував на Візантію, а якщо точніше – на її столицю, Константинополь. Так, у «Повісті врем'яних літ» словом «Греки» позначалися походи давньоруських князів саме на це місто. Наприклад, у літописній розповіді про похід князя Олега 907 р. знаходимо: «Пішов Олег на Греків, Ігоря zostавивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і древлян. і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі звалися «Велика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і кораблях, і було кораблів числом дві тисячі. І прибув він до Цесарограда»¹³.

Подібним чином описаний у літописі похід князя Ігоря 941 р.: «Пішов Ігор на Греки. І хоча послали болгари вість cesареві (Роману), що йдуть руси на Цесароград – десять тисяч суден, –

Фото 12.
Пам'ятник
апостола Андрію,
Аджарія (Грузія)

вони прийшли, і припливли, і стали пустошити Вифінську землю»¹⁴.

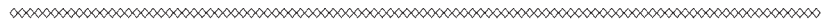
В оповіді про пошуки нової віри князем Володимиром зустрічаємо наступні рядки: «І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці, і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки». Вони ж прийшли в Німці, і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесарограда, і прибули до цесаря»¹⁵.

Похід Володимира, сина князя Ярослава Мудрого, на Візантію 1043 р. описаний так: «Послав Ярослав Володимира, сина свого на Греків і дав йому воїнів многих, а воеводство доручив Вишаті, отцю Яневому. І рушив Володимир на Цесароград у човнах, і прийшли вони на Дунай, а од Дунаю пішли до Цесарограда»¹⁶.

Ретельно проаналізувавши процитовані уривки літопису, можна впевнено зробити висновок, що напрямок «шляху у Греки» означав не просто подорож до Візантійської імперії, а вказував на рух до її столиці – Константинополя (Цесарограда). Таким чином, один кінцевий пункт «шляху з Варягів у Греки» можна вважати визначеним остаточно.

Вважають, що остання ділянка «шляху з Греків у Варяги» описана у творі Адама Бременського «Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum» («Діяння архієпископів гамбурзької церкви»). У розділі 22 можна знайти назву міста, що, напевно, й було кінцевою точкою цього шляху¹⁷. Наведемо найбільш вагомий уривок цієї книги в перекладі О. Пріцака: «За лютичами, яких також називають вілці, приходять до Одера, найбільшої річки у країні слов'ян. В її гирлі, там де вона біжить у Скіфське (Балтійське) море, знамените місто Юмне пропонує дуже жваве місце для зустрічі варварів та греків з далеких земель... Це справді найбільше з міст Європи; його населяють слов'яни та інші народи, греки та варвари... Місто заповнене товарами від усіх народів Півночі, тут немає нічого рідкісного чи того, на що є попит... Виходячи з цього міста, за чотирнадцять днів плавання доходять до Острогарда (Новгорода) у Русці (Русі), чия столиця є Київ – суперник Константинополя – великої окраси Греції»¹⁸.

Таким чином, можна зробити висновок, що останню ділянку «шляху з Греків у Варяги» від Новгорода мандрівники долали

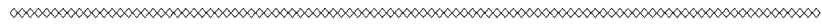
морем упродовж чотирнадцяти днів, а кінцевим пунктом маршруту було місто Юмне (Волін). Деякі відомості про це місто ми можемо знайти в арабській і давньоскандинавській літературі¹⁹. Вважають, що назва міста Волін закарбована й у давньоруських билинах. Так, зокрема в билині про богатиря Дюка Степановича є рядки про його походження з Волині-землі, із Карелії. Припускається можливість тотожності назв Волін і Волинь²⁰.

Кінцевий пункт досліджуваного шляху на Балтиці мав дві назви: одна за германською традицією – Юмне, друга слов'янська – Волін. 1934 р. було встановлено місце можливого розташування міста-держави Юмне. Археологічні розкопки було продовжено 1952 р.²¹

Місто Юмне (Волін) виникло в першій половині IX ст. як великий порт. Воно впевнено набирало свою силу аж до 60-х рр. XII ст., коли було зруйновано данцями. Археологи віднайшли залишки портових споруд, фортеці, численні майстерні й будинки городян. Вельми ймовірно, що в XI–XII ст. це місто було найважливішим для варягів тих часів, а «шлях із Греків у Варяги» закінчувався саме тут.

«Шлях із Варягів у Греки» був пов'язаний з іншими водними шляхами Давньої Русі. З Дніпра можна було потрапити у Волгу, Дон, Західну Двіну, Дністер та Дунай. Так, наприклад, можна було пройти через Неву, Ладозьке озеро, річку Волхов, волоки до Дніпра, оминаючи дніпрові пороги, перехід волоками до Сіверського Донця, потім Азовське й Чорне моря. Князь Олег, який княжив у Полоцьку 911 р., ішов проти Візантії через Полоцьк за таким маршрутом: Західна Двіна, волоки до Сіверського Дінця, Дон, Азовське, Чорне та Середземне моря²².

«Шлях із Варягів у Греки», згідно з «Повістю врем'яних літ», набув державного значення для Давньої Русі після 882 р., коли князь Олег здійснив похід від Ладоги й Новгорода до Києва, об'єднавши Новгородську й Київську землі в єдину державу. 882 р. він вирушив у похід на Київ «шляхом із Варягів у Греки», узявши багато своїх воїнів – варягів, чудь, словен, кривичів. «І взяв він Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти вирушив він униз (по Дніпру) і, прийшовши, узяв (город) Любеч» і посадив мужа свого»²³. Припливши до Києва, Олег зі своїми воїнами вдався до хитрощів: відіслав послів (нібито вони подорожуючі купці, які

йдуть від Олега та Ігоря в Греки) до Аскольда і Діра, яких запросив до себе. Тільки-но вони прийшли, їх було убито. Аскольда поховали на горі, що зветься Угорська, де був Ольги двір, а потім на тій могилі боярин Ольга поставив церкву на честь св. Миколая. Могила Діра була за церквою св. Орини. Після цих подій Олег почав князувати в Києві, який з того самого часу стали називати «Матір'ю міст руських». Після цих подій князь Олег «почав городи ставити», зокрема, «шляхом із Варягів у Греки», і збирати данину зі словенів, кривичів і мері.

Дніпровська частина водного «шляху з Варягів у Греки» згідно з «Повістю врем'яних літ» мала назву «Гречник», або «Грецький шлях» (путь). Купці, які користувалися цим шляхом і здійснювали торговельні операції між Києвом та Константинополем, називалися «гречниками».

У «Повісті врем'яних літ» Гречник згадується декілька разів. Так, наприклад, під 1084 р., коли Давид велів своїм братам зібратися в себе: «І стояли вони біля Канева довгий час, допоки пройшли (валки) Гречника»²⁴.

1170 р. Мстислав Ізяславич скликав братів своїх і сказав їм: «Поклопочіться про Руську землю і про свою отчизну і дідизну, бо ведуть (погані) християн кожного року у свої вежі, а з нами присягу приймаючи (і) завше переступаючи. І вже вони в нас Грецький шлях однімають, і Солоний, і Залізний»²⁵. І далі за текстом літопису: половці шкодять Гречнику й Залознику – треба вийти назустріч гречникам, тобто вийти купцям на допомогу.

«Шлях із Варягів у Греки» неодноразово згадується в давньоскандинавських джерелах як Східний шлях. Т.Н. Джаксон у книзі «*Austr í Götđum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*» докладно розглядає питання варязьких подорожей у Русь і Візантію. У главі 3 «*Austrvegr – «Східний шлях» скандинавських вікінгів*» розглянуто питання так званого Східного шляху. Увесь час його існування умовно розбитий на три періоди. Саме другий період згадок про шлях на Схід у давньоскандинавській літературі розповідає про «шлях із Варягів у Греки». «Можна стверджувати, що на другому етапі свого розвитку, зафіксованому в ранніх королівських сагах, топонімія із коренем *aust-* відобра-

жає існування Волховсько-Дніпровського «шляху із Варягів у Греки» і роль Русі на цьому путі»²⁶.

Окрім «Повісті врем'яних літ» є ще одне історичне джерело, яке детально описує «шлях із Варягів у Греки» – це трактат «Про управління імперією», складений близько 950 р. імператором Костянтином Багрянородним. Детальний опис водного шляху з Києва в Константинополь міститься в дев'ятій главі «Про русів, що відправляються на моносилах з Русі у Константинополь». Тут також є короткі відомості про північну частину Дніпровського шляху з Новгороду до Києва.

«Шлях із Варягів у Греки», за Костянтином Багрянородним, мав наступний вигляд: Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород, Київ, дніпрові пороги, острів св. Григорія (Хортиця), острів св. Еферія (острів Березань), Чорне море, річки Дністер, Біла, рукав річки Дунай, Конопа, Констанція, річки Варна та Дичина, Месемврія²⁷.

Сучасна історія знає багато спроб подолати «шлях із Варягів у Греки» на реконструйованих суднах. Так, експедиція «Нево» отримала свою назву від стародавнього топоніма Ладоги й була організована Географічним товариством Академії наук СРСР 1985 р. Її метою було вивчення й дослідження торгових комунікацій доби Київської Русі. На першому етапі дослідники вивчали північну частину водного шляху від Ладоги до Волхова, Ільменю й Ловаті. Маршрут дослідили суходолом і випробували його прохідність на байдарках.

Влітку 1987 р. дослідники вирішили пройти легендарну Волховсько-Дніпровську водну магістраль на двох шестивесельних човнах «Варяг» і «Русь». Ця спроба виявилася вельми вдалою, за два з половиною місяці мандрівникам пощастило пропливти майже три тисячі кілометрів від Балтики до Чорного моря. Дана експедиція дозволила відкрити нову сторінку в історичній науці й започаткувати такий її напрям, як навігаційна археологія²⁸.

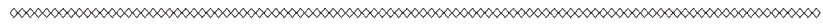
1988 р. було здійснено водний перехід довжиною понад дві тисячі кілометрів із Західної Двіни до Балтійського моря, від Смоленська до Санкт-Петербурга через Вітебськ, Даугавпілс, Ригу й Таллінн. У експедиції брали участь човни «Аскольд» і «Дір».

Наступного року відбувся водний перехід за маршрутом Смоленськ – Мінськ – Гродно – Каунас – Клайпеда – Паланга. 1990 р. п'ятий етап експедиції «Нево» пролягав від Смоленська через Київ і до Одеси. За 36 днів екіпажі суден подолали річками відстань майже три тисячі кілометрів. Найбільш важкі ділянки колишніх волоків сучасні мандрівники пройшли суходолом, використовуючи для перевезення човнів і команди наземні транспортні засоби. Таким чином, подолали відстань від середньої Ловати до Смоленська. Цей експеримент довів, що континентальну частину «шляху з Варягів у Греки» можна пройти за 85–95 днів. Проходження стародавніх волоків займало близько 14 днів.

Влітку 1991 р. фахівці Ленінградського суднобудівного інституту (Морського університету) на основі історичної документації побудували судно «Нево». В якості наукової основи для реконструкції були використані судна західних слов'ян, виявлені на острові Рюген, а також залучені матеріали археологічних знахідок залишків праслов'янських суден південного узбережжя Балтики та окремі деталі суден із Новгороду й Ладogi. Новостворене судно «Нево» було довжиною 12 метрів, шириною 4 метри і висотою борту 1,5 метри. Воно приводилося в рух п'ятьма парами весел і мало рульове весло, розташоване з правого борту. Крім того, було оснащено щоглою з прямокутним вітрилом. У 1994–1995 рр. «Нево» пройшло трасою «шляху з Варягів у Греки» від Маріенсхамна (Фінляндія) до Пірея (Греція).

Сучасні нащадки варягів також кілька разів відправлялися в подорожі «шляхом із Варягів у Греки» на копіях давніх суден, віднайдених археологами на територіях скандинавських країн. Так, 1880 р. неподалік від містечка Сандар, що розташоване поблизу Осло, було знайдено стародавній варязький корабель «Гокстад». Його віднайшли археологи у великому кургані, де він зберігався понад 1000 років. Це була найбільша археологічна знахідка сучасних археологів на території Норвегії. Судно мало довжину майже 24 метри й ширину 5 метрів. Обидва його боки були захищені щитами, яких загалом нарахували 64.

Норвезькі вчені під керівництвом Тома Енгоя вирішили побудувати точну копію цього давньоскандинавського судна. Роботи з

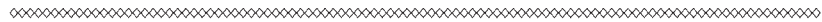

будівництва його макета розпочалися 1981 р., а 1985 р. воно вже було спушено на воду. Корабель отримав назву «Navorn», тобто «Морський орел». На ньому дослідники здійснили плавання різними відрізками «шляху з Варягів у Греки». Під прапором ЮНЕСКО було організовано експедицію «Navorn I Austerveg». Стародавнім торговим шляхом із країни вікінгів Норвегії на Схід вирушив корабель «Морський орел». На маршруті до нього приєдналося російське судно «Нево».

Перший етап цієї експедиції відбувся влітку 1991 р. Норвезьке й російське судна пройшли від Осло до Стокгольма й далі – до Санкт-Петербурга. Але політичні події в Росії 1991 р. стали на заваді подальшого руху історичних суден. Наступного 1992 р. експедиція була продовжена від Старої Ладogi через Новгород, Смоленськ, Оршу, Київ, Дніпропетровськ і далі вниз по Дніпру до устя й через Чорне море до Стамбула.

1992 р. було побудовано й спушено на воду судно, що являло собою точну копію давньоскандинавських, знайдених на дні Балтики. Його довжина складала 9 метрів, а ширина – більше 2-х. Вага сягала понад 800 кілограмів, що робило його досить маневреним і цілком придатним для волоків. Воно отримало назву «Aifur», на честь найбільшого і найнебезпечнішого дніпрового порогу. У 1994–1996 рр. на цьому реконструйованому варязькому судні було здійснено перехід із Сигтуни на озері Малар (Швеція) до Херсона (Україна). Ця ризикована експедиція отримала назву «The Holmgard Expedition».

1994 р. судно «Aifur» успішно перетнуло все Балтійське море й річками Нева й Волхов дісталася Новгороду. Відстань цієї подорожі складала 1382 кілометри. 1996 р. експедиція продовжила свій шлях до Чорного моря річками Ловать, Усвяча, Двіна і Каспля. Аби дістатися до Дніпра, мандрівники були вимушені поставити свій корабель на колеса й таким чином подолати цю ділянку суходолу. Експедиція фінішувала в українському місті Херсон, подолавши шлях довжиною 1568 кілометрів. Загалом, «The Holmgard Expedition» за 113 днів подорожі пройшла по різних річках, озерах і морях 2950 кілометрів «шляху з Варягів у Греки».

За результатами цієї експедиції були зроблені висновки, що подолати північну частину могли лише легкі судна, на кшталт «Aifur». При цьому найважчі ділянки у верхів'ях річок Ловать і Каспля були прохідними тільки навесні, після танення снігу й за достатньо короткої проміжок часу. Окрім того, подорожні були вимушені боротися із сильною течією й долати пороги на річці Ловать.

Разом із досить великим кораблем вікінгів «Гокстад» археологи знайшли рештки трьох невеликих човнів. 2003 р. один із них було реконструйовано. Мандрівникам пощастило пройти на цьому човні відрізок «шляху з Варягів у Греки» від Новгороду до Санкт-Петербурга як частину маршруту експедиції «Ro і Osterled» («На веслах на Схід»). Експедиція була проведена норвезькою організацією «Kysten» із залученням кількох російських клубів вітрильного спорту. Човен пройшов більше 400 кілометрів річками Волхов, Неві й Ладозьким озером за 20 днів.

Не стояли осторонь справи відтворення стародавніх суден і плавання на них і українські дослідники. 2000 р. у Чернігові була побудована точна копія давньоруської лодії, яку було названо на честь княгині Ольги. Її спеціально було створено задля плавання «шляхом із Варягів у Греки». Варто зазначити, що спочатку планувалося створити копію варязького судна – драккар, проте згодом від цього задуму відмовилися на користь побудови давньоруського судна. Експедиція отримала назву «Шляхом миру і злагоди».

У 2000–2001 рр. в Україні була проведена міжнародна експедиція на судні «Княгиня Ольга» за участю вітчизняних та закордонних дослідників, що мала на меті змодельювати історичний процес і повторити перехід «із Варягів у Греки» тисячолітньої давнини. 2000 р. човен пройшов маршрутом Київ – Переяслав-Хмельницький – Черкаси – Кременчук – Дніпропетровськ – Запоріжжя – Херсон – Одеса – Очаків – Стамбул, а потім повернувся до Херсона. У Стамбулі він пришвартувався 15 вересня 2000 р., подолавши за 85 днів 2714 кілометри.

Наступного 2001 р. дослідники пройшли центральну частину історичного «шляху з Варягів у Греки». Вони почали маршрут від Санкт-Петербурга й через місяць завершили свій шлях у Києві. Цього разу «Княгиня Ольга» подолала шлях завдовжки 1174 кіло-

метри. Вийшовши 12 червня із Санкт-Петербурга, вона прийшла до місця свого офіційного старту – Шліссельбурга, а звідти через Волхов, Кіриші, Новгород, Стару Русу, Смоленськ, Шклов, Могилів – до Києва.

Шістнадцять дослідників, які мандрували на судні «Княгиня Ольга», сповна реалізували можливість зазирнути вглиб століть і відчутти дух Київської Русі на порозі третього тисячоліття. Їм вдалося за дві навігації пройти шлях від Санкт-Петербурга до Стамбула. Вони стали першими за останню тисячу років, кому пощастило лише за місяць пройти з волоками шлях від Балтійського моря до Києва. Було на практиці доведено, що в IX–X ст. стародавні слов'янські судна могли за одну навігацію двічі подолати відстань від Києва до Великого Новгорода.

Усі названі експедиції на реконструйованих моделях давніх суден мали на меті довести можливість переходу водним торговельним «шляхом із Варягів у Греки». Під час численних експедицій це неодноразово доводилося на практиці. Підтвердилося, що цей маршрут можливо було подолати за одну навігацію, а легкі стародавні судна типу «річка-море» вільно долали такі серйозні перешкоди, якими в давнину були пороги й волоки.

¹ Літопис Руський за Іпатським списком / Переклад Л. Махновця; ред. кол.: О.Т. Гончар, Ю.П. Дяченко, М.Г. Жулинський та ін. – К., 1989. – С. 3.

² Там само.

³ Там само.

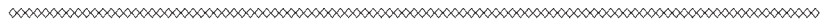
⁴ *Карташев А.В.* Очерки по истории русской церкви. – М., 1991. – Т. 1. – С. 43; *Harnack A.* Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius. – Leipzig, 1893. – S. 344.

⁵ Слово о Законе и Благодати митрополита Илариона / Подг. текста и коммент. Л.Г. Панина // «Филологъ», 2000. – 2001. – № 1. – С. 7.

⁶ *Карташев А.* Был ли апостол Андрей на Руси? // Христианское чтение. – СПб., 1907. – Ч. I. – С. 83–95.

⁷ *Его же.* Очерки по истории русской церкви. – Т. 1. – С. 43.

⁸ *Васильевский В.И.* Русско-византийские отрывки // Журнал Министерства народного просвещения. – 1877. – Число 189. – С. 181.

⁹ *Карташев А.* Был ли апостол Андрей на Руси? – С. 83–95.

¹⁰ *Мальшевский И.И.* Сказание о посещении русской страны св. Апостолом Андреем // Труды Киевской Духовной Академии. – 1888. – № 6. – С. 321.

¹¹ *Бернштейн-Коган С.В.* Путь из Варяг в Греки // Вопросы географии. – 1950. – Т. 20. – С. 239–270; *Брим В.А.* Путь из Варяг в Греки // Известия Академии наук СССР. Серия 7: Отдел общественных наук. – 1931. – № 2. – С. 201–247.

¹² *Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2003. – Т. 2. – С. 872.

¹³ Літопис Руський... – С. 16.

¹⁴ Там само. – С. 24.

¹⁵ Там само. – С. 60.

¹⁶ Там само. – С. 93.

¹⁷ *Tschan F.J.* History of the Archbishops of Hamburg. – Bremen-New York, 1959. – P. 252–254.

¹⁸ *Прицак О.* Вказ. пр. – С. 883.

¹⁹ Там само. – С. 884.

²⁰ *Виллинбахов В.Б., Энговатов Н.Б.* Где была Индия русских былин? // Славянский фольклор. – М., 1965. – С. 98–108.

²¹ *Leciejewicz L.* Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962.

²² Там само. – С. 224, 233–234.

²³ Літопис Руський... – С. 13.

²⁴ Там само. – С. 288.

²⁵ Там само. – С. 293.

²⁶ *Джаксон Т.Н.* Austr i Gōrdum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – М., 2001.

²⁷ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Древнейшие источники по истории СССР. – М., 1991. – С. 318.

²⁸ *Лебедев Г.* «Из варяг в греки» под парусом и на веслах // Восточный путь. – 1996. – № 2. – С. 13–25.

12

EVROPA PRIMA PARS TERRE IN FORMA VIRGINIS
SEPTENTRIO.

13

OCCIDENS.

ORIENS.

En 1518, formato de la forma Europa pulita
Vindit (exordio) pndit vllis liaz.

Ridens lalam dextra Cimbroz finira
Osnit, Hispaniam fronte gerdz solium.

Redone hntet Gallos, Germanos conpore egita
Ac pedibus Gallos, Sarmatungz font.

Історична картографія

Анатолій Авраменко

Досвід створення історичної
карти Катеринославського
козацького війська

Анастасія Вітрянська

Географічні карти
XVII–XVIII ст.
у колекції
Національного
музею історії України

Дмитро Ісаєв

Історичні карти
в геополітичному
моделюванні

Олексій Марченко

Створення «Національного
атласу України»
як етап розвитку
історико-географічних
і картографічних знань
в Інституті історії України
НАН України

Неоніла Падюка

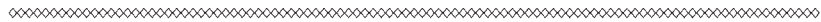
Українці на етнічних картах
першої половини XIX ст.

ДОСВІД СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ КАРТИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Вивчення політичної географії дореволюційної України й Росії, незважаючи на очевидні досягнення, дотепер не сприяло ліквідації багатьох суттєвих «білих плям». Зокрема, дослідники мають дуже недосконале уявлення про особливості державного, церковного й військового адміністративно-територіального поділу, про дислокацію збройних сил і реальний військовий потенціал держави. Сукупність козацьких формувань, включаючи окремі гарнізони й команди, їхнє територіальне розміщення в співвідношенні з регулярними військами по регіонах країни, як і раніше, залишається недослідженою проблемою.

Практично всі історичні атласи, видані в Росії, не відображають територію розташувань козацьких військ (Катеринославське, Чорноморське (до 1792 р.), Усть-Дунайське Буджацьке, Бузьке, Азовське, Дунайське (з 1856 р. – Новоросійське)) на українських землях після ліквідації Запорізької Січі 1775 р. Ці території не виділяються зі складу губерній, хоча вони, як правило, не підпорядковувалися цивільним губернаторам. Багато в чому таке ігнорування пояснюється незнанням специфіки козацьких військ і відсутністю відомостей про їхні території. Лише нещодавно видані українські атласи дуже приблизно показують загальні контури майже всіх цих військ, але територія Катеринославського зображена абсолютно неправильно¹.

Як відомо, незабаром після ліквідації Запорізької Січі конфронтація з Османською імперією примусила заповнювати нестачу збройних сил шляхом створення нових козацьких формувань. Саме тому колишнім запорожцям було дозволено створити Військо вірних козаків, що потім одержало назву Чорноморського. Історія

цього невеликого на той час війська непогано вивчена. Але ще раніше почалося формування Катеринославського козацького війська (далі – ККВ), яке проіснувало недовго. До його складу було зараховано понад 50 тисяч осіб, які виставляли на службу близько 10 тисяч козаків. Для воєнного управління військом були призначені старшини з Донського козацького війська, а в справах цивільного управління ККВ підпорядковувалося губернській адміністрації.

Навіть відомі енциклопедії дають про ККВ украй поверхневу інформацію, з якої важко отримати уявлення про його територіальні межі. Автор статті про військо в дореволюційній «Военной энциклопедии» вказав різномірні групи населення, включені до складу ККВ, серед яких згадав міщан і однодворців Вознесенської губернії². Але він не уточнив, що ця губернія була утворена тільки 1795 р., а міщани й однодворці регіону були зараховані у військо ще в 1787–1788 рр. Украй скоротивши цю інформацію, автор аналогічної статті в «Советской исторической энциклопедии» помилково зазначив, що міщани й цехові Вознесенської губернії були приписані до війська 1788 р. (коли губернії ще не було)³, при цьому деякі категорії населення, зараховані в козаки, не були згадані.

О.М. Апанович у статті про ККВ у «Радянській енциклопедії історії України» стверджувала, що військо складалося з 10 полків, але також не вказала деякі категорії населення, зараховані в козаки. Імовірно, тому вона помилково вважала, що ККВ одержало для поселення землі в межиріччі Інгулу й Південного Бугу⁴, не підозрюючи, що козацькі поселення війська були розкидані на великому просторі від Південного Бугу до низов'їв Дону. Неправильним є також її твердження, що після ліквідації ККВ 1796 р. «козац. полки, за винятком Бузького, перетворено на регулярні частини царської армії»⁵.

Трохи інакше виглядають помилки в «Советской военной энциклопедии»: тут стверджується, що ККВ було створено на території Катеринославської губернії (Дніпропетровська область), хоча згадана адміністративна одиниця виходила далеко за межі радянської Дніпропетровської області. З різномірних категорій населення, зарахованих у військо, тут згадані лише однодворці,

Чугуївський і Бузькі козацькі полки⁶. Оновлена «Военная энциклопедия», видана в Москві, також повторює частину згаданих вище помилок⁷. Незавершена енциклопедія «Отечественная история», вкрай скорочуючи інформацію, що публікувалася в попередніх енциклопедіях, також не дає зрозумілої відповіді щодо території війська та його складу⁸.

Новітні російські енциклопедії, на жаль, не відрізняються високою якістю. «Большая Российская энциклопедия» в 30 томах взагалі не помістила статтю про ККВ, а науково-довідкове видання «Казачество», що витримало два видання – 2003 і 2008 рр., – повідомляє, що ККВ несло службу наприкінці XVIII – у другій половині XIX ст., хоча відразу говорить, що воно було розформовано 1796 р. Географічні орієнтири, які дає ця книга, здатні лише заплутати читача: повідомляється, що військо було створено «из казаков Бугского полка и однодворцев (категория гос. крестьян, поселённых в Екатеринославской и Харьковской губ. и на землях Новороссии)»⁹, хоча Катеринославське намісництво саме й знаходилося в «Новоросії». Більш якісною є стаття краснодарського історика Б.Ю. Фролова, оприлюднена в місцевому енциклопедичному виданні¹⁰, хоча й тут читач не отримає точної інформації щодо території війська.

Набагато вищий рівень мають статті про ККВ, вміщені в новітніх українських енциклопедіях. Автор однієї з них (Є.Д. Петренко) повідомляє, що військо складалося з 10 полків загальною чисельністю 17,5 тисяч козаків¹¹, а не 10 тисяч чоловік, як писали раніше. Більш змістовною є стаття Р.І. Шияна, за даними якого на травень 1792 р. в 11 полках війська й двох командах налічувалося 14 445 осіб і 18 766 коней. Тут же наводиться важлива інформація: козаки ККВ 1794 р. проживали в 115 містах, містечках, поселеннях і 7 фортецях, де налічувалося приблизно 50 000 осіб. При цьому військо не було окремою адміністративно-територіальною одиницею¹². Саме ця інформація багато в чому пояснює, чому дослідники дотепер мають дуже розпливчасті уявлення щодо території війська.

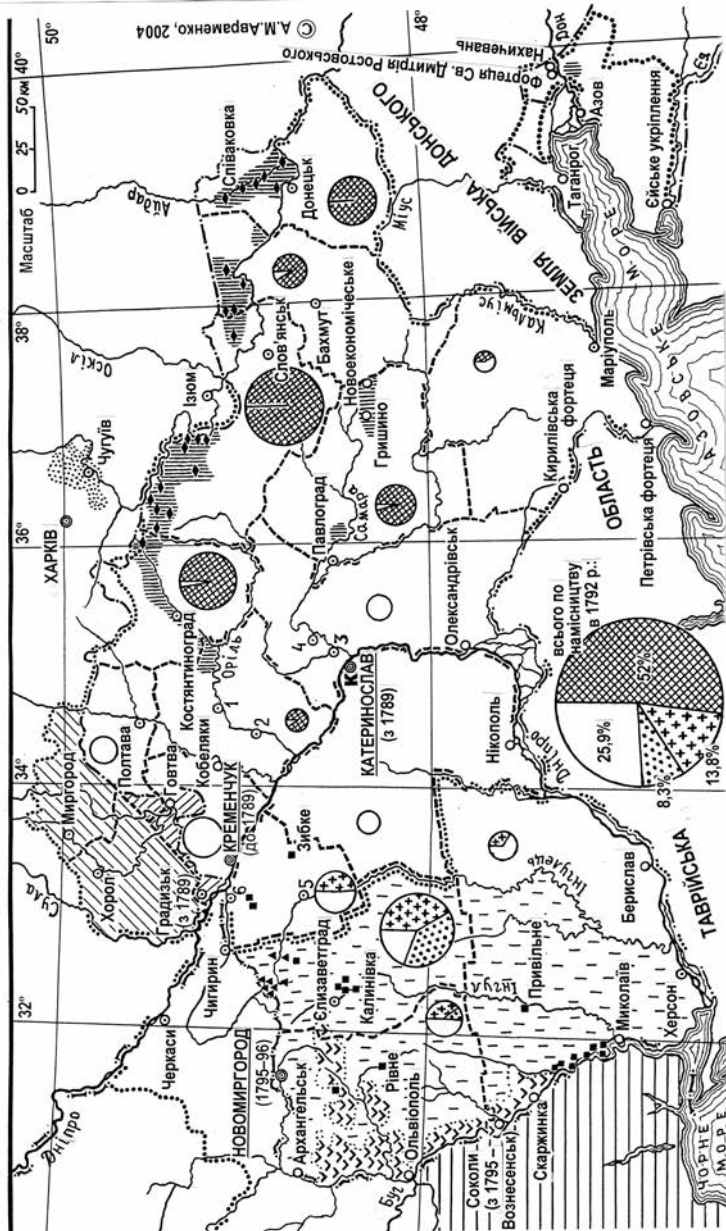
Формування ККВ було досить складним процесом. 3 липня 1787 р. численні однодворці Катеринославського намісництва були включені до складу козацького корпусу, який з 12 листопада

йменувався ККВ. 15 листопада 1787 р. до війська приєднали два Бузьких козацьких полки, які розташовувалися біля турецького кордону. Указом від 14 січня 1788 р. було передбачене зарахування до складу війська всіх мешканців міжріччя Інгулець і Південний Буг. У січні того ж року мастки князя Г.О. Потьомкіна, що містилися в Катеринославському намісництві біля польського кордону, були продані державі, а їхнє населення зараховане в козаки ККВ. Тоді ж до ККВ були приєднані розкольники, які мешкали від Кременчука до Миколаєва, Катеринославський кінний козацький полк, а також козаки, однодворці й державні селяни Чугуєва й сусідніх поселень на території Харківського намісництва. З 11 лютого 1788 р. до 23 липня 1789 р. ККВ іменувалося Корпусом передової варті Катеринославських регулярних козаків. 25 квітня 1788 р. у військо зарахували колишніх монастирських селян Катеринославського намісництва, а 23 червня 1789 р. відрahовані Катеринославський кінний козацький полк (він став Конвойним князя Потьомкіна кінним козацьким полком) і Чугуївська легкокінна команда, що стала Чугуївським кінним козацьким полком. 8 квітня 1790 р. до ККВ були зараховані всі міщани й цехові Катеринославського намісництва, крім вірменів і греків.

1792 р. серед козаків ККВ однодворці складали 52%, міщани і цехові – 25,9%, розкольники – 13,8%, колишні поміщицькі селяни, викуплені державою, – 8,3%. Географічний розподіл цих спеціальних груп дуже відрізнявся за повітами: на сході й північному сході намісництва абсолютно переважали однодворці (див. карту). 5 червня 1796 р. ККВ було розформовано.

Хроніка В.Х. Казіна, дослідження О.І. Дружиніної, В.М. Кабузана, Р.І. Шияна та інших¹³, джерела, опубліковані В.К. Козиревим¹⁴, і деякі архівні документи¹⁵ дають досить ясне уявлення щодо структури війська й поетапної зміни його складу, дозволяють виявити всі необхідні населені пункти для створення карти. Деякі межі різних категорій землеволодіння й адміністративних одиниць були уточнені за українським історичним атласом Ю.І. Лози, формально створеним для середньої школи, а фактично значно перевищуючим обсяг шкільної програми¹⁶. Перенесення отриманої інформації на сучасну топографічну основу потребувало уточнення

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1787–1796 рр.)

ФОРМУВАННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

(11.II.1788 – 23.VII.1789 р. – «Корпус передової стражі Катеринославських регулярних козаків»);

Території селищ однодворців, що з 3.VII.1787 р. були включені до складу козацького корпусу, з 12.XI.1787 р. – Катеринославського козацького війська (ККВ)

Територія, на якій усіх місцевих козацьких полків, що були зараховані до складу ККВ 15.XI.1787 р.

Територія, на якій усіх місцевих мешканців намічалось перевести до ККВ за наказом 14.I.1788 р.

Район селищ поміщицьких селян Г.О. Потьомкіна, що були продані державі та зараховані до ККВ у січні 1788 р. (біля лісів Чорного та Чуті).

Селища розкольників, що були зараховані до ККВ у січні 1788 р.

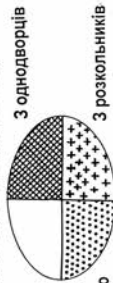

К Катеринославський кінний козацький полк, що був зарахований до ККВ у січні 1788 р.

Землі козаків, однодворців і державних селян Чугуєва та суміжних селищ, що були зараховані до ККВ у січні 1788 р.

Склад козаків неказачого походження, що були зараховані до ККВ (по повітам):

3 міщан і цехових

3 однодворців

3 поміщицьких селян, що були куплені державою

3 розкольників

Кордони Росії з Османською імперією до Яського договору 1791 р. і з Річчю Посполитою до 1793 р.

Межі Катеринославського намісництва до 1789 р.

Території, приєднані до Катеринославського намісництва:

у 1789 р.

у січні 1792 р.

у 1795 р.

Межі Катеринославського та Вознесенського намісництв у 1795–1796 рр.

Межі повітів

Центри Катеринославського та Вознесенського намісництв, з зазначенням дат

Центри повітів, з зазначенням дат

Селища однодворців колишнього ККВ, що заснували 5 станиць на р.Кубань у 1802 і 1804 рр.

ПРИМІТКИ: 1) 25.IV.1788 р. до ККВ зараховані монастирські селяни Катеринославського намісництва. 2) 23.VI.1789 р. з ККВ відчислені Катеринославський кінний козацький полк (став Конвойним князя Потьомкіна кінним козацьким полком) і Чугуївська легкокіінна команда (стала Чугуївським кінним козацьким полком). 3) 8.IV.1790 р. у ККВ зараховані міщани та цехові (окрім вірмен та греків) Катеринославського намісництва. 4) До 1789 р. Кременчук був центром Катеринославського намісництва та повіту.

ЦИФРАМИ НА КАРТІ ПОЗНАЧЕНО: 1 – Нехвороща, в 1784–94 рр. – Алексополь, 2 – Царичанка, в 1794–97 рр. – Алексополь, 3 – Новомосковськ (до 1794 р.), 4 – Новоселиця, з 1794 р. – Новомосковськ, 5 – Олександрія (до 1795 р. і з 1806 р.), 6 – Крипів, в 1795–1806 рр. – Олександрія.

назв низки перейменованих населених пунктів, а також адміністративних кордонів кінця XVIII ст. Чималу проблему викликало перенесення певних поселень на нове місце зі зміною назви. При цьому виявилось, що Нехвороща в 1784–1794 рр. називалася Алексополем (повітовий центр), а в 1794–1797 рр. Алексополем називалася вже Царичанка! Новомосковськ до 1794 р. перебував у місці впадання річки Кільчень у Самару, а 1794 р. центр повіту був перенесений у Новоселицю, яка тоді ж почала називатися Новомосковськом. Олександрія перебувала до 1795 р. на річці Інгулець, 1795 р. центр повіту був перенесений у Крилов, який став називатися Олександрією. Але 1806 р. центр повіту повернувся на колишнє місце, старі назви було відновлено, і Олександрія знову знаходилася на річці Інгулець. Ці випадки необхідно мати на увазі при вивченні адміністративно-територіального поділу регіону, але це ніяк не відображалось на історичних картах. Складена автором карта ККВ уперше була опублікована українською мовою 2007 р. у Росії¹⁷, нині вперше видається в Україні.

¹ Атлас з історії України (XVI–XVIII ст.). 8 клас / Упорядники: Д.В. Ісаєв, О.В. Гісем, О.О. Мартинюк. – К., 2001. – С. 14.

² Военная энциклопедия. – СПб., 1912. – Т. IX. – С. 319.

³ Советская историческая энциклопедия. – М., 1964. – Т. 5. – С. 484–485.

⁴ Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 322.

⁵ Там само.

⁶ Советская военная энциклопедия. – М., 1977. – Т. 3. – С. 306.

⁷ Военная энциклопедия. – М., 1995. – Т. 3. – С. 159.

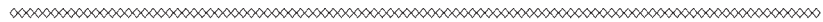
⁸ Отечественная история: История России с древнейших времён до 1917 года: Энциклопедия. – М., 1996. – Т. 2. – С. 135.

⁹ Казачество: Энциклопедия. – М., 2008. – С. 190.

¹⁰ Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времён до октября 1917 года. – Краснодар, 1997. – С. 164.

¹¹ Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – С. 137.

¹² Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.–Запоріжжя, 2006. – С. 233–234.

¹³ *Казин В.Х.* Казачьи войска: Краткая хроника казачьих войск и иррегулярных частей. Справочная книжка Императорской Главной квартиры. – СПб., 1912; *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976; *Шиян Р.І.* Катеринославське козацьке військо (1787–1796 рр.) // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки наук.-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/s/shiyan_katervoisko.htm. – Назва з екрану.

¹⁴ *Козирєв В.К.* Матеріали до історії адміністративно-територіального устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999.

¹⁵ Российский государственный военно-исторический архив, ф. ВУА, д. 18 727, ч. 1, л. 145–191; ф. 571, оп. 9, д. 1859, л. 67–68; ф. 558, оп. 2, д. 41, л. 114–117, 163–166.

¹⁶ Україна. Історичний атлас. 8 клас / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. – К., 1998.

¹⁷ *Авраменко А.М.* Новые карты для Атласа по истории казачества // Историко-географический сборник. – Краснодар, 2007. – Вип. 1. – С. 149.

ГЕОГРАФІЧНІ КАРТИ XVII–XVIII ст. У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Географічні карти є важливим історичним документом для вивчення розвитку цивілізації. Разом з тим, вони, особливо ранні, є своєрідним витвором мистецтва.

Спочатку мапи рисували від руки на пергаменті чи папері, а потім розфарбовували. Нерідко вони прикрашалися мініатюрами, гербами, портретами правителів тощо. Починаючи з другої половини XV ст., їх друкували з дерев'яних кліше та гравірувальних мідних пластин. Під час перехідного періоду (між рисованими та друкованими картами) мапи, як і раніше, прикрашали художніми віньєтками, портретами, видами міст, зображеннями представників різних народів у національному одязі, мисливськими сценами тощо, а водні простори позначали хвилями, кораблями та морськими чудовиськами. Гори та ліси зображувались реалістично, а не умовними позначеннями. У виготовленні карт брали участь відомі художники, такі як Альбрехт Дюрер, Ганс Гольбейн. Часто мапи використовували й для декору: вони слугували темою для гобеленів, фресок, мозаїк, їх гравірували на золотих та срібних кубках, столах, скриньках для прикрас. Лише у XVIII ст. карти поступово звільнились від художніх оздоблень і трансформувались у прості інформаційні джерела для спеціалістів, побудовані на точних вимірюваннях¹.

У колекції Національного музею історії України зберігається дуже цікава та цінна збірка старовинних географічних карт (XVII–XIX ст.). Колекція ж сучасних мап (20-ті та 40–70-ті рр. XX ст.) містить окремі географічні, а також військові та міські. Усі вони відображають територію України, Європи, Азії, Росії. Джерела надходження – різні: з митниць, від приватних осіб, з різних організацій і музеїв, закупівля. Значна кількість карт періоду Великої

Вітчизняної війни 1941–1945 рр. надійшла з виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Деякі мають штамп Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка.

У даній розвідці розглянуто сім географічних карт із зібрання Національного музею історії України, які датуються XVII–XVIII ст.

На сьогодні найстарішою з них є мапа «Poloniæ Regnum» («Королівство Польське») (ГРЛ-5514; іл. 1), яка надійшла з Київської регіональної митниці 2011 р. На ній відсутнє прізвище та ім'я автора. У результаті проведених досліджень виявилося, що вона датується кінцем XVII – початком XVIII ст., а її автор – французький картограф і видавець П'єр Дюваль (Pierre Duval) (1618–1683). Підказку щодо встановлення авторства вдалося виявити на звороті карти, у правому нижньому куті. Це – напис олівцем, імовірно, англійською мовою: «1681. NURN. DUVAL. ≈ \$ 207 ES» («1681. Нюрнберг. Дюваль. ≈ \$ 207 ES»). Можливо, це позначка колекціонера або працівника антикварної крамниці. П. Дюваль був племінником і учнем Ніколя Сансона I (Nicolas Sanson I). Він народився в Абвілі, жив і працював у Парижі. Після смерті дядька разом з синами останнього – Ніколя II, Гійомом і Адрієном – продовжував свою діяльність у картографічній майстерні Сансонів. 1650 р. отримав титул королівського географа (Geographie du Roi). Найбільшою працею П. Дюваля є збірний атлас «Cartes geographiques methodiquement» («Методичні географічні карти»; Париж, бл. 1654), сформований з карт відомих голландських та французьких картографів XVII ст. та невеликої кількості карт самого П. Дюваля. 1661 р. у Парижі вийшла праця «La geographie universelle» («Всесвітня географія») з мапами країн Європи, яка перевидавалася багато разів аж до 1712 р., 1667 р. – атлас «Cartes et Tables de Geographie...» («Географічні карти і таблиці»). П. Дюваль співпрацював з паризькими видавцями П. Мар'єтом I та Ж. Жоленом I². Відомо, що після смерті П. Дюваля публікацією його карт у 1688–1689 рр. займалася донька³.

На досліджуваній карті відображені території Королівства Польського (Корони Королівства Польського) у складі Речі Посполитої, які поділялись на дві провінції: Великопольську (частина

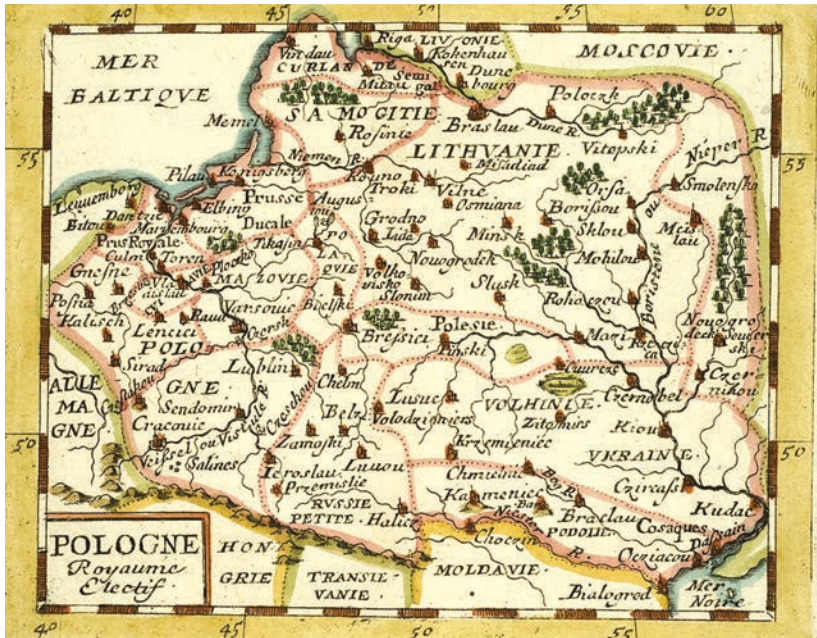

Іл. 1. Дюваль П. Карта «Королівство Польське». Перевидання.
 Франція (?), кінець XVII – початок XVIII ст.
 (після 1683 р. – до 1712 р.)

сучасної Польщі) та Малопольську (частини сучасних України та Польщі)⁴, а також території Великого Князівства Литовського. У правому верхньому куті – номер аркуша «314», що свідчить про належність його до географічного атласу. На папері є фрагмент філіграні у вигляді голови блязня із семизубчастим коміром. Така філігрань була розповсюджена на папері другої половини XVII ст. Але голова блязня саме із семизубчастим коміром з’являлась у період з 1650 р. до 1700 р.⁵

Проаналізувавши біографічні дані П. Дюваля та здійснивши пошук інформації про цю карту в інтернет-ресурсах, автору розвідки вдалося визначити, до якого атласу належить карта «Королівства Польського». Це перевидання атласу П. Дюваля «La Geographie

Universelle» («Всесвітня географія»), оригінал якого з'явився 1661 р. у Парижі⁶. У ньому назва цієї карти була французькою мовою: «Pologne Royaume Electif» («Королівство Польське обране») (іл. 2).

Іл. 2. Дюваль П. Карта «Королівство Польське».
Оригінал. Франція, 1661 р.

Отже, можемо припустити, що досліджувану мапу було видано в період з 1683 р. до 1712 р., тобто вже після смерті П. Дюваля, його донькою або паризькими видавцями П. Мар'єтом I та Ж. Жоленом I із виправленнями назв та доповненнями.

Наступна карта «Ucraina quae et terra cosaccorum cum vicinis Walachiae, Moldaviae, Minorisq Tartariae provinciis exhibit a Joh. Baptista Homanno. Noribergae. Cum Privilegio Sac. Caes. Majest.» («Україна, або Козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарії, зображена Йоганном Баптистом Гоманном. Нюрнберг. З привілеями кайзера Священної Римської імперії»)

(ГРЛ-5513; іл. 3). Мапа також надійшла з Київської регіональної митниці 2011 р. Автор – Йоганн Баптист Гоманн (Johann Baptist Homann; 1664–1724), але, як вдалося визначити, видано її було його спадкоємцями – «Homännische Erben» – після 1740 р. Й.Б. Гоманн – відомий німецький картограф (Нюрнберг), засновник цілої династії, учень Якоба Сандрарта. Перший його атлас, що нараховував 40 карт, вийшов 1705 р. 1715 р. він отримав від кайзера Карла VI звання королівського картографа (Sacrae Caesareae Majestatis Geographus), яке зазначалося на всіх його роботах. 1720 р. Й.Б. Гоманн заснував власну картографічну майстерню. Його справу успадкував син – Йоганн Хрістоф Гоманн (1703–1730), після

Іл. 3. Гоманн Й.Б. Карта «Україна, або Козацька земля...». Перевидання спадкоємців Й.Б. Гоманна. Нюрнберг (Німеччина), після 1740 р.

смерті якої фірма існувала під назвою «Homännische Erben» («Спадкоємці Гоманна») і керівництвом Йоганна Георга Еберсбергера та Йоганна Міхаеля Франца⁷.

Досліджувана мапа добре відома науковцям, але датування потребує уточнення. У колекції графіки Національного музею історії України зберігаються дві аналогічні карти авторства Й.Б. Гоманна. Одна з них була подарована Президенту України Л.М. Кравчуку подружжям Гунчаків, Ольгою і Тарасом, і надійшла до музею вже від нього 1992 р. (ГРЛ-4311). Друга – подарунок Президенту України Л.Д. Кучмі – надійшла до музею з Управління протокольного забезпечення Державного управління справами 2004 р. (ГРЛ-5059; іл. 4). Ці мапи датуються періодом до 1716 р.

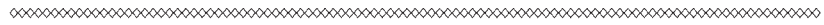

Іл. 4. Гоманн Й.Б. Карта «Україна, або Козацька земля...». Нюрнберг (Німеччина), до 1716 р.

Ил. 5. Фортифікаційна лінія між Дніпром і Доном на карті Й.Б. Гоманна «Україна, або Козацька земля...». Після 1740 р.

Між картою, яка надійшла 2011 р., та двома іншими є розбіжності. По-перше, це позначення фортифікаційної лінії між Дніпром та Доном, яка з'явилась 1740 р.⁸ (ил. 5). По-друге, наявність у назві карти почесного звання: «Cum Privilegio Sac. Caes. Majest.» («Головний географ кайзера Священної Римської імперії»). І, нарешті, по-третє, території Росії на карті мають назву «Russiae imperium» (Російська імперія), а на двох інших – «Moscovitici» (Московська держава). Імператорський титул цар Петро I прийняв 22 жовтня 1721 р. – і Московська держава почала називатися Російською імперією, що, звичайно, відобразилося й у картах⁹. Таким чином, можемо стверджувати, що мапа з останнього надходження була виготовлена після 1740 р.

Наступні три карти – «Азія зі всіма імператорськими провінціями, бухтами та островами...» (ГРЛ-5434; іл. 6), «Велика Російська імперія, що широко поширилась на нові території...» (ГРЛ-5435; іл. 7) та «Область Венето з прилеглими Міланським, Мантуанським, Моденським герцогствами, герцогством Мірандолою, Пармою та П'яченцею...» (ГРЛ-5436; іл. 8) були виявлені 1998 р. без облікових позначень під час звірки фондової групи «Ілюстративно-допоміжний фонд». Автором є Маттеус Зойтер (Matthäus Seutter; 1678–1757), про що свідчить примітка в назві мап. Це відомий німецький картограф і видавець, який навчався в Девіда Функа та Й.Б. Гоманна в Нюрнберзі. 1707 р. він заснував власну картографічну майстерню в Аугсбурзі. Загалом, до 1757 р. у майстерні М. Зойтера було вигравірувано й надруковано близько 500 карт. Найвідоміший його атлас «Atlas Novus» («Новий атлас»)

Іл. 6. Зойтер М. Карта «Азія зі всіма імператорськими провінціями, бухтами та островами...». Аугсбург (Німеччина), друга половина XVIII ст. (після 1757 р. –до 1762 р.)

Ил. 7. Зойтер М. Карта «Велика Російська імперія, що широко поширилась на нові території...». Аугсбург (Німеччина), друга половина XVIII ст. (після 1757 р. –до 1762 р.)

уперше вийшов 1728 р. і перевидавався багато разів. Після смерті М. Зойтера майстерня перейшла до трьох спадкоємців: сина – Альбрехта Карла Зойтера (1722–1762) та двох зятів – Тобіаса Конрада Лоттера (1717–1777) та Георга Бальтазара Пробста (1732–1801). З них лише Т.К. Лоттер продовжив займатися видавництвом карт. Він формував збірні атласи, друкуючи з численних плит М. Зойтера та додаючи до видавничої примітки тестя свою, авторську. Згодом, імовірно, уже після смерті А.К. Зойтера, Т.К. Лоттер почав друкувати карти виключно під своїм ім'ям¹⁰.

На карті «Азія...» території представлено Туреччиною, Арабією та Персією на заході; Китаєм, Індією, частиною Монгольської імперії на півдні; Монгольською імперією та частково Китаєм у центрі; зі сходу – японські острови, серед яких о. Хоккайдо («Terra Yedso»); на півночі та сході – землі Російської імперії. Землі омиваються Північним океаном, Східним океаном,

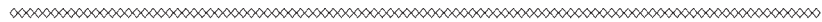

Ил. 8. Зойтер М. Карта «Область Венето з прилеглими Міланським, Мантуанським, Моденським герцогствами, герцогством Мірандолою, Пармою та П'яченцею...». Аугсбург (Німеччина), друга половина XVIII ст. (після 1757 р. – до 1762 р.)

Японським та Середземним морями. Імовірно, під імператорськими провінціями, що згадуються в назві карти, маються на увазі провінції імперії Цин, заснованої 1616 р. маньчжурами¹¹.

Територія Російської імперії репрезентована на заході Московією, центральною та східною частинами України, на півдні – частиною Азії (Бухарський емірат, Монголія, Калмицьке ханство), на півночі та в центрі – територією Сибіру, Новою Землею із зимовищем Якоба ван Хемскерка, 1596 р.^{*}, на сході – Камчаткою з Курильськими та Олюторськими островами.

* Хемскерк Якоб ван (Jacob van Heemskerck; 1567–1607) – голландський мореплавець, брав участь у двох експедиціях під керівництвом Віллема Баренга в пошуках північного морського шляху.

Карта «Область Венето...» представляє цей історичний регіон Венеціанської республіки, до складу якого входять міста Венеція, Тревизо, Верона, Падуя та ін. На мапі зображено також території сусідніх герцогств – Міланського, Мантуанського, Моденського, Мірандоли, Парми та П'яченци.

На карті «Російська імперія» внизу аркуша є примітка Т.К. Лоттера: «Anjezo im Verlag bei Tob. Conr. Lotter, Geogr. in Augsburg» («Видання Тобіаса Конрада Лоттера, географа в Аугсбурзі»). А, наприклад, на мапі «Азія» в лівому нижньому куті є напис видавництва: «A.C. Seutter delin.» («А.К. Зойтер рисував»).

Датування карт – клопітка робота, оскільки у спеціальній літературі існують розбіжності щодо цього, також у відтворенні написів, окремих зображень. На нашу думку, треба враховувати всі аспекти біографії авторів та видавців.

Співставляючи інформацію карт з життєписом М. Зойтера, припускаємо, що три досліджувані мапи були видані в період з 1757 р. (після його смерті) до 1762 р.

Робота над вивченням колекції географічних карт Національного музею історії України триває. Не можна не погодитись з висловом відомого вченого, дослідника картографії Л.С. Багрова: «...древности, полученные человеком в наследство от минувших столетий, обогащают и облагораживают его, побуждают его внимательно заглянуть в глубь собственной личности и человеческого сознания вообще: „Я – связующее звено между прошлым и будущим; если отвергается прошлое, то не может быть будущего, и сам я ничто“»¹².

¹ Багров Лео. История картографии. – М., 2004. – С. 13.

² Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст. Атлас репродукцій. – К., 2009. – С. 209.

³ Багров Лео. Указ. соч. – С. 276.

⁴ Речь Посполитая. Материал Википедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Речь_Посполитая. – Название с экрана.

⁵ *Дианова Т.В.* Филигранные XVII–XVIII вв. «Голова шута» // Труды Государственного исторического музея. – М., 1997. – Вып. 94: Каталог [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru/history/paleography/?id=3092>. – Название с экрана.

⁶ DUVAL Pierre. Pologne Royaume Electif [Electronic resource]. – Access mode: http://alteagallery.com/stock_detail.php?ref=10795&. – The name of the screen.

⁷ *Вавричин М., Дашкевич Я., Кристалович У.* Вказ. пр. – С. 209.

⁸ Там само. – С. 120–122.

⁹ *Котов В.* Старинные карты России И.Б.Хоманна и его преемников // Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования. – 2003. – Июль–август. – С. 105.

¹⁰ *Вавричин М., Дашкевич Я., Кристалович У.* Вказ. пр. – С. 209–210.

¹¹ Империя Цин. Материал Википедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Империя_Цин. – Название с экрана.

¹² *Багров Лео.* Указ. соч. – С. 256.

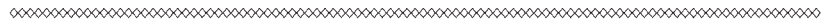
ІСТОРИЧНІ КАРТИ В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ МОДЕЛЮВАННІ

Сутність історичної картографії демонструє її двоєдиність: можливість просторової орієнтації, як за звичайними картами, але ця функція доповнюється орієнтацією в часі. До того ж виробники історичних карт мають вивчати потреби споживачів, а відтак – передбачати наслідки застосування своїх творів на практиці.

Більшість історичних карт вирішує освітні завдання. Значно вужчим є коло використання наукових або монографічних історичних карт, які несуть науково-дослідницьку інформацію. Зазвичай вони змістовно прив'язані до тексту історичних праць і розраховані на вузькопрофільних фахівців. Третьою групою історичних карт є довідкові або науково-популярні, які зорієнтовані на широкий читацький загал. Вони мають риси двох попередніх груп, задовольняючи не тільки гуманітарні та культурні, а й професійні потреби освічених людей. Між іншим, і тих, хто вміє побачити в історичних картах специфічну інформативну цінність.

Геополітична картографія. Такою специфічною галуззю застосування історичних карт є геополітичні дослідження. Як наука геополітика перебуває на стадії становлення й вивчає комплекс географічних, історичних, політичних та інших факторів, що взаємодіють між собою та впливають на стратегічний потенціал і розподіл сфер впливу провідних держав. Коротко її визначають як систему знань про контроль над територією.

Один із методів геополітичних досліджень, а саме історико-порівняльний, передбачає операції з історичними картами. Картографія – зручний інструмент, вона надає засоби необхідного спрощення, дозволяючи описувати геополітичний ландшафт у загальнозрозумілих символах і готувати ґрунт для складних стратегій та важливих рішень¹. Методичні процедури полягають у порівнянні карт певної

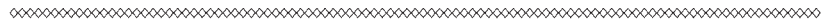
території в різні історичні періоди, при цьому виявляються тенденції та проставляються акценти, випадковості відокремлюються від закономірностей, залучаються аналогії. Подальший аналіз дозволяє змодельовати варіанти майбутнього розвитку подій.

Однією з теоретичних засад, на яких будується геополітика, є цивілізаційна. У її підвалини закладена думка про те, що головними суб'єктами в історії є не держави чи нації, а цивілізації – відносно самостійні цілісні соціально-історичні утвори, локалізовані в просторі й часі. У просторовому плані вони, подібно до кристалічних щитів на тектонічній карті, відносно сталі. У часовому ж, подібно до живого організму, проминають етапи народження, розвитку, розквіту й, нарешті, згасають – чи то безслідно (як цивілізації доколумбової Америки), чи породжуючи «дочірні» цивілізації (так, західнохристиянська й східнохристиянська цивілізації є дочірніми відносно елліністичної)².

Фіналом існування цивілізації є поява «універсальної держави», яка об'єднує все суспільство в єдину політичну громаду (наприклад, для елліністичного світу такою була Римська імперія). Вона може існувати досить тривалий час і зрештою гине, відкриваючи шлях новій цивілізації.

Питання вибору критеріїв для виокремлення цивілізацій, їхньої кількості та меж залишається спірним. Але думки вчених збігаються щодо наявності п'яти культурних цілісностей найвищого рівня, на яких тримається сучасний світ і які оформилися близько VIII ст. н. е.: західнохристиянська, східнохристиянська (православна), ісламська, індійська, далекосхідна³. Як помітив англійський історик Арнольд Тойнбі, нові цивілізації зароджуються в периферійних областях старих: західнохристиянська й східнохристиянська розквітли, відповідно, на Рейні та Дніпрі – областях, периферійних до середземноморської Римської імперії, ісламська цивілізація – в Аравійській пустелі, периферії давньої сирійської цивілізації. Можна додати, що ядро сучасної західної цивілізації змістилося зі Старої Європи за океан.

Так само не можна не помітити й те, що кількість форм всесвітньо-історичних явищ обмежена, і попри непевність характеристик та меж цивілізацій їхні загальні риси проглядаються в

постійній повторюваності образів⁴, дозволяючи геополітикам робити прогнози. Як приклад спадкоємності подібних образів, А. Тойнбі поєднав карту халіфату Аббасидів (VIII ст. н. е.) з картою держави Ахеменідів (VI ст. до н. е.) і вказав на схожість їхніх контурів, методів управління, принципів соціального та духовного життя. Сучасну ісламську цивілізацію, до якої належала перша з держав, А. Тойнбі виводить від давньої сирійської, до якої належала друга. Велика кількість подібних збігів доводить, що це не просто набір випадковостей.

Картографічне «зіткнення цивілізацій». Центральним стрижнем цивілізаційної теорії є розмежування політико-стратегічних інтересів провідних країн, обґрунтуванням якого можуть бути уявні «межі цивілізацій». За словами французького історика Фернана Броделя, тому, хто прагне діяти в сучасному світі, корисно навчитися виявляти на карті світу існуючі нині цивілізації, їхні центри та межі, інакше можна припуститися помилок⁵. Американський політолог Збігнев Бжезинський, наш сучасник, розмірковуючи над політичними межами Європи, задається питанням, як далеко на схід можуть розширитись Європейський Союз і НАТО⁶. Його співвітчизник Семюел Хантингтон переконаний, що державні кордони дедалі частіше коригуватимуться в напрямі збігу з культурними (етнічними, релігійними), а лінії розколу між цивілізаціями ставатимуть фронтами конфліктів глобальної політики. І додає, що якщо культура й географія не стикаються, то збіг досягається шляхом геноциду або примусових міграцій.

Попри стабільність центральних областей цивілізацій, їхні межі далекі від рівноваги. Так само мінливі й думки експертів із цього питання. І саме тут можуть знадобитися історичні карти. Карта Європи кінця III ст. (мал. 1)⁷ демонструє Римську імперію (рожевий колір) та її варварське оточення (синій колір), культурно пов'язане з провінційно-римським світом. Терени тогочасної України асоціюються з черняхівською археологічною культурою (на карті цю територію позначено як державу германців-остготів). На Чорноморському узбережжі тоді ще існували грецькі колонії. Таким чином, південь Східної Європи входив до периферії античної (елліністичної) цивілізації.

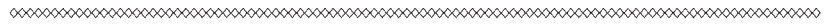

Мал. 1. Європа наприкінці III ст.

Карта Європи початку IX ст. (мал. 2)⁸ відтворює події після Великого переселення народів і розселення слов'ян. Навала кочовиків із глибин Азії посунула германські племена на захід, і залишені ними землі заселили слов'яни (жовтий колір). У VI ст. їхня колонізація

Мал. 2. Європа на початку IX ст.

сягнула Ельби (Лаби), сучасної Східної Німеччини. Після X ст. полабські слов'яни були асимільовані німцями. На заході тоді існувала Імперія франків (бузковий колір), яку більшість дослідників розглядають як ядро майбутньої західнохристиянської цивілізації.

У X–XI ст. західні слов'яни та угорці, хрестившись у католицитво, обрали європейський шлях розвитку. Східні слов'яни й волохи прийняли православ'я. Таким чином, Центральною Європою пролягла культурна межа, яка збіглася з кордоном між Польщею і Київською Руссю, а в майбутньому – із західним кордоном СРСР. С. Хантингтон, який визначав цивілізації за релігійною ознакою, надав цій межі глобального значення, з корекцією Західної України й Західної Білорусі, що їх він зараховував до західного світу (мал. 3)⁹. Монгольська навала XIII ст. поглибила вже існуючий розлом між Південно-Західною і Північно-Східною Руссю, а становлення

Мал. 3. Межа між католицькими й православними країнами в середні віки

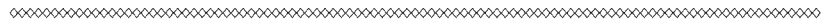
польсько-литовської держави в XIV–XVII ст. і створення греко-католицької церкви відсунуло межу на схід – до кордонів сучасної Росії. У XVIII–XIX ст. Російська імперія поглинула землі колишньої Речі Посполитої (крім Галичини), її західні кордони сягнули Одеру, а в геополітичній перспективі почала матеріалізуватись ідея слов'янської єдності та «русского мира».

На карті Європи 1918 р. (мал. 4)¹⁰ бачимо ситуацію, що склалася після Брестського миру – просування німецько-австрійських військ на схід гарантувало відновлення української державності. Графічна композиція не здається випадковою, якщо порівняти її з ситуацією, що намітилась у III ст.

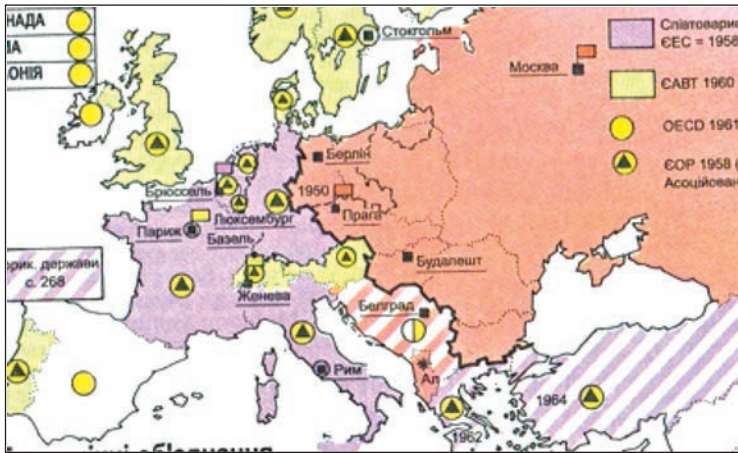

Мал. 4. Європа 1918 р.

Після Другої світової війни геополітичний маятник знову хитнувся на захід: на карті Європи 1950-х рр. (мал. 5)¹¹ обрис країн радянського блоку (рожевий колір) напрочуд точно повторює терени розселення слов'ян у IX ст., а країни-засновники Європейського Союзу (синій колір) – Франкську імперію Карла Великого. Така ретроспектива доводить, що побоювання сучасних центральноєвропейських держав щодо намірів Росії не позбавлені сенсу. Хиткість

цієї геополітичної конфігурації виявилась у процесі розпаду Радянського Союзу, і сьогоденна карта розподілу сил на сході Європи наближається до тієї, що була 1918 р.

Мал. 5. Європа в 1950-х рр.

Як видно, територія України потрапляє в зону геополітичної нестабільності, через що багато хто із західних і російських політологів, перебільшуючи внутрішні протиріччя в Україні, пророкують її цивілізаційний розкол: або по австрійському кордону ХІХ ст., або по польському 1921–1939 рр., або Дніпром (польський кордон у ХVІІІ ст.), або кордоном Речі Посполитої ХVІІ ст. (з відокремленням Слобожанщини й Півдня – так званої «Новоросії»), і останній варіант – по Перекопському перешийку й межах Донбасу, що нагадує ситуацію 1918 р.

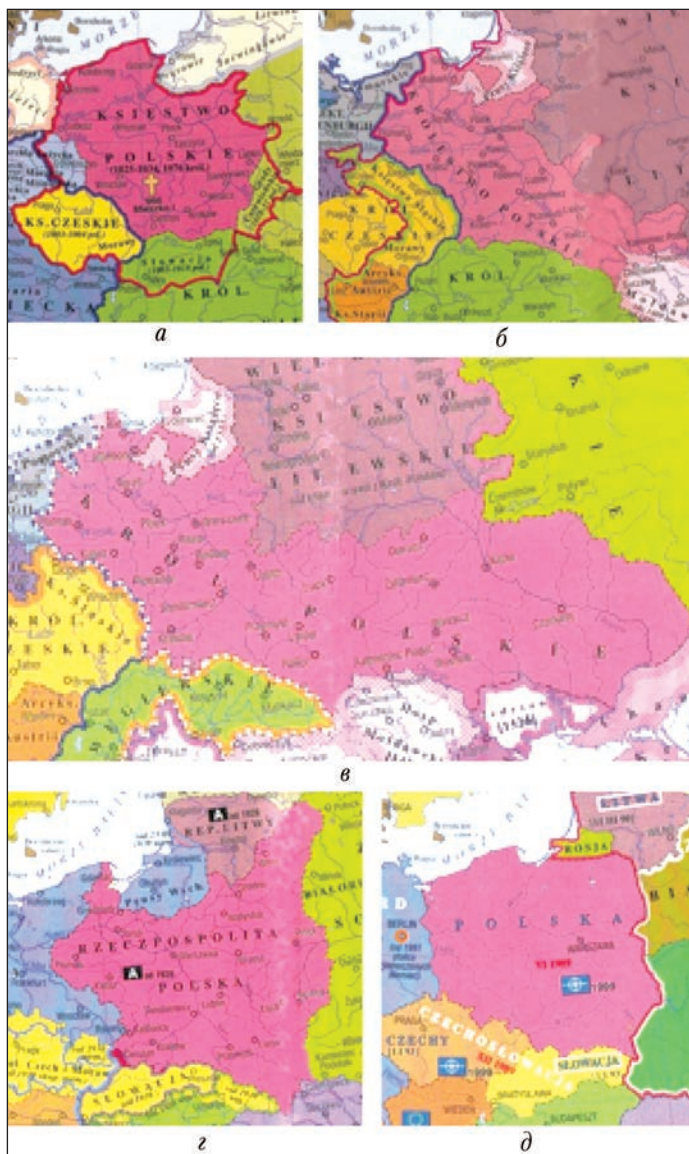
Щодо України, не зайвим буде оглянути геополітичну карту Росії. А. Тойнбі стверджував, що російська універсальна держава постала в периферійних районах Давньої Русі за Івана ІІІ (1462–1505 рр.) після перемоги Москви над Великим Новгородом і падінням ординського ярма¹². Упродовж наступних чотирьох століть територіальне зростання Російської держави йшло шляхом колонізації безлюдних земель Сибіру, завоювання країн, що належали до ісламської цивілізації, і протистояння з країнами західного

світу. Крах Російської імперії 1917 р. започаткував зворотний відлік, а після 1991 р. Росія звузилася до кордонів середини XVII ст. Невідомо, як далеко зайде цей процес, але погляд на карту XVI ст. (мал. 6)¹³, де Велике князівство Московське оточене татарськими ханствами, наводить на думку, що погрози ісламських сепаратистів у Росії про створення Кавказького емірату з можливістю його поширення на Поволжя та Урал не здаються надто фантастичними (означені регіони відрізняються від корінної Росії і ландшафтом, і значною кількістю мусульманського населення, і відносно вищою народжуваністю).

Мал. 6. Держави, що утворилися внаслідок розпаду Золотої Орди. 1500 р.

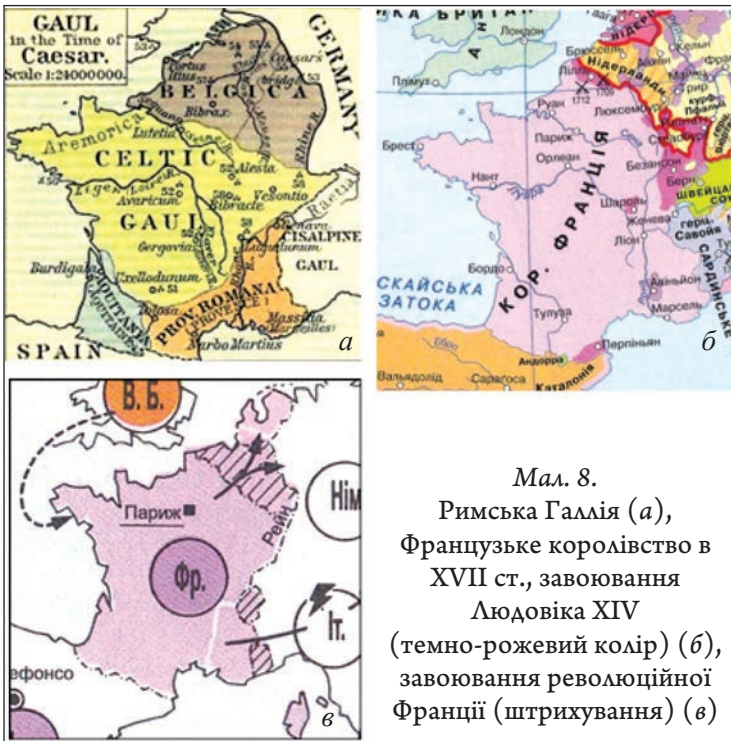
Подібна історична логіка проглядається й у метаморфозах обрисів Польської держави. Протягом семисот років її територіальний розвиток був спрямований на схід, двічі вона зникала з політичної карти Європи, поки після Другої світової війни не повернулася до своїх первинних кордонів, що окреслились ще в X–XI ст. (мал. 7)¹⁴.

Мал. 7. Територія Польської держави в X–XI ст. (а), у XV ст. (б), у XVI ст. (в), у 1921–1939 рр. (з), після 1951 р. (д)

«Імперії не зникають». Країни, як і люди, керуються спадковими вподобаннями (традиційними геополітичними перевагами та власним розумінням історії)¹⁵. Видобуті з глибин історичної пам'яті образи колишньої величі візуалізуються в історичних картах. Очевидні розбіжності старих і нових кордонів дозволяють окинути оком втрачені території та спонукають амбітних політиків продумувати варіанти «повернення історичної спадщини».

Людовік XIV (1643–1715 рр.) ставив за мету розширити своє королівство до «природних кордонів Галлії» (античний еквівалент Франції) – від Піренеїв до Рейну¹⁶. У війнах з Іспанією та німецькими державами він спромігся приєднати до Франції Ельзас зі Страсбургом, досягнувши таким чином Рейну. Повною мірою мрія «Короля-сонця» здійснилася 1797 р. з перемогами французької революційної армії над Австрією та Пруссією (мал. 8)¹⁷. Після

Мал. 8.
Римська Галлія (а),
Французьке королівство в
XVII ст., завоювання
Людовіка XIV
(темно-рожевий колір) (б),
завоювання революційної
Франції (штрихування) (в)

закінчення наполеонівських війн Франція набула своїх сучасних обрисів. Останнього разу ідея «природних кордонів» виявилася в зазіханнях Наполеона III (1852–1870 рр.) на Бельгію, Люксембург і Пфальц.

Найяскравішою в імперській історії Франції була доба Наполеона I (1804–1815 рр.), який покорив практично всі країни материкової Європи (мал. 9)¹⁸. Сучасна Франція, за словами З. Бжезинського, прагне знову уособлювати собою Європу, її гео-

Мал. 9. Французька імперія 1812 р.; приєднані території, залежні та союзні держави (різні відтінки фіолетового)

політичні інтереси охоплюють ті самі країни, що колись завоював Наполеон, а також Алжир, Туніс і Марокко, які стали французькими колоніями вже після Наполеона та були втрачені Францією після Другої світової війни (мал. 10).

Інша колишня імперія та активна геостратегічна держава – Туреччина. Прабатьківщиною сучасних турків була Середня Азія, звідки вони вийшли в XI ст. під ім'ям сельджуків, завоювали Передню Азію й створили свою першу імперію (мал. 11)¹⁹. Їхня друга

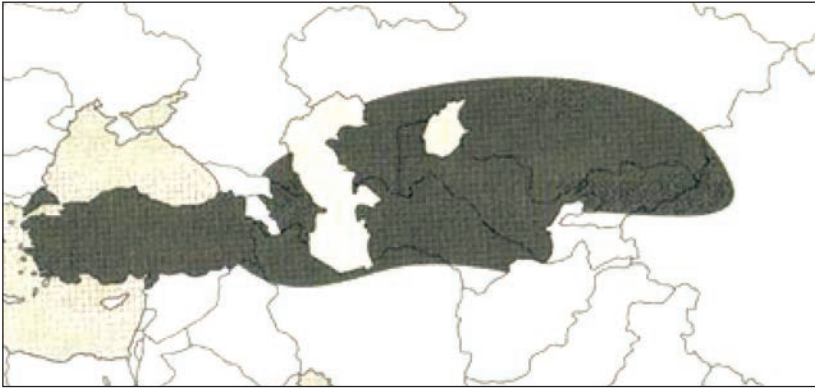

Мал. 10. Сфера геополітичних інтересів Франції за З. Бжезинським (світло-сіра межа)

Мал. 11. Держава сельджуків у XI–XIII ст

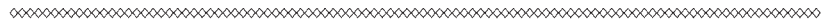
імперія – Османська (XIV–XX ст.) – охоплювала Близький Схід, Балкани й Північну Африку. Ареали цих двох держав керівництво сучасної Туреччини розглядає як зону свого регіонального лідерства. Якщо в Сирії, Іраку, Північній Африці (колишні османські провінції) така позиція обумовлена історико-геополітичними міркуваннями, то потенціальний вплив Туреччини на Азербайджан і країни Середньої Азії ґрунтується на спільному походженні тюркських народів. Легко помітити, що східний напрямок турецької зовнішньої політики графічно повторює контури давньої держави турків-сельджуків (мал. 12).

Мал. 12. Сфера геополітичних інтересів Туреччини
(за З. Бжезинським)

Згадуючи держави з імперськими традиціями, не можна оминути увагою Китай. Тамтешнє розуміння історії не протиставляє сучасну КНР і давньокитайські імперії, а бачить у ній результат послідовного розвитку китайської державності. Керівництво Китаю періодично повертається до розгляду якоїсь гострої зовнішньополітичної проблеми, проводячи відповідні історичні паралелі. Чільне місце при цьому відводиться аналізу злету й падіння імперій²⁰.

Найвищого територіального розвитку Китайська держава досягала за часів імперій Тан (VII–IX ст.) і Цин (XVII–XX ст.): перша простягалася на захід до Аральського моря, а «вісімдесят вісім

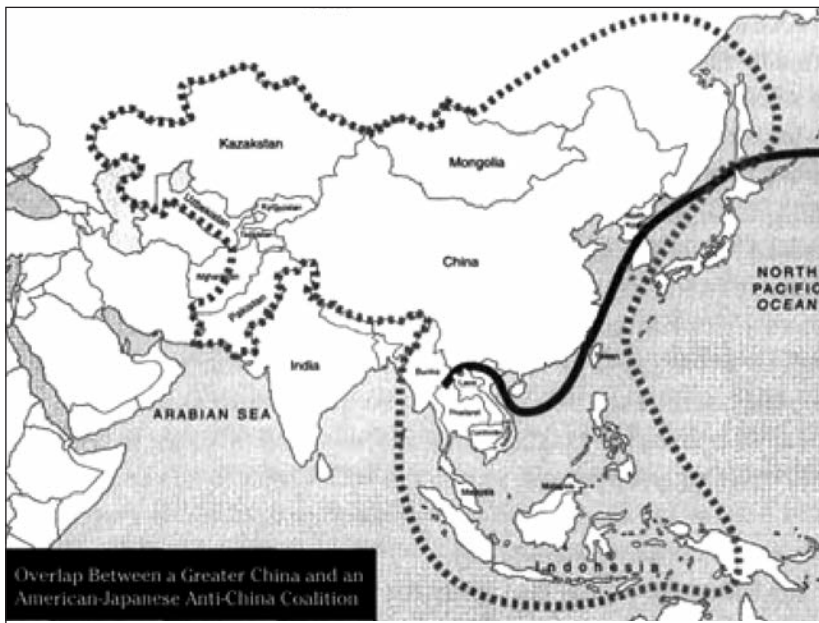

азійських народів» визнавали китайську зверхність (мал. 13); друга володіла сучасним російським Приамур'ям і Тувою, Монголією, східними районами Казахстану і Киргизстану. Правителі Кореї та Індокитаю були васалами Китаю. Колись встановлений контроль над означеними територіями залишив слід на віки й трансформувався у сферу геополітичного впливу сучасного Китаю (мал. 14). Варто провести паралель і з Британською співдружністю націй – сучасною формою колишньої Британської колоніальної імперії, – яка тримається тепер суто на авторитеті британської монархії.

Мал. 13. Імперія Тан і залежні країни (карта з Вікіпедії)

Спроби збереження якщо не політичного контролю, то бодай впливу на території, що були колись «своїми», часом не обмежуються культурою, економікою, дипломатією чи ідеологією. Новітня історія знає чимало прикладів фізичного відновлення давніх кордонів. Найбільш гіпертрофованим удаванням до минулого була зовнішня політика Італії в 1912–1943 рр. Відродження імперських

Мал. 14. Сфера геополітичних інтересів Китаю за З. Бжезінським (сірий пунктир)

традицій Давнього Риму проглядалось уже в анексії Лівії та Додеканесу внаслідок Триполітанської війни 1911–1912 рр. За результатами Першої світової війни Італія отримала Південний Тироль і частину Адріатичного узбережжя. 1919 р. італійські окупаційні війська з'явилися в Туреччині. Беніто Муссоліні, який прийшов до влади 1922 р., відкрито проголосив Італію спадкоємицею Римської імперії, що її вже не існувало півтори тисячі років. Б. Муссоліні запозичив давньоримську державну символіку й поставив за мету принаймні фрагментарно відтворити територію імперії. Першим кроком до цього стало загарбання Албанії (1939 р.). Від початку Другої світової війни італійські війська окупували Грецію, приморську частину Югославії, Корсику й прикордонні території Франції. Планувалося приєднання Єгипту, Тунісу, Мальти та італомовної частини Швейцарії. Винятком була завойована

1936 р. Ефіопія та стара колонія Сомалі, які не вписувалися в межі «давньоримського світу» (мал. 15). Зрештою агресор зазнав законної поразки, а його химерні плани залишилися промовистою ілюстрацією безвідповідальних політичних амбіцій.

Мал. 15. «Велика Італія» (карта з Вікіпедії)

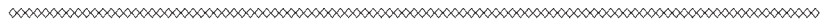
Мистецтво моделювання геополітичних ситуацій має враховувати навіть неймовірний, на перший погляд, розвиток подій. Вище розглядався найгірший сценарій для майбутньої Росії. Потенційна небезпека загрожує територіальній цілісності Сполучених Штатів. У першій половині XIX ст. Мексика була вдвічі більшою за територією, ніж тепер. Програна американсько-мексиканська війна (1846–1848 рр.) вартувала південній сусідці США сучасних Техасу, Каліфорнії, Невади, Арізони, Юти, Нью-Мексико й Колорадо – і ці втрати не забуті, тим паче, що в названих штатах живе чимало мексиканців (мал. 16)²¹. Американські політологи (З. Бжезинський, П. Б'юкенен) не виключають можливості «мексиканського реваншу», якщо колись Сполучені Штати охопить криза

Мал. 16. Мексиканські території, включені до складу США
(бежева смуга)

й вони втратять світову гегемонію. Глобальне потрясіння, яке спричинить послаблення США, може мати найгірші наслідки для Грузії, Тайваню, Південної Кореї, Білорусі, України, Афганістану, Пакистану, Ізраїлю – країн, прив’язаних до периферійних областей цивілізацій²².

Наведені приклади підтверджують сентенцію, що «немає нічого нового під сонцем» – огляд історичних карт дає розуміння сьогодення й передбачення майбутнього світу. Низку різночасових карт можна розглядати як причинну послідовність, і це допомагає вибудовувати узагальнені геополітичні моделі. Не обмежуючись відстеженням змін політичних кордонів, доцільно залучати до аналізу карти народів, релігій тощо. Вивчаючи зв’язки між ними й вишукуючи несуперечливі способи інтерпретацій, дослідник поєднує їх з умоглядними припущеннями про характер процесів у реальному світі.

Накладання картографованих ситуацій одна на одну виявляє потенційно нестійкі регіони – «розірвані країни» (за С. Хантингтоном), до яких він зараховує також Україну. Можливі потрясіння приховує політична карта Африки. Штучно встановлені в колоніальний період кордони не враховують історичного, етнічного та релігійного підтексту африканської дійсності й тримаються тільки на міжнародних домовленостях.

Ще складніша ситуація в Передній Азії, що її З. Бжезинський називає «Азійськими Балканами». Ісламістські повстанці-суніти в Сирії та Іраку декларують наміри відродити Халіфат у відомих кожному школяреві межах VIII ст. – від Іспанії до Індії. Натомість західні політологи не виключають можливості перекреслення кордонів у регіоні відповідно до етнічних і релігійних принципів (проблема Курдистану, Афганістан, розпад Іраку на шіїтську й сунітську частини), що віддалено нагадуватиме карту дезінтеграції Сельджуцької держави за часів Хрестових походів. Розбіжності поглядів на майбутнє світу віддзеркалюють протилежні геополітичні концепції: якщо Б. Муссоліні був упевнений, що державні кордони творять націю²³, то С. Хантингтон вважав, що ментальні межі є сильнішими за політичні. Історія знає обидва випадки.

Залишається погодитись, що, застосовуючи картографічний метод у геополітичних прогнозах, треба враховувати кілька критичних зауважень. По-перше, багато хто з істориків переконаний у тому, що історичні події значною мірою унікальні. Твердження О. Шпенглера й А. Тойнбі про наявність історичного еквівалента для всякого значущого явища або події не можуть бути точним критерієм. Свої теорії ці вчені обґрунтовували, скоріше, інтуїтивно. По-друге, складні системи з багатьма невідомими, яким є історичний процес, дуже важко бездоганно проаналізувати й пояснити їхню поведінку, врахувати всі нюанси. По-третє (а це впливає з другого), картографічний спосіб надто схематичний, і його застосування є намаганням пояснити складні явища за допомогою принципів, притаманних простим, що не завжди спрацює. І, по-четверте, історичні ситуації при всій їхній подібності ніколи не повторюються зі стовідсотковою точністю, тому дуже

часто геополітичні прогнози бувають помилковими або ж надто приблизними.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що геополітичні моделі, побудовані на основі історичних карт, забезпечують хоча й не точний, але об'єктивний, імовірний прогноз з багатоваріантним розвитком подій. Далі результати можна дослідити за допомогою теорії ймовірностей і обрати найперспективніший із варіантів.

¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.e-reading.ws. – Название с экрана.

² Тойнби А. Дж. Исследование истории. Возникновение, рост и распад цивилизаций. – М., 2009. – Т. 1. – С. 61.

³ Там же. – С. 52.

⁴ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М., 1998. – Т. 1. – С. 129.

⁵ Хантингтон С. Указ. соч.

⁶ Бжезинский З. Великая шахматная доска [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.royallib.ru. – Название с экрана.

⁷ Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-atlas. – К., 2001. – С. 100.

⁸ Лоза Ю.І. Історичний атлас України. – К., 2010. – С. 117.

⁹ Атлас. Історія середніх віків. 7 клас / Г. Кошова, Л. Хмара, Д. Ісаєв. – К., 2009. – С. 4.

¹⁰ Кіндер Г., Хільгеман В. Вказ. пр. – С. 408.

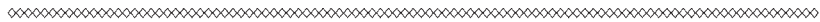
¹¹ Там само. – С. 522.

¹² Тойнби А. Дж. Указ. соч. – Т. 1. – С. 456.

¹³ Енциклопедія історії України / Голова ред. кол. В.А. Смолій. – К., 2005. – Т. 3. – С. 456.

¹⁴ Dzieje Polski. Atlas ilustrowany. – Warszawa, 2009. – S. 25, 76, 88, 356, 496.

¹⁵ Бжезинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.royallib.ru. – Название с экрана.

¹⁶ Кіндер Г., Хільгеман В. Вказ. пр. – С. 259.

¹⁷ Там само. – С. 302; Атлас з нової історії (XVI–XVIII ст.). 8 клас / Д. Ісаєв, О. Гісем, О. Мартинюк. – К., 2004. – С. 17; Reference Map of the European Provinces of Roman Empire [Electronic resource]. – Access mode: www.lib.utexas.edu/maps/historical/history_shepherd_1911.html. – The name of the screen.

¹⁸ Geschichtsatlas. – Brauschweig, 1992. – S. 64.

¹⁹ Атлас. Історія середніх віків. 7 клас... – С. 15.

²⁰ Бжезинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис ...

²¹ Атлас з нової історії (1789–1914 роки). 9 клас / О. Гісем, Д. Ісаєв, О. Мартинюк. – К., 2004. – С. 6.

²² Бжезинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис ...

²³ Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю.І. Рима-ренко. – К., 1996. – С. 868.

СТВОРЕННЯ «НАЦІОНАЛЬНОГО АТЛАСУ УКРАЇНИ» ЯК ЕТАП РОЗВИТКУ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ І КАРТОГРАФІЧНИХ ЗНАТЬ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Укладання історичних атласів України не має глибоких традицій, незважаючи на ґрунтовну джерельну базу, яка формувалася впродовж багатьох століть. Спираючись на значний доробок О.М. Лазаревського, Д.І. Багалія та Д.І. Яворницького в розвиток національного історико-картографічного знання, спроби створити перший атлас, що стосувався б історії України, були зроблені в 20-х рр. минулого століття зусиллями С. Рудницького та І. Крип'якевича¹. Але все ж їхні намагання залишилися не реалізованими через об'єктивні причини тодішньої внутрішньополітичної ситуації. Через певний проміжок часу блок історичних карт було вміщено в «Атлас України й сумежних країв» (1937 р.)².

Визначним та якісно новим етапом у розвитку історичного картографування стала друга половина ХХ ст., коли на урядовому рівні були прийняті рішення про створення національних атласів радянських республік, зокрема й УРСР. Основним рушієм історико-географічних та картографічних досліджень у Радянському Союзі був Сектор історичної географії та картографії Інституту історії АН СРСР, який і розробляв та готував до виходу «Історичний атлас СРСР»³. Доволі показовим і цілком закономірним видається таке вертикальне «підпорядкування» академічної науки в радянській державі.

Активний та швидкий розвиток історико-географічних і картографічних досліджень в УРСР припадає саме на 60–80-ті рр. ХХ ст., у зв'язку з прийнятим на урядовому, а потім уже й на академічному та університетському рівнях рішенням про створення академічного атласу «Історія українського народу та Української

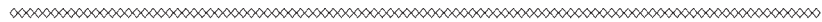
РСП», який би мав стати складовою частиною тритомного «Національного атласу України», що розроблявся згідно з постановою Президії АН УРСР від 18.06.1966 р.⁴

За ініціативою голови редакційної ради «Атласу природних умов і ресурсів УРСР», члена Президії АН УРСР П.М. Першина питання реалізації проекту атласу «Історія українського народу та Української РСР» було винесено на обговорення Другої міжвідомчої наукової конференції з комплексного картографування України. Слово на засіданні було надано тодішньому заступнику директора Інституту історії АН УРСР Ф.П. Шевченку, який у своєму виступі обґрунтував доцільність створення такого атласу як складової частини «Національного атласу України», а також окреслив основні етапи його реалізації та наголосив на перспективних завданнях авторського колективу проекту⁵. Таким чином, учасниками конференції була підтверджена наукова актуальність видання атласу, який мав на меті всебічно відобразити особливості природних умов, ресурсів, населення, культури, економіки й історії України.

Відомий історик А.В. Санцевич із цього приводу наголошував на широких перспективах подальшого розвитку історичної географії саме завдяки підготовці до видання даного атласу⁶. Уже заздалегідь було визначено кількість розділів – 12, до яких мали б увійти близько 250 карт, що охоплювали б час від заселення території України й до сучасності⁷. Було окреслено такі основні завдання:

- формування території України;
- зовнішні та внутрішні кордони країни;
- етнічний склад населення;
- розміщення й пересування населення українських земель;
- географія виробництва й господарських зв'язків в їхньому історичному розвитку;
- українська культура;
- інтерпретація найважливіших історичних подій⁸.

Що ж до томів «Національного атласу України», то передбачалося, що перший із них буде присвячено природним умовам і ресурсам, другий – економіці й культурі, третій – історії України та

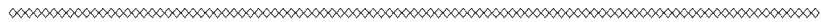

українського народу⁹. Провідними установами, які б мали займатися створенням цього видання, було визначено Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка, Раду з вивчення виробничих сил УРСР АН УРСР та Інститут історії АН УРСР¹⁰.

Рішення вищого керівництва партії щодо створення такого атласу відразу ж стало каталізатором активної наукової діяльності на цьому тлі, що вилилася в проведення конференцій картографів, фахових симпозіумів, видання наукових збірників. Безперечно, що й Інститут історії АН УРСР як профільна науково-дослідна установа включився до даного процесу. Потрібно було відразу визначити основні завдання та перспективи виконання проекту такого значення. Усі дискусії та обговорення, які мали місце серед наукових кіл, повинні були привести до спільного знаменника у вирішенні всіх питань та проблем, які б могли виникнути під час роботи.

Також потрібно зауважити, що підготовка атласу стала можливою завдяки активній розробці істориками та картографами певного систематизованого комплексу карт із історії України й Росії, та, як наслідок, їх відображенням на сторінках великих узагальнюючих досліджень з історії СРСР та УРСР. Серед останніх на окрему увагу заслуговують такі фундаментальні праці, як «Очерки истории СССР», 12-томна «История СССР. С древнейших времен до наших дней», 6-томна «Історія КППС», 8-томна «Історія Української РСР»¹¹. Дані видання були значним накопиченням досвіду та виступили вагомим науковим доробком на шляху реалізації проекту.

Сам же процес розробки атласу, як і реалізація будь-якого професійного та кваліфікованого проекту, передбачає ряд послідовних етапів, що мають на меті показати високий науковий рівень усього видання. Як вже зазначалося, до співпраці були залучені провідні наукові установи країни, а тому відповідно до цього був підписаний договір про творче співробітництво між Інститутом історії АН УРСР та Київським державним університетом ім. Т.Г.Шевченка й створено комплексну тематичну картографічну лабораторію, яка мала відігравати важливу роль в успішному виконанні авторської розробки атласу¹².

Звертаючись до проблеми створення атласу в Інституті історії АН УРСР, потрібно розглянути пропозиції та дискусії, що мали місце на сторінках «Українського історичного журналу» як профільного видання в країні.

Перші публікації носили дискусійний характер та стосувалися питань якомога більш всебічного висвітлення в майбутньому атласі всіх аспектів життєдіяльності українського народу в історичній ретроспективі. Разом із тим, дані обговорення, що виливалися у відгуки, пропозиції, зауваження, були адресовані видатному досліднику В.К. Яцунському, який, опублікувавши в липневому номері журналу статтю «Про створення історичного атласу України»¹³, де обґрунтував необхідність такого видання, можливо, мимохіть розгорнув активну наукову дискусію на сторінках часопису. Головними напрямками обговорень були наступні: картографічне наповнення¹⁴, джерельна база атласу¹⁵, міжгалузева співпраця¹⁶, структура¹⁷, історіографічна спадщина¹⁸.

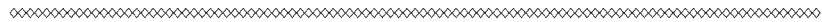
У подальші роки на сторінках часопису містилися повідомлення, що так чи інакше продовжували дискусію та порушували різноманітні проблеми при створенні атласу. Серед головних фундаментальних принципів майбутньої роботи над ним у науковому середовищі було вирішено виділити та погодити наступні:

- співпраця між істориками та представниками інших галузей знань через міждисциплінарний характер проекту;
- врахування радянського та світового досвіду картографування¹⁹;
- структура та наповнення картографічним матеріалом²⁰.

Усі пропозиції та зауваження були враховані в подальшому та знайшли своє відображення при безпосередній роботі над проектом історичного атласу.

Отже, звертаючись до планових завдань науковців із даного питання, потрібно відмітити основні складові, які були окреслені на початковому етапі роботи:

- фіксація закономірностей історичного розвитку українського народу крізь століття;
- відображення головних проблем історичної географії України – формування території, зовнішні та внутрішні кордони в

різні часи, етнічний склад, рух населення, географію економіки, військові події та явища, українська культура²¹.

Активна діяльність радянських істориків на ниві створення національних історичних атласів мала неабияке значення в плані формування світоглядних орієнтирів та культивування історії та культури кожної республіки. Праці такого масштабу вперше в СРСР на основі картографічної методики показали б природні ресурси та умови УРСР, населення, господарство, розвиток культури та багатовікову й складну історію українського народу²².

Враховуючи часово-просторову призму розвитку історичної науки на українських теренах, доцільно було б зазначити, що основними непорушними постулатами та орієнтирами для творців атласу залишалися загальновідомі та «непорушні» принципи марксистсько-ленінської методології. Тому й не дивно, що структура та зміст проекту формувалися на принципах партійності та історизму, щоправда, із залученням хронологічної відповідності викладу²³.

Незважаючи на методологічну єдність науковців, усе ж одним із найскладніших завдань, котре постало перед дослідниками на початковому етапі й без вирішення якого неможливо би було впевнено творити, залишалася проблема визначення території, що мала б досліджуватися, оскільки багатвікова історія українських земель була нерозривно пов'язана з історією того чи іншого державного утворення²⁴. Проте, з історичного погляду, кращим варіантом видається саме розгляд «сучасних державних кордонів»²⁵. Таке рішення було взяте за основу в подальшій роботі та сприяло кращій орієнтації дослідників під час їхніх розвідок та опрацювань карт. Усе ж доцільним буде відмітити той факт, що майбутній атлас не повною мірою, а то й необ'єктивно мав відображати всю минувшину українських земель. Розвиваючись на марксистсько-ленінських засадах, історична наука залежної УРСР мала висвітлювати лише «правильну» історію та бути локомотивом ідеологічного тиску в суспільстві. А тому всі патріотичні звитяги українського народу, які так чи інакше засуджувалися тогочасною політикою КПРС, не мали навіть права бути вміщеними на сторінках майбутнього видання. Тому й не дивно, що такий атлас мав розкривати «формування і розквіт української соціалістичної нації»²⁶.

Уже доволі скоро першими вагомими результатами на науковому поприщі міг похизуватися Інститут історії АН УРСР, який видав два випуски «Українського історико-географічного збірника» 1971 та 1972 рр. відповідно, де розглядалися питання історичної географії України з давніх часів та були вміщені праці, присвячені створенню науково-довідкового атласу «Історія українського народу й Української РСР».

Відразу ж потрібно відмітити, що програмна стаття першого випуску збірника була присвячена історико-географічним дослідженням в Україні в історичній ретроспективі, а також стану й завданням даних досліджень на сучасному етапі²⁷. Також вона висвітлювала й основні цілі збірника:

– сприяти розгортанню досліджень з історичної географії в УРСР;

– висвітлювати проблеми та питання історичної географії й картографії;

– приділяти увагу розробці джерелознавчої бази історичної географії;

– служити майданчиком для проведення творчих дискусій та обговорення проблем історичної географії УРСР²⁸.

Що ж стосується другого випуску збірника, то в ньому були вміщені, окрім історико-географічних досліджень української історії, і дві статті, які прямо стосувалися практичної реалізації плану зі створення атласу. Так, О.В. Молодчиков продовжив розгляд основних завдань та змісту майбутнього атласу. Автор робить акцент саме на наочності даного проекту, який дає поштовх паралельно двом діям – розвитку й нагромадженню історико-географічних і картографічних досліджень та розробці атласу²⁹. Основною ж ідеєю видання науковець визначає показ багатогранної історії українського народу на графічних і картографічних матеріалах³⁰.

М.О. Корольова, акцентуючи увагу на методичних розробках зі створення атласу, наголошує на його внутрішній єдності³¹. Вона зазначає, що атлас повинен повною мірою відбивати ще й загальний розвиток української історичної науки та показати основні напрями наукових досліджень і досягнуті результати³².

Реалізація цілей та завдань, що були поставлені перед науковцями, знайшла також своє відображення в цілому ряді фундаментальних праць, де був опублікований певний творчий доробок дослідників у галузі історичної географії та картографії. Такі колективні монографічні видання, як 2-томна «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К., 1967), 3-томна «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» (К., 1967–69), 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», 4-томна «Радянська енциклопедія історії України» (К., 1969–72) тощо містили значну кількість історичних карт, що репрезентують найвидатніші історичні події, економіку, культуру України, та виступали наочними доказами розвитку історико-географічних і картографічних знань у країні³³.

Через значний обсяг та багатоплановість атласу було вирішено розподілити обов'язки з його створення серед доволі численного авторського колективу висококваліфікованих спеціалістів із різноманітних періодів і проблем історії України. Так, на плечі науковців Інституту археології АН УРСР було покладено створення матеріалів, формулярів і проектів карт зі стародавньої історії. Картографічний матеріал з історії західноукраїнських земель було доручено підготувати Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Крім того, було залучено до співпраці й викладачів Київського, Львівського та Донецького державних університетів³⁴.

Історична географія та картографія мають міждисциплінарний характер та охоплюють широке коло питань, пов'язаних із фізичною, соціально-політичною, економічною, етнічною географією й розвитком населення на певній території. Саме поліпрофільність історичної географії мала якомога ширше відобразитися в атласі. Робота над проектом такого роду вимагала залучення фахівців-картографів, які повинні були попередньо отримати для роботи детально розроблені та опрацьовані формуляри для кожної з понад 300 визначених для історичного атласу карт³⁵.

Під час створення автентичних карт адміністративно-територіального поділу та населення на певний хронологічний період часто важко знайти такі джерела, які б піддавалися співставленню в часі. Також вагомою проблемою був лінгвістичний аспект,

оскільки давні джерела нерідко були написані іноземними мовами: польською, німецькою, угорською, румунською. Одиниці адміністративно-територіального поділу українських земель, що входили до сусідніх держав, в один і той самий період мали різні назви або змінювали підпорядкування. Історики мали навчитися мислити відповідно до вимог історичної географії, а картографи намагалися зрозуміти та усвідомити історичний процес.

Саме тому в перші роки проводилася велика організаційна, координаційна й науково-методична робота з визначення структури атласу, його авторського колективу, розробки формулярів та численних джерел, розроблялися принципи укладання, створення списку карт, їхнього оформлення, підготовки картографічної основи й програми для складання авторських ескізів³⁶.

Безпосередня ж підготовка атласу розпочалася 1979 р. та була ознаменована двома подіями: виділення коштів урядом УРСР на реалізацію проекту та, як наслідок першої, створення у відділі джерелознавства й допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР проблемної групи історичної географії та картографії, яку очолив член-кор. АН УРСР, доктор історичних наук, професор Ф.П. Шевченко³⁷. На групу покладалося остаточне редагування картографічного матеріалу, що надходив від авторського колективу спеціалістів провідних установ та вузів, які були залучені до цього процесу³⁸. У її складі були старший науковий співробітник, кандидат технічних наук О.Є. Маркова, старший науковий співробітник, кандидат історичних наук О.В. Молодчиков, молодший науковий співробітник, кандидат історичних наук Т.А. Балабушевич, молодший науковий співробітник Є.П. Степанович і старший інженер Л.А. Пономаренко³⁹. У 1979–84 рр. співробітники групи працювали над науковою темою «Історична географія і картографія», що мала загальнодержавне значення й була включена до народногосподарського плану згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 19 травня 1979 р. та розпорядженням Президії АН УРСР від 5 червня 1979 р.⁴⁰

Унікальність таких проектів і в тому, що картографування подій минулого здійснюється одночасно з історичним дослідженням, де карта являє собою форму та засіб відбиття результатів студювання

пewного проблемного кола питань⁴¹. У зв'язку з цим основними завданнями картографів є побудова картографічної моделі історичної дійсності на основі отримання історико-географічних даних та складання історичної карти з урахуванням вимог програми й законів картографічної інтерпретації⁴². А от компонування карти, засоби й докладність зображення об'єктів визначаються спільним погодженням двох спеціалістів відповідно до того, що необхідно й що можна показати на карті для розкриття теми за певного масштабу, формату та засобів зображення⁴³.

Отже, серед основних завдань вищезазначеної групи було редагування та розробка оригіналів авторських формулярів карт атласу. У вересні 1979 р. до співпраці залучено випускників Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка – стажистів-дослідників Н. Білокінь та В. Суховій, які розпочали роботу над створенням авторських ескізів карт під керівництвом О.Є. Маркової, яка розробляла картографічні формуляри та легенди карт⁴⁴.

Результати діяльності групи знайшли своє висвітлення на сторінках уже знайомого, але зі зміненою назвою збірника наукових праць⁴⁵. Також, одночасно з основною темою, група здійснила підготовку 102 карт і картосхем для багатотомної «Історії УРСР»⁴⁶.

1980 р. продовжувалася робота з підготовки формулярів і ескізів карт, вивчалися особливості їхнього складання, а також архівні, картографічні та інші джерела інформації. Цього часу до групи історичної географії та картографії долучилися випускники Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, стажисти-дослідники В. Гирявенко й Н. Скрябінська та ст. інженер-картограф О. Білоцерківський – фахівець із військової картографії⁴⁷.

Упродовж наступних років співробітники групи в складі відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін неодноразово виступали з доповідями на наукових конференціях і семінарах, на яких ознайомлювали наукову публіку зі своїми досягненнями зі створення перших оригінальних карт, читали лекції⁴⁸.

Того ж року вийшов друком підготовлений групою номер збірника «Історичні дослідження. Вітчизняна історія», в якому висвітлювалися деякі питання історичної географії України та приділялася увага матеріалам, що стосувалися створення атласу

історії УРСР. Так, О.Є. Маркова у своїй статті наголошує на тому, що для успішного створення історичної карти фаховому історику, який доволі слабо володіє картографічним методом, необхідно використовувати різноманітні форми співпраці – співавторство двох-трьох істориків або історика та спеціаліста з інших галузей знань і картографа. Це є найдієвішим результатом міжгалузевого співробітництва⁴⁹. Далі автор робить акцент на основних картографічних принципах, які мають використовуватися під час створення атласу історії УРСР. Серед головних напрямів використання картографічного методу дослідження для історико-географічних розвідок на особливу увагу заслуговують наступні:

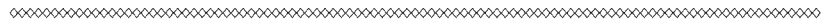
- вивчення історичних карт в історіографічних цілях;
- застосування різноманітних карт як історичних джерел;
- наукова розробка та складання нових історичних карт і атласів⁵⁰.

Необхідність підготовки карт для атласу сприяла зародженню нового напрямку історичної географії, що стосувався вивчення явищ культури та культурних зв'язків у географічному аспекті. Вагомий внесок у розвиток розробки даної проблематики зробили Ф.П. Шевченко⁵¹, Т.П. Демченко⁵², О.М. Дзюба⁵³ та Є.П. Степанович⁵⁴.

Що ж стосується такого напрямку історичної географії, як фізична історична географія, необхідно відмітити, що окремі питання були розглянуті П.П. Толочком⁵⁵ та Ф.А. Редьком⁵⁶ на сторінках «Українського історико-географічного збірника».

Історія народонаселення на українських теренах досліджувалася Я.Р. Дашкевичем⁵⁷, Г.В. Боряком⁵⁸, М.Г. Крикуном⁵⁹. Результатом діяльності науковців стало вирішення ряду проблемних питань, що були пов'язані з межами Брацлавського воеводства в XVI–XVIII ст. та населенням Правобережної України XVI ст.

Загалом, 80-ті рр. минулого століття в плані розробки проекту атласу пройшли в активній фазі відпрацювання структури, списку карт і методичних принципів їхнього створення, вивчення першоджерел, збірників документів, фундаментальних комплексних монографій, які б забезпечили професійний науковий

рівень. Потужним засобом апробації історичної частини «Національного атласу України» стали семінари з історичної географії та картографії Сектору історичної географії Інституту історії СРСР АН СРСР та Сектору історичної географії і картографії Інституту історії АН УРСР, у ході яких узгоджувалися дискусійні питання щодо змісту і форм карт, структури видання⁶⁰. Потрібно визнати, що, незважаючи на оптимістичну заяву директора Інституту історії АН УРСР Ю.Ю. Кондуфора про заплановане передання матеріалів атласу до друку наприкінці 11-ї п'ятирічки, на кінець 1980-х рр. завершення проекту так і не сталося. Проте ідея створення атласу, а також відповідні теоретичні та методичні розробки збагатили та урізноманітнили формування національної наукової школи історичної географії й картографії.

Зміна геополітичної та внутрішньополітичної ситуації, зокрема, після розпаду СРСР, та, як наслідок, створення незалежної української держави «поховало» марксистсько-ленінську методологію, що спричинило перегляд концепції історії України, відкриття замовчуваних історичних фактів, подій, явищ. Також «камнем спотикання» стала відсутність фінансування. До того ж, матеріал готувався до друку російською мовою, що в умовах формування національної суверенної держави було недоречним. Саме тому на всіх рівнях розвитку історичної науки розпочинається критичний перегляд наукового проекту задля більш повного й неупередженого доопрацювання історичного атласу. Отже, доведений на початку 1990-х рр. Вінницькою картографічною фабрикою до стадії кольорової проби⁶¹ «Атлас історії українського народу і Української РСР» так і не побачив світ.

Завдяки дослідженням істориків Інституту історії АН УРСР та учених-картографів, долучених до співпраці, можна стверджувати, що в 60–80-х рр. ХХ ст. сформувався київський осередок (школа) української історичної географії та картографії, фундаторами та представниками якої були співробітники Інституту історії АН УРСР – Ф.П. Шевченко, Л.А. Пономаренко, О.Є. Маркова, Т.А. Балабушевич, Г.В. Боряк, С.Б. Хведченя та ін.

¹ Атлас історії України / Гол. редкол. В.А. Смолій; упор. Д.В. Ісаєв. –

К., 2012. – С. 4.

² Атлас України й сумежних країв / Під ред. В. Кубійовича. – Львів, 1937.

³ *Гуржій І.О., Молодчиков О.В.* Стан і завдання історико-географічних досліджень на Україні // Український історико-географічний збірник. – 1971. – № 1. – С. 7.

⁴ *Маркова О.Є., Молодчиков О.В.* До створення Атласу історії Української РСР // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1979. – № 4. – С. 77.

⁵ *Харченко А.С.* Про створення Національного атласу Української РСР та його складової частини – історичного атласу // УІЖ. – 1966. – № 4. – С. 83.

⁶ *Санцевич А.В.* Українська радянська історична наука в 1971 р. // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – 1973. – № 6. – С. 18.

⁷ Там само. – С. 31

⁸ Там само.

⁹ *Гуржій І.О., Молодчиков О.В.* Проблеми історичної географії в атласі «Історія українського народу і Української РСР» // Вісник АН УРСР. – 1971. – № 11. – С. 45.

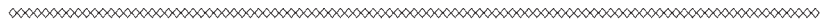
¹⁰ *Харченко А.С.* Розвиток атласного комплексного географічного картографування Української РСР // Український історико-географічний збірник. – 1971. – № 1. – С. 58.

¹¹ Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР, членом-кореспондентом АН УРСР Ю.Ю. Кондуфором про створення «Атласу історії Української РСР» // УІЖ. – 1981. – № 12. – С. 22.

¹² *Маркова О.Є., Молодчиков О.В.* Вказ. пр. – С. 78.

¹³ *Яцунський В.К.* Про створення історичного атласу України // УІЖ. – 1965. – № 7. – С. 30–34.

¹⁴ *Вірник Д.Ф.* Глибоко відобразити в атласі соціально-економічну історію // УІЖ. – 1965. – № 8. – С. 96–97; *Наулко В.І.* Про карти населення // УІЖ. – 1965. – № 8. – С. 97–99; *Крип'якевич І.П.* Скласти проект історичного атласа України // УІЖ. – 1965. – № 9. – С. 105–106; *Жилко Ф.Т.* Історичний атлас України – внесок у розвиток суспільних наук // УІЖ. – 1965. – № 9. – С. 106–108; *Ткаченко М.М.* Про тематику карт історичного атласа // УІЖ. – 1965. – № 11. – С. 110–111.

¹⁵ *Перковський А.Л.* Організувати вивчення джерел для атласа // УІЖ. – 1965. – № 9. – С. 108–110; *Компан О.С.* Демографія в історичному атласі // УІЖ. – 1965. – № 11. – С. 111–113.

¹⁶ *Шовкопляс І.Г.* Цінна пропозиція // УІЖ. – 1965. – № 8. – С. 95–96.

¹⁷ *Бутич І.Л.* Деякі думки з приводу створення історичного атласа України // УІЖ. – 1965. – № 10. – С. 100–102.

¹⁸ *Сарбей В.Г.* Актуальна проблема історіографії // УІЖ. – 1965. – № 10. – С. 98–100.

¹⁹ *Жупанський Я.І., Сидор Б.Й.* До питання про створення історичного атласа України // УІЖ. – 1966. – № 2. – С. 98.

²⁰ *Харченко А.С.* Про створення національного атласа Української РСР... – С. 83–85; *Шевченко Ф.П.* Про структуру та список карт історичного атласа України // УІЖ. – 1966. – № 4. – С. 85–91.

²¹ *Гуржій І.О., Молодчиков О.В.* Проблеми історичної географії... – С. 46.

²² *Юрченко А.В.* Обговорення питань історичної географії // УІЖ. – 1970. – № 6. – С. 152.

²³ Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР... – С. 23.

²⁴ Там само. – С. 47.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С. 53.

²⁷ *Гуржій І.О., Молодчиков О.В.* Стан і завдання історико-географічних досліджень на Україні. – С. 3–33.

²⁸ Там само.

²⁹ *Молодчиков О.В.* Основні завдання і зміст атласу «Історія українського народу і Української РСР» // Український історико-географічний збірник. – 1972. – № 2. – С. 4.

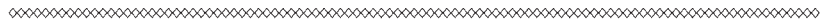
³⁰ Там само.

³¹ *Корольова М.О.* Про методичні основи розробки комплексного наукового атласу «Історія українського народу і Української РСР» // Український історико-географічний збірник. – 1972. – № 2. – С. 20.

³² Там само.

³³ Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР... – С. 24.

³⁴ Там само. – С. 25.

³⁵ *Дмитрієнко М.Ф., Попельницька О.О.* Проблеми історичної географії у висвітленні праць відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України (1994–2004 рр.) // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2004. – № 7. – С. 8.

³⁶ *Маркова О.Є.* Стан роботи і досвід підготовки карт дожовтневого періоду для «Атласу історії Української РСР» // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С. 3.

³⁷ Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР... – С. 26.

³⁸ Там само. – С. 25.

³⁹ *Дмитрієнко М.Ф., Попельницька О.О.* Вказ. пр. – С. 9.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ *Іваньков П.О.* Співробітництво істориків і картографів у розробці науково-довідкових історичних карт // УІЖ. – 1980. – № 8. – С. 86.

⁴² Там само. – С. 87.

⁴³ Там само.

⁴⁴ *Дмитрієнко М.Ф., Попельницька О.О.* Вказ. пр. – С. 10.

⁴⁵ Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1988.

⁴⁶ *Маркова О.Є.* Вказ. пр. – С. 10.

⁴⁷ *Дмитрієнко М.Ф., Попельницька О.О.* Вказ. пр. – С. 10.

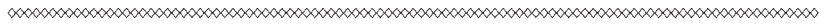
⁴⁸ *Коваленко Л.А., Кукурудзяк М.Г., Завальнюк О.М.* Наукова конференція «Проблеми історичної географії Поділля» // УІЖ. – 1983. – № 1. – С. 158; *Маркова О.Є., Степанович Є.П.* Семінар з історичної географії та картографії // УІЖ. – 1983. – № 7. – С. 158.

⁴⁹ *Маркова О.Є.* Картографічні принципи розробки «Атласу історії Української РСР» // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Зб. наук. праць. – К., 1981. – № 7. – С. 3.

⁵⁰ Там само. – С. 5.

⁵¹ *Шевченко Ф.П.* Роль Київської академії в культурних зв'язках України з балканськими країнами у XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Зб. наук. праць. – К., 1982. – № 8. – С. 107–114.

⁵² *Демченко Т.П.* Мережа освітніх закладів, утворених на Україні відділеннями російського технічного товариства // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Зб. наук. праць. – К., 1982. – № 8. – С. 99–107.

⁵³ *Дзюба О.М.* Культурні взаємини між українськими і білоруськими містами кінця XVI – початку XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Зб. наук. праць. – К., 1985. – № 11. – С. 70–75.

⁵⁴ *Степанович Є.П.* Мережа учбових закладів України у другій половині XIX – початку XX ст. (початкові, середні та спеціальні) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Зб. наук. праць. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 25–29.

⁵⁵ *Толочко П.П.* Історико-географічні умови виникнення Києва // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – № 1. – С. 60–71.

⁵⁶ *Редько Ф.А.* Історико-географічна характеристика Нижнього Подніпров'я 70–80-х років XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – № 1. – С. 70–85.

⁵⁷ *Дашкевич Я.Р.* Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Зб. наук. праць. – К., 1985. – № 11. – С. 85–90.

⁵⁸ *Боряк Г.В.* Територія і залюдненість Брацлавщини в першій половині XVI ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Зб. наук. праць. – К., 1985. – № 11. – С. 63–70.

⁵⁹ *Крикун М.Г.* Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Зб. наук. праць. – К., 1982. – № 8. – С. 88–99.

⁶⁰ *Маркова О.Є., Степанович Є.П.* Вказ. пр. – С. 158–159.

⁶¹ *Сосса Р.І.* Дослідження з історії картографії України // УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 183.

УКРАЇНЦІ НА ЕТНІЧНИХ КАРТАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Посилення національно-визвольних рухів у Європі в першій половині XIX ст., процес формування націй, загострення національних конфліктів у багатонаціональних імперіях Європи спричинили необхідність вивчення етнічного складу держав та окреслення території проживання кожного народу. Поряд з етнографічними та статистичними дослідженнями почали з'являтися етнічні карти, що ґрунтувались на науковій основі, офіційних статистичних даних. Зокрема, це мапи Я. Чапловича, П. Шафарика, Г. Берггауса.

Етнічні карти окресленого періоду вивчені недостатньо. Частково їх досліджували вітчизняні науковці С. Рудницький¹, С. Томашівський², Ф. Максименко³, І. Ровенчак і А. Сімутіна⁴, Р. Сосса⁵, чеський вчений Й. Гурський⁶.

Однією з перших етнічних мап, на якій зображено розселення українців, є «Ethnographische Karte des Königreichs Ungern sammt Croatien, Slavonien, der ungrischen Militärgrenze und der Seeküste» («Етнографічна карта Королівства Угорщини, Хорватії, Славонії і угорського Військового кордону») німецькою мовою відомого словацького письменника та громадського діяча Яна Чапловича (1780–1847). На ній зображено тільки територію українського Закарпаття, яке входило до складу угорської частини Австрійської монархії. Це – одна з перших спроб проілюструвати етнічний склад населення багатонаціональної Австрійської імперії.

Карта долучалась до першої частини праці Я. Чапловича «Gemälde von Ungern» («Описи Угорщини»)⁷, виданої в Пешті 1829 р. Основу цього дослідження склали результати часткового перепису (ревізії) населення Австрійської монархії 1753–1754 рр. і першого регулярного перепису, який розпочався 1818 р.

У праці зазначено, що русинів нараховується 359 тисяч, вони поділяються на лісаків, лемаків та інших, замешкують повністю тільки один комітат, разом з іншими народами проживають у 13 комітатах, як більшість – у трьох: Березькому, Угочанському,

Мармароському, за релігією всі греко-католики⁸. Автор відмітив також швидке (удвічі) збільшення населення серед русинів і волахів (румунів) у цих комітатах за останні п'ятдесят років⁹. Проте це не означало зростання кількості тих, хто розмовляє по-руськи (по-українськи). Навпаки, через те, що русини частково приставали до словаків чи мадярів, кількість руськомовних зменшилась¹⁰.

Згадана карта укладена за мапами Угорщини словацького картографа Яна Ліпського (1766–1826), створена способом ареалів, кольорового фону й написів у форматі 28x37 см, масштаб не вказаний. На ній показано розселення дев'яти народів у політичних кордонах Угорського королівства, зокрема українців (на карті «рутенів») – жовтим кольором; а також адміністративні межі між комітатами й повітами, гідрографічну мережу, незначну кількість населених пунктів.

Українсько-словацька етнічна межа від кордону з Галичиною входить у Південну Лемківщину й прямує на південний схід, охоплює Зборів, минає Бардіїв, прямує на південь до Ганушавців і далі до Требішова, охоплюючи Михаловці (проходить сучасними північно-східними районами Прешовського краю Словаччини).

Українсько-угорська етнічна межа вгнутою до півночі дугою йде на схід, охоплюючи Середнє, і на південний схід, минаючи Добронь, через Жнятине, Береги, минаючи Берегове правим берегом річки Самош, не доходячи до Сатмар Неметі, повертає на північний схід (проходить сучасною територією Закарпатської області України).

Українсько-румунська етнічна межа, охоплюючи Шаркиз, повертає на північ, оминає Герцу та йде на південний схід до Біксаду й далі на схід до Руськової, охоплює її й прямує на північний схід до кордону з Галичиною (проходить північними частинами округів Сату-Маре й Марамуреш Румунії).

Українські етнічні межі зображені досить схематично, крім того, як зазначав С. Томашівський, «зовсім хибно»¹¹: з заходу українська територія зменшена (західна частина українсько-словацької етнічної межі), а зі сходу – сильно збільшена (східна частина українсько-словацької та українсько-румунської етнічних межі).

На українській етнічній території позначено ареали розселення: сотаків (Szotakeria)¹² з населеними пунктами Ганушавці, Строків, Снина, Гуменне; угорців (Мукачеве й Сигіт з околицями); німців (Шенборн з околицями).

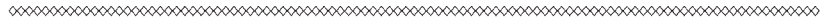
Винятково важливою для обґрунтування окремішності українців стала карта чеського вченого Павла Йозефа Шафарика (1795–1861) «Slovanský zeměvid» («Слов'янські землі»)¹³, яка побачила світ 1842 р. у Празі.

Задум укласти карту розселення слов'янських народів на початок ХІХ ст. виник у П. Шафарика під час роботи над книгою «Slovanské starožitnosti» («Слов'янські старожитності»)¹⁴. Допомогу в цьому надав небіж ученого Ян Шафарик, і 1838 р. мапа була готова. Кошти на друкування виділила Російська академія наук, і 1839 р. їй було віддано на гравіювання чеському картографу Венцеславу Меркласу (1809–1867)¹⁵. 1842 р., крім карти, П. Шафарик опублікував монографію «Slovanský Národopis» («Слов'янська етнографія»)¹⁶, яка слугувала доповненням до мапи. Популярність карти й монографії сприяла повторним виданням останньої 1842 р. і 1849 р., а 1843 р. монографію було видано в Москві в перекладі Осипа Бодянського¹⁷. Карта ж залишалась не перекладеною, оскільки В. Мерклас не володів російською мовою, а друкування мапи в Росії було неможливим технічно. Тому П. Шафарик надіслав своєму перекладачеві 250 примірників карти, які й були долучені до монографії¹⁸. Згодом праця П. Шафарика «Слов'янська етнографія» була перекладена польською й німецькою мовами. Чеською мовою «Слов'янська етнографія» й долучена до неї карта «Слов'янські землі» були перевидані ще раз 1955 р.¹⁹

Картографічною основою мапи «Слов'янські землі» стала відповідна частина карти Європи Б.Г. Рейманна, що була видана в Берліні, яка через свою застарілість, як зазначав П. Шафарик у вступі до «Слов'янської етнографії», потребувала повної переробки²⁰.

Карта «Слов'янські землі» укладена на основі опрацювання вченим великої кількості офіційних статистичних джерел, зокрема матеріалів перших регулярних переписів населення в Австрії в 1818–1830, 1834–1846 рр., карт, відомостей, одержаних від слов'янських етнографів, філологів, географів із різних куточків Європи, а також результатів особистих досліджень²¹.

Відомості про українську етнічну територію та українсько-польську етнічну межу П. Шафарик отримав від О. Бодянського й М. Касторського²², про українсько-румунську етнічну межу та населення Буковини – від В. Мацієвського. Крім того, для укладання

карти були використані матеріали, які надіслали І. Вагилевич, Д. Зубрицький, ректор Чернівецької семінарії В. Сухопан, М. Кір'яков. При визначенні топонімії Галичини значну допомогу автор отримав від Я. Головацького. Українсько-словацьку етнічну межу П. Шафарик визначив на основі власних досліджень²³.

Карта створена технікою мідериту, розфарбована від руки, формат 55 x 76 см, масштаб – у географічних милях, близько 1:4 500 000, у лівому верхньому куті розташована невелика додаткова етнічна карта-врізка Північно-Західної Росії (розміром – 9 x 14 см).

Способами ареалів і кольорового фону зображено розселення семи слов'янських народів на теренах Східної Європи, визначено їхні етнічні межі, позначено місця компактного проживання інших народів на цих землях. Усі слов'янські народи зображено зеленою фарбою, етнічні межі між ними – лініями різних кольорів. Крім того, позначено політичні кордони, гідрографічну мережу, достатньо багато населених пунктів.

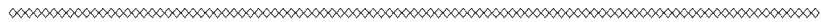
Варто зазначити, що при визначенні топонімії автор наніс на карту назви населених пунктів, які вживало корінне населення – селяни. Тому на українській суцільній етнічній території їх подано в українській транскрипції.

Східні слов'яни, за картою П. Шафарика, поділяються на росіян, українців (малорусів), білорусів і новгородців.

Українські етнічні межі зображені так:

– українсько-польська етнічна межа починається біля Сарнаків на річці Західний Буг, далі тягнеться в південному напрямку до Білої, Межиріччя, Радина й Вогина, охоплює Сосновицю, Уршулін і Рухачів, досягає річки Вепр, по якій прямує до Красноставу, відтак тягнеться на південний захід до Туробіна й на південь, омине Горай, доходить до Крешова, Лежайська, охоплює Переворськ, Дубецько, Динів, доходить до Березова, оминає його з півдня й прямує до Коросна й Дуклі, повертає на захід і, звиваючись, тягнеться до Ясла, Нового Санчу і на південь – до Північної (проходить сучасними східними теренами Любельського, південними Підкарпатського і південно-східними Малопольського воєводств Польщі);

– українсько-словацька етнічна межа проходить від Північної в південно-східному напрямку до Бардіїва, звиваючись, – до

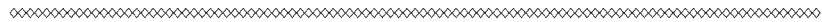
Стропкова, Гуменного, Сечовців і річки Уж (проходить сучасними північно-східними районами Прешовського краю Словаччини);

– українсько-угорська етнічна межа тягнеться по річці Уж у південно-східному напрямку до Ужгорода, далі – до Мукачєвого, Берегів, Виноградова, Гальмі (проходить сучасною територією Закарпатської області України);

– українсько-румунська етнічна межа прямує від Гальмі до Хуста, Вишкова, Довгого Поля, Сігета, уздовж річки Тиси – до Ясіні, сягає витоків річок Прут і Черемош, далі тягнеться вздовж річки Черемош, доходить до Чернівців і Хотина, відтак правим берегом Дністра прямує до Цекинівки, на лівому березі Дністра оминає Каменку, Рибницю, далі тягнеться вздовж Дністра до Дністровського лиману й узбережжя Чорного моря (проходить північними частинами округів Сату-Маре й Марамуреш Румунії, сучасною територією Чернівецької й Одеської областей України). Уся Бессарабія означена румунською;

– українсько-білоруська етнічна межа починається західніше Сарнак, прямує на південний схід по річці Західний Буг через Немирів до Берестя й на південь до Терешполя, Коденя, Славатичів, Володави, далі, звиваючись, – на північний схід, оминає Мокряни, досягає витоків річки Піни, прямує на південний схід, пересікаючи річки Прип'ять і Стохід, повертає на схід до річки Горині між Дубровицею й Століном, далі тягнеться на південний схід, оминає Глинне, прямує на схід до Словечного, повертає на північний схід до Скородного й по річці Славечній прямує до річки Прип'ять, уздовж неї доходить до річки Дніпро, по Дніпру тягнеться на північ до Лосєва й гирла річки Сож, далі у північно-східному напрямку через Добрянку – до річки Снови, відтак – до Нового Міста, Мглина й Луковиців; до української суцільної етнічної території зараховано Стародубщину (проходить сучасними північними теренами Любельського воєводства Польщі, південними – Брестської й Гомельської областей Білорусі та Брянської області Російської Федерації);

– українсько-російська етнічна межа починається на північ від Луковиців і проходить, звиваючись, у південно-східному напрямі через Вигонські постоялі двори, Погар, Толстодубову, Крупець, входить в українську територію російським півостровом до Коно-

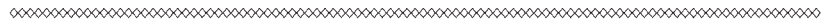
топа, прямує в східному напрямку до Суджі, Золочева, Липців, Вовчанська, Бирюка, Острогжська, досягає річки Дон, тримаючись якої, іде на південний схід до Казанської, Нижнього Мамона, Богучар, Біловодська й сягає річки Сіверський Донець біля гирла річки Айдар, по Сіверському Дінцю тягнеться на південний схід до Каменської, не доходячи до якої, повертає на південний захід до Кам'яного, Ольховатки, Андріївки, Багатирия, відтак на південь до Старомлинівки, Красноі Поляни, і прямує на південний захід до Олексіївки, Кирилівки, Вільного, Токмака, Кронталя, Семенівки, Каракуї, Перекопа й Каркінітської затоки (проходить територією сучасної Брянської області Росії, зі сходу входить у Сумську область України, тримається сучасного українського державного кордону з Росією в Харківській області, проходить південно-східними теренами Белгородської й південними Воронежської, північними Ростовської областей Росії, південними територіями Луганської, Донецької, Запорізької й Херсонської областей України). Крим і Приазов'я до Таганрога означені як території, де живуть татари (Крим), ногайці, німці та греки.

Українською зображена й Кубань. Етнічну межу тут проведено від річки Єї на півночі до річки Кубань на півдні, на заході від узбережжя Азовського моря до річки Середній Єгорлик і Усть-Лабінської на сході (охоплює майже всю сучасну територію Краснодарського краю Росії).

На карті зображено також розселення інших народів на українських землях: поляків – у Галичині біля Яслисьок і Хирова; сербів – на північ від сучасного Кіровограда; німців – у Галичині (південніше Львова й понад річкою Лімницею), на півдні (понад річкою Південний Буг із півночі від Миколаєва, західніше Одеси, у Буджаку, понад річкою Дніпро біля сучасного Дніпропетровська, у Криму), на півночі в Чернігівщині; болгар – у Буджаку; греків – у Приазов'ї (понад річкою Кальміус і біля Таганрога), у Криму біля Балаклави.

Карта й монографія П. Шафарика мали великий вплив на політичне та культурне життя кожного слов'янського народу, стали «новим словом і в славістиці, і в етнічній картографії»²⁴.

Карта «Слов'янські землі» вперше подала цілісне уявлення про розселення слов'янських народів.

Особливо важливе значення вона мала для українців, оскільки в ній, за висловом К. Студинського, «Шафарик визначив малоруському нарiччю окреме, самостiйне мiсце помiж слов'янськими мовами з його нацiональною територiєю, з його мовними питоменностями, статистикою, державною приналежнiстю та вiросповiданням»²⁵ усупереч тогочасним полiтичним поглядам. Зображення українських земель єдиним цiлим пiдкреслювало неприроднiсть i несправедливiсть їхнього подiлу мiж рiзними державами. На цiй картi українцi були вперше показанi як окрема нацiя. Саме тому праця П. Шафарика була високо оцiнена українськими вченими, письменниками, громадськiстю.

Я. Головацький писав: «Землевид словенський» первий представив свiтовi 15-мiльйонний народ – очертив, означив його...»²⁶.

Т. Шевченко присвятив П. Шафарику поему «Єретик», де є такі слова: «Слава тобі, Шафарику, вoвiки i вiки, що звiв еси в одне море слов'янськiї рiки»²⁷.

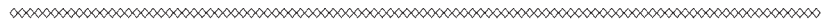
С. Рудницький вважав, що карта П. Шафарика «Слов'янськi землi» дала «перше наукове розслiдження й картографiчне представлення етнографiчних меж українського народу»²⁸, вона добре представила загальний обсяг українських земель, на нiй вперше було нанесено українськi географiчнi назви²⁹.

Її важливiсть для науки полягає ще й у тому, що на нiй було вперше подано топонiмiю мовою корiнного населення кожного краю.

Працi П. Шафарика довгий час використовувались iншими картографами для створення власних мап. Щодо зображення українськoї суцiльної етнiчної територiї, то вiдповiдну частину карти вченого практично без змiн скопiював Г. Берггаус³⁰, вона лягла в основу мап Й. Гойфлера³¹, Р.А. Фрoлiха³².

Саме тому працi П. Шафарика не втратили своєї актуальностi донинi. Використання цих джерел особливо важливе в етнокартографiчних дослiдженнях українських земель.

Укладанням етнiчних карт у Нiмеччинi в ХІХ ст. займався вiдомий учений-картограф Гайнрiх Берггаус (1797–1884), котрий був автором численних карт i атласiв. Етнiчнi мапи вiн почав публiкувати в атласах свiту.

Як зазначено на мапі, «Ethnographische Karte von Europa» («Етнографічна карта Європи») укладена Г. Берггаусом на основі географічних даних Ф. фон Штюльпнагеля в березні 1845 р. і вигравіювана в листопаді 1846 р. Її публікація представлена в другому томі «Dr. Heinrich Berghaus' Physikalischer Atlas» («Фізичного атласу доктора Гайнріха Берггауса») у розділі «Ethnographie» («Етнографія»). Мапа укладена на чотирьох аркушах (№ 5–8) загальним розміром 70 x 88 см, масштаб 1:6 000 000³³.

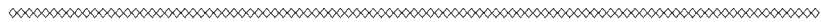
Карта створена способами кольорового фону, написів і ареалів. Українська етнічна територія зображена на аркушах 6 і 8. Території розселення слов'ян позначені жовтою фарбою, а кожного окремого народу відмічені лініями й написами. Українці позначені як малоруси. Суцільна українська етнічна територія зображена так:

– українсько-польська етнічна межа від Білої тягнеться на південь, оминає Радин, Люблін, проходить через Красностав, охоплює Замостя, Томашів, Ярослав, Перемишль, Сянік, повертає на захід через Ясло й біля Нового Санчу – на південь (проходить сучасними східними теренами Любельського, південними Підкарпатського й південно-східними Малопольського воєводств Польщі);

– українсько-словацька етнічна межа прямує на південний схід, оминаючи зі сходу Кежмарок, Пряшів, Кошиці (проходить сучасними північно-східними районами Прешовського краю Словаччини);

– українсько-угорська етнічна межа починається на північному сході від Уйгеля, творить, звиваючись, острови угорців (мадярів) і українців і проходить через Ужгород, Мукачеве. Біля Виноградова вклинюється в угорську територію на захід і південь аж до Сатмар Неметі, утворюючи великі півострови українського етносу. Від Виноградова вона прямує на схід до Сигота (проходить сучасною територією Закарпатської області України);

– українсько-румунська етнічна межа від Сигота проходить на північ, утворюючи вузький півострів румунів, повертається назад і прямує на північний схід, охоплюючи Кути, Снятин, Чернівці, Хотин, до Могилева-Подільського, охоплює Ямпіль, минає Балту, лівим берегом річки Дністер прямує до Дністровського лиману й Чорного моря, минаючи Дубоссари, Григоріополь, Тирасполь (проходить північними частинами округів Сагу-Маре й Марамуреш Румунії, сучасною територією Чернівецької та Одеської областей України);

– українсько-білоруська етнічна межа починається від Білої, минає Берестя, вздовж річки Західний Буг (на карті – Буг) тягнеться на південь до витоків річки Прип'ять, звідси на північний схід до Дніпровсько-Бузького каналу, на південь – до Каменя-Каширського, на схід, оминаючи Скородне, – до річки Прип'ять і по ній – до Дніпра, по ньому – на північ до Лоева, відтак – на схід до річки Снови поблизу Городні й на північний захід до річки Іпуть, південніше Нового Міста, і далі на північ по цій річці до Суража та її джерел, де починається українсько-російська етнічна межа (проходить сучасними північними теренами Любельського воєводства Польщі, південними – Брестської й Гомельської областей Білорусі та Брянської області Російської Федерації);

– українсько-російська етнічна межа від джерел річки Іпуть прямує на схід до верхів'я річки Судость, звідки повертає на південь і досягає Десни північніше гирла річки Судость, відтак тягнеться на південний схід, оминаючи Севськ і Рильськ, а на південному заході – Путивль, охоплює Білопілья, Суми, Миропілья, Золочів біля Харкова, прямує на схід до Вовчанська, охоплює Валуйки, на півночі Лівенку й Бирюч, доходить до Острогожська й річки Дон, по якій проходить на південь до Казанської, охоплюючи Богучар, далі прямує на південний захід до річки Сіверський Дінець, по ній – до Слов'яносербська, на піввіддалі між Слов'яносербськом і Каменською, повертає на південний захід до Іванівської та Константинополя (проходить територією сучасної Брянської області Росії, зі сходу входить у Сумську область України, тримається сучасного українського державного кордону з Росією в Харківській області, проходить південно-східними теренами Белгородської й південними Вороного, північними Ростовської областей Росії, південними територіями Луганської, Донецької, Запорізької й Херсонської областей України).

Крим і узбережжя Азовського моря до Таганрога зображені як татарські, з островами греків та німців. Українською місцевістю тут є тільки Генічеськ.

На карті позначені також ареали розселення: німців – понад річками Дніпро (біля Дніпропетровська, Запоріжжя, Берислава) і Південний Буг (біля Миколаєва), а також між Одесою й Овідіополем,

біля Кіровограда, Львова, Івано-Франківська; сербів – між річками Синюха й Дніпро.

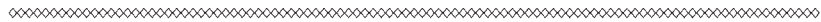
Фактично українську етнічну територію на карті зображено так, як у П. Шафарика, але менше позначено населених пунктів, причому ключовими переважно є зовсім інші, ніж у нього. Крім того, як українська етнічна територія не позначена Кубань.

Докладніше українські етнічні межі з поляками в Галичині, словаками, угорцями й румунами показано на «Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie» («Етнографічній карті Австрійської монархії»), що була укладена Г. Берггаусом 1845 р., надрукована у видавництві Ю. Пертеса в Готі 1846 р. і поміщена в тому ж «Фізичному атласі» Г. Берггауса в другому томі в розділі «Етнографія», аркуш 10³⁴.

На мапі зображено українські землі, які входили до Австрійської монархії, і тільки частково ті, що були у складі Російської імперії. Тематична інформація передана способами кольорового фону, ареалів і написів, формат 36,5 x 45,5 см, масштаб не вказаний. Території розселення всіх слов'янських народів зображені блідо-жовтою фарбою, а кожного зокрема – написами та проведено етнічні межі між ними. За таблицею народів, українців налічується 2 822 400 осіб. Означені вони як «малоруси» («Kleingussen»), серед яких автор вирізняє русняків («Russniaken»), покутян («Pokuten») і рутенців («Ruthenen»). Особливої різниці між зображенням меж проживання українського народу з поляками, словаками, угорцями й румунами на цій і попередній картах немає.

Українські етнічні межі позначені так:

– українсько-польська етнічна межа від Красностава тягнеться річкою Вепр на південь, охоплює Замостя, повертає на захід і південний захід до російсько-австрійського кордону в Галичині, по якому прямує до Уланова на річці Сян, далі охоплює Лежайськ, Гродзіско, мінає Ланьцут, Блезову, охоплює Динів, оминає Березів, повертає на захід, охоплює Риманів, проходить через Кросно до Дуклі, далі, оминаючи Ясло й Грибів, доходить до кордону з Угорським королівством і по ньому – до Мушини (проходить сучасними східними теренами Любельського, південними Підкарпатського й південно-східними Малопольського воєводств Польщі);

– українсько-словацька етнічна межа проходить від Мушини до Бардіїва, по річці Топлі тягнеться на південь, повертає різко на північ, де обходить Стропків, і прямує на південний схід через Лаборець до річки Снини, різко повертає на південний захід до річки Ондави, північніше Михаловців переходить через річки Лаборець і Ондаву, по останній прямує на південь до її гирла (проходить сучасними північно-східними районами Прешовського краю Словаччини);

– українсько-угорська етнічна межа від гирла річки Ондави проходить по річці Уж на схід до Ужгорода, далі – на південний схід до Мукачового, оминає Середнє, тягнеться на північ по річці Латориця, звідти оминає Шенборн, Береги, охоплює Берегове, вклинюється в угорську територію аж до річки Латориці, охоплює Виноградів, відтак прямує до Сатмар Неметі (проходить сучасною територією Закарпатської області України);

– українсько-румунська етнічна межа починається біля Сатмар Неметі, проходить на північний схід до річки Тиси та по ній, оминаючи Хуст, Вилок, Сигіт, доходить до гирла річки Чорна Тиса, лівим берегом тягнеться до її верхів'я й до кордону з Галичиною, далі по цьому кордону на південний схід до Буковини й на північний схід до Вижниці та Чернівців (проходить північними частинами округів Сату-Маре і Марамуреш Румунії, сучасною територією Чернівецької області України).

Отже, описані нами етнічні карти є одними з перших, що були опубліковані в першій половині XIX ст. (у 1829–1846 рр.).

Для зображення української етнічної території автори використали способи кольорового фону (жовтий або зелений колір), ареалів і написів. Карти створені в масштабах оглядових мап.

Мапи укладені на науковій основі. Автори використали різні джерела, зокрема результати переписів населення, дані етнографічних досліджень, видані давніше карти.

Карти Я. Чапловича, П. Шафарика й Г. Берггауса показали загальну картину міжетнічних відносин у багатонаціональних державах Європи першої половини XIX ст.

Основне наукове значення описаних нами етнічних карт полягає в тому, що українці (русини) зображені на них як окремий народ, який проживає компактно. Зображення українців-русинів

єдиним народом усупереч політичним кордонам, зокрема, на мапах П. Шафарика («Слов'янські землі») і Г. Берггауса («Етнографічна карта Європи»), сприяло визнанню того, що українці – це окрема велика нація, а не діалектна частина якоїсь іншої, і має право претендувати на власну державність.

¹ Рудницький С. Огляд національної території України. – Берлін, 1923. – С. 21.

² Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Русі. – СПб., 1910. – С. 9.

³ Максименко Ф. Межі етнографічної території українського народу // Бібліотечний збірник. Бібліографія на Україні. – К., 1927. – Ч. 3. – С. 68.

⁴ Ровенчак І., Симутіна А. Перші етнічні карти українських земель ХІХ століття (за матеріалами картографічного фонду ЛНБ ім. В. Стефаніка АН УРСР) // Бібліотека – науці: зб. наук. статей. – К., 1990. – С. 69–77.

⁵ Сосса Р. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р.: короткий нарис. – К., 2000. – С. 140; Його ж. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи. – К., 2005. – С. 50–51.

⁶ Hůrský J. Vznik a poslání Šafařikova Slovanského zeměvidy // Šafařik P.J. Slovanský Národopis / K vydání připravila H. Hynková za spolupráce J. Hůrského a L. Řeháčka. – Praha, 1955. – S. 218–288.

⁷ Csaplovics J. Gemälde von Ungern. – Pest, 1829. – Erster Teil.

⁸ Ibid. – S. 205.

⁹ Ibid. – S. 214.

¹⁰ Ibid. – S. 223.

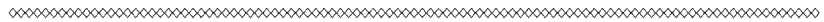
¹¹ Томашівський С. Вказ. пр. – С. 9.

¹² Гнатюк В. Словаки чи Русини? (Причинки до вияснення спору про національність західних Русинів) // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1901. – Т. XLII. – С. 1–81.

¹³ Šafařik P.J. Slovanský zeměvid / V Merklas ryl. – [1:4 500 000]. – V Praze, 1842. – 1 к., кол.; 55x76 см.

¹⁴ Id. Slovanský národopis / K vydání pripravila H. Hynková za spolupráce J. Hůrského a L. Řeháčka. – Praha, 1955. – S. 9.

¹⁵ Hůrský J. Op. cit. – S. 229.

¹⁶ Šafařík P.J. Slowanský národopis. – V Praze, 1842.

¹⁷ Шафарик П.И. Славянское народописание / Пер. с чеш. И. Бодянского. – М., 1843.

¹⁸ Hürský J. Op. cit. – S. 232.

¹⁹ Šafařík P.J. Slowanský národopis. – V Praze, 1842.

²⁰ Ibid. – S. 10.

²¹ Hürský J. Op. cit. – S. 259.

²² Ibid. – S. 258.

²³ Ibid. – S. 259.

²⁴ Ровенчак І., Симутина А. Вказ. пр. – С. 74.

²⁵ Студинський К. Павло Шафарик і українці: до історії українсько-чеських зв'язків. – Варшава, 1935. – С. 17.

²⁶ Там само. – С. 6.

²⁷ Шевченко Т.Г. Твори: в 5-и т. – К., 1979. – Т. 1. – С. 253.

²⁸ Рудницький С. Вказ. пр. – С. 21.

²⁹ Там само.

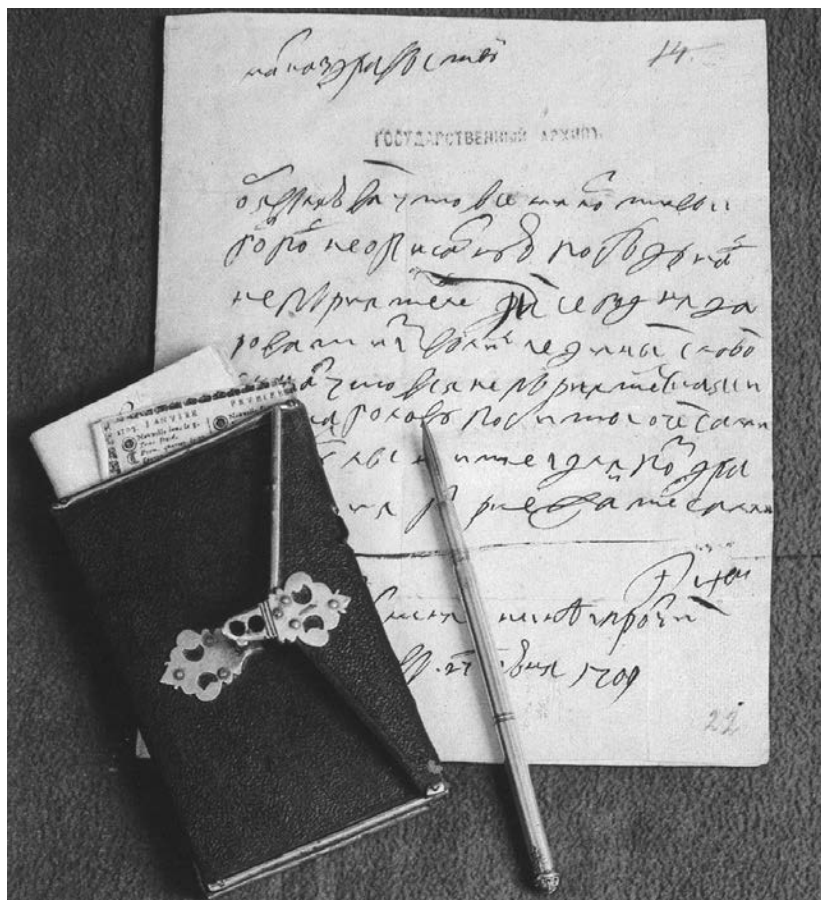
³⁰ Berghaus H. Ethnographische Karte von Eüropa / Auf F. v. Stülpnagels geogr. Zeichnung zusammengestellt von H. B[erghaus] im März Stich vollendet November 1846, von Mädell II in Weimar. – 1 : 6 000 000. – 1 к. на 4 арк., кол.; 36,5x46 см – Gotha, 1847 // Dr. Heinrich Berghaus' Physikalischer Atlas. – Gotha, 1848. – Bd. 2. – Abth. 8: Ethnographie. – № 5–8.

³¹ Haeufler J.V. Sprachenkarte der Österreichischen Monarchie sammt erklärender Übersicht der Völker dieses Kaiserstaates, ihrer Sprachstämme und Mundarten, ihrer örtlichen und numerischen Vertheilung. – Ofen, 1845. – S. 6.

³² Fröhlich R.A. Neueste National und Sprachenkarte des Oesterreichischen Kaiserstaates und der angrenzenden Theile, mit genauer Angabe der einzelnen Sprachfamilien. – [1:1 970 000]. – Wien, 1849. – 1 к., багатоколір.; 61,5x82,5 см, у футлярі 21x14,5 см.

³³ Berghaus H. Op. cit.

³⁴ Id. Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie / Nach Bernardi, Šafařík und eigenen Untersuchungen von HBgs. [H. Berghaus]. Febr. 1845. – [1:3 700 000]. – Gotha, 1846. – 1 к., кол.; 36,5x46 см // Dr. Heinrich Berghaus' Physikalischer Atlas. – Gotha, 1848. – Bd. 2. – Abth. 8: Ethnographie. – № 10.

Рецензії, огляди, анонси, дискусії

Анатолій Авраменко

Проблеми й методи
історичної географії
в новій монографії
польського історика
Яна-Вацлава Тишкевича.
Рец. на кн.: Tyszkiewicz J.
Geografia historyczna: zarys
problematyki. – Warszawa: DiG,
2014. – 356 s.

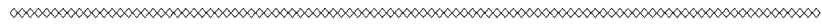
Віталій Перкун

Нове польське видання
з історичної географії.
Рец. на збірник статей:
Studia geohistorica.
Rocznik historyczno-
geograficzny / [red. nac.
Bogumił Szady]. –
Warszawa:
Fundacja Centrum
GeoHistorii, 2013. –
Nr 1. – 166 s.

ПРОБЛЕМИ Й МЕТОДИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ В НОВІЙ МОНОГРАФІЇ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА ЯНА-ВАЦЛАВА ТИШКЕВИЧА

Історична географія охоплює надзвичайно широке предметне й змістове поле, тому фахівець у цій галузі найчастіше має обмежену спеціалізацію, наприклад: географія населення та населених пунктів, ландшафтознавство, історична гідрологія, кліматологія, історія політичних кордонів, етногеографія тощо. Через це на конференціях з проблем історичної географії доповідачі не завжди розуміють один одного, а створення узагальнюючої праці вимагає колективних зусиль представників ряду гуманітарних і природничих наук. Крім того, існують національні особливості й традиції дослідження історичної географії в різних державах, які корисно вивчати та використовувати. У Великій Британії створено велике узагальнююче дослідження з історичної географії Європи¹, де практично не висвітлюється внесок українських чи російських фахівців, і воно майже нічого не дає для розуміння історичної географії України. Проте публікація фундаментального узагальнюючого твору цієї тематики в Польщі – особливо важлива подія для українських учених внаслідок тісного історичного зв'язку між нашими країнами.

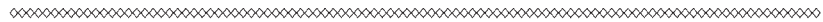
Інститут історії Польської академії наук у новій серії «допоміжні історичні науки» видав монографію Яна-Вацлава Тишкевича «Історична географія: нарис проблематики»². Її можна розглядати і як посібник для фахівців, бажаючих удосконалити свої знання в цій галузі. Автор – авторитетний учений, професор Інституту історії Варшавського університету й Гуманітарної академії в Пултуску, від 1973 р. – член Комісії історичної географії Польської академії наук (далі – ПАН), також Комісії екології людини ПАН (1988–95), Нумізматичної комісії ПАН (1989–2001),

Наукової ради щорічника польських татар («Rocznik Tatarów Polskich», від 1993 р.), Орієнталістичної (сходознавчої) комісії ПАН (Komisja Orientalistyczna, 1999–2011), Об'єднаної ради католиків і мусульман (з 1998 р.) тощо. Він відомий дослідженнями в галузі історичної географії, демографії та історичної хронології, середньовічної історії та культури слов'ян і кочівників Європи, середньовічної військової історії тощо. Серед його наукових творів – книги й статті: «Хрестоносці» (у співавторстві з К. Муравським, 3 видання), «Північно-східна Мазовія в ранньому середньовіччі. Історія прикордоння верхнього Нареву до середини XIII ст.», «Природне середовище і антропо регіони річкового басейну Нарева 1000 років тому», «Територія Ятвягії в ранній історіографії», «Людина в географічному середовищі середньовічної Польщі: Зв'язки та природно-культурні умови», «Люди і природа в середньовічній Польщі», «Татари в Литві та Польщі. Дослідження з історії XIII–XVIII ст.», «Остання війна з Тевтонським орденом: 1519–1521», «Історична географія Польщі в середньовіччя. Збірник нарисів», «Мазовія як історична область», «Татари в Польщі та Європі: фрагменти історії» та ін.³

Історична географія взагалі вимагає від дослідника дуже великої ерудиції та здатності до синтезу інформації, що відноситься до різних гуманітарних і природничих дисциплін, володіння їхніми методами дослідження. Розвиток науки підвищує вимоги до дослідника, і тепер фахівцю в галузі історичної географії треба орієнтуватися в різних науках, що вивчають взаємини між складними живими та абіотичними (неживими) чинниками, які утворюють навколишній світ. У автора монографії є достатньо велика ерудиція й багаторічний досвід. Його батько був лісознавцем і професором, мати – ботаніком і доктором філософії. Це було важливою передумовою ґрунтовних знань Я.-В. Тишкевича не тільки гуманітарних, але й природних аспектів історичної географії. Саме тому знайомство з новішою узагальнюючою монографією автора дуже важливе для будь-якого фахівця в цій галузі.

Книга поділяється на три частини, а також містить корисні додатки, серед яких: вибірковий список історичних, географічних та інших атласів, списки каталогів картографічних зібрань, історико-

географічних словників Польщі, список ілюстрацій (тут 92 ілюстрації, серед яких 38 картосхем і планів, значну їх частину виконав автор книги), покажчик географічних і етнічних назв та предметний покажчик.

Перша частина книги вступна, але дуже важлива. Автор починає з пояснення концепції дослідження та дефініції історичної географії. Зміст цієї наукової дисципліни надзвичайно великий, і Я.-В. Тишкевич слушно стверджує, що «навіть дослідження в кількості сторінок не може охопити та вичерпати проблематики» (с. 7), тому в стислому нарисі він повинен вирішити, що є головним і перспективним, зосередившись, головним чином, на тому, що пов'язано з історією Польщі та сусідніх країн, від басейну Одери до Дніпра. Автор зробив спробу узагальнити стан розвитку історичної географії на початок ХХІ ст. Попередня подібна узагальнююча робота в Польщі була надрукована 1951 р.⁴ До речі, з того ж року розпочалися роботи над археологічним, історичним і етнографічним атласами Польщі, про що в Україні, як і в Росії, не можна було тоді навіть мріяти. З того часу виникли нові наукові дисципліни, що вивчають різні аспекти взаємодії людини з природним середовищем. Звичайно, необхідно відстежувати тенденції в розвитку нових наукових течій, методів, концепцій.

За словами автора монографії, ще в 1930-х роках у Польщі представники антропогеографії та історичної географії змагалися між собою у справі встановлення правдивості між топографічним положенням і розплануванням та функціями поселень (с. 79). Чи треба нагадувати, які дискусії були більш актуальними для радянської науки того часу під керівництвом більшовицької партії та НКВС? Коли в СРСР серед учених ретельно виявляли «ворогів», польські фахівці досягли високого рівня в дослідженні історичної географії Польщі, їхній досвід дуже важливий для українських (і не тільки) істориків та географів. Але й польські дослідники, за словами Я. Тишкевича, «повинні співпрацювати з вченими сусідніх країн, а також самостійно досліджувати історію природи земель, населених численним польським населенням» (с. 255). Зокрема, для польських учених важлива інформація стосовно клімату й географії Чорного моря пізнього середньовіччя, його

західного узбережжя та Криму, але в польській літературі цей напрямок досліджень майже відсутній.

Я.-В. Тишкевич нагадує, що в попередні часи історико-географічні студії В. Семковича були спрямовані, головним чином, на вивчення змін території та кордонів Польщі. Сам же віддає пріоритет дослідженням так званого комунікаційного ландшафту, а також економічного й військового, аналізу стихійних лих в історії суспільств. Останнім аспектом нехтували покоління польських істориків, якщо не рахувати вибіркові дослідження з ініціативи Ф. Буяка. Актуальною проблемою залишається розробка підручника історичної географії, але важливо уточнити дефініцію й зміст цієї наукової дисципліни на підставі сучасних досліджень.

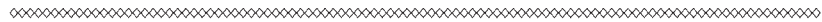
Я.-В. Тишкевич пише, що диференціація географії протягом ХХ ст. призвела до того, що в кінці сторіччя вчені навіть почали вживати термін «географічні науки» (с. 72). Насправді, це сталося набагато раніше, і коли московський географ В. Анучін під час захисту докторської дисертації відстоював єдність географії⁵, його сприймали практично як еретика. Для фахівців у галузі історичної географії дискусія між прихильниками єдиної географії чи сукупності географічних наук означала вирішення питання: чи можна вважати історичну географію єдиною, чи це комплекс різних наукових дисциплін? Зокрема, прихильник останньої точки зору М. Белов нараховував півтора десятка історико-географічних дисциплін⁶, а його опонент і особистий друг Л. Гольденберг був прихильником єдності історичної географії. Визначити місце історичної географії серед інших наук, її ядро, структуру та зв'язки з іншими галузями знань, дійсно, не просто. У кінці своєї книги Я.-В. Тишкевич подає схему місця історичної географії серед інших наук (с. 329), але вона не дуже переконлива: там відсутні деякі науки, які розглядає сам автор, невдало пояснено співвідношення між науками й дисциплінами (зокрема, виходить, що змістові поля історичної картографії та географії поселень ніяк не збігаються, що, насправді, не так). Але на його схемі історична географія має вигляд єдиної науки.

З точки зору Я.-В. Тишкевича, істотним є принциповий поділ географії на фізичну (природну) та соціально-економічну (або

географію людини). Польський медієвіст В. Семкович ще 1946 р. бачив перед історичною географією три завдання: 1) відтворення давнього географічного середовища, тобто природного ландшафту; 2) дослідження змін у ландшафті, що відбуваються внаслідок заселення й господарчої діяльності людини; 3) дослідження так званого історично-політичного ландшафту, тобто поділів і меж, визначених у географічному просторі внаслідок діяльності людей.

У розумінні Я.-В. Тишкевича, «історична географія є допоміжна історична наука, що накопичує і розвиває знання про колишнє природне середовище та його взаємозв'язки з людськими суспільствами в минулому, на підставі широкого міждисциплінарного співробітництва» (с. 10). Таке тлумачення задовольняє істориків, але не географів, для яких дана наука є частиною географічних досліджень, де історія розвитку природного середовища або гуманітарних аспектів географії буде пріоритетною. Але автор додає, що історична географія доповнює наші знання про природне середовище в минулому, форми й умови колишнього розселення людства, дозволяє розглянути особливості цих двох комплексів у історичній перспективі. Таке розуміння вже задовольняє й географів.

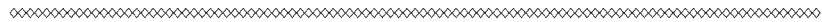
За Я.-В. Тишкевичем, історична географія також досліджує історію географічних знань, географічних горизонтів і географічних відкриттів, історичну картографію та явища стихійних лих. Частково з цим можна погодитись, але за винятком історичної картографії ці аспекти скоріше є об'єктами досліджень географів за фахом, історики ж тут, як правило, беруть участь на аматорському рівні або у співпраці з географами певної спеціалізації. Що стосується історичної картографії, то розуміння її предмета досі викликає великі розбіжності – відомий московський історико-географ і фахівець у галузі картографічного джерелознавства Л. Гольденберг ще в 1970-ті роки закликав чітко відрізнити історичну картографію від історії картографії⁷, але абсолютна більшість дослідників досі плутає ці поняття. До речі, про подібну плутанину стосовно понять «історична географія» та «історія географії» попереджав ще радянський підручник 1973 р.⁸ Саме тому важливо враховувати іноземний досвід розвитку науки.

Польська наука сторіччями мала й має тісні стосунки з наукою Німеччини. Аналізуючи витоки сучасних напрямків польської історичної географії, Я.-В. Тишкевич пише, що в кінці ХІХ ст. у Німеччині домінувала практика використання картографічного методу, створення історичних мап і атласів окремих земель та округів. Це вплинуло на вивчення різного типу кордонів, типів колонізації, реконструкцію колишнього географічного середовища. Уже тоді німецькі дослідники зосереджували увагу на змінах, що відбувалися в природному, культурному та історико-політичному ландшафті, на зламі ХІХ–ХХ ст. антропогеографія вивчала взаємодію географічного середовища та людського суспільства. Пізніше представник польської науки С. Арнольд (1951) розумів історичну географію як складову частину антропогеографії, що повинна розглядати всі історико-географічні питання минулого: відтворення географічного середовища, розвиток культурного та історико-політичного ландшафту, внаслідок чого можна оцінити вплив літосфери-гідросфери-атмосфери-біосфери на життя людей.

У польському підручнику допоміжних історичних дисциплін (1946) В. Семкович визначив історичну географію як допоміжну науку, що «досліджує простір, де відбуваються історичні події та процеси». За його словами, «історик досліджує і описує велику драму історії людства, географ – сцену, на якій розгортається драма». Він бачив основні завдання історичної географії в реконструкції географічного середовища певної доби (природного ландшафту), дослідженні процесу перетворення природного ландшафту на культурний у процесі колонізації й визначення старих територіальних підрозділів, що виникали в результаті організаційних потреб людства (політичних, церковних, військових тощо), а також у розвитку картографічного джерелознавства. Підсумком дослідження повинні бути історичні мапи, що являють собою графічне відображення досліджених явищ і процесів у масштабі.

Варто додати, що в радянській історичній географії (частиною якої була й українська) тривалий час домінувала точка зору В. Яцунського, котрий предмет цієї наукової дисципліни розподіляв на чотири частини: фізичну географію, географію населення і населених пунктів, економіки та політичну географію певної

історичної доби. Таке обмежене розуміння не передбачало вивчення церковної географії або культурного ландшафту (під час руйнування пам'яток історії та культури в СРСР, особливо релігійних, така тематика була вкрай небезпечною для дослідника). Але авторитет В. Яцунського був настільки високий, що його бачення історичної географії ввійшло навіть у шеститомну «Краткую географическую энциклопедию», де вона трактувалася як допоміжна історична (не географічна!) дисципліна⁹. Коли пізніше Л. Гумільов виступив із серією публікацій, де обґрунтовував завдання історичної географії з точки зору етнології та ландшафтознавства, його вважали еретиком і піддавали утискам.

Тому не дивно, що 1951 р. С. Арнольд у книзі «Історична географія Польщі» спробував пристосувати завдання цієї дисципліни до вимог марксистської методології. У його тлумаченні історична географія – наука, яка вивчає історію культурного та історико-політичного ландшафту у зв'язку з колишнім географічним середовищем і розвитком «продуктивних сил і відповідних їм виробничих відносин окремих людських суспільств». Остання частина повністю відповідала дефініції В. Яцунського. Звернемо увагу також на те, що за В. Яцунським та С. Арнольдом історична економічна географія мала вивчати географію виробництва, але географія споживання та послуг для населення навіть не згадується – цього теж було небезпечно торкатись: розвиток даного сектору економіки в державах соціалістичного табору був на примітивному рівні та явно програвав демократичним державам.

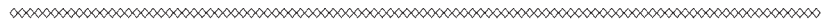
Цікаво, що колись у складі економічної географії вивчали географію транспорту, а зараз у книзі Я.-В. Тишкевича вживається термін «комунікаційна географія», що набагато ширший і включає також усі засоби передачі інформації: пресу, телефон, телеграф, радіо, телебачення, мережу Інтернет (с. 123). Поступово виникали нові напрямки досліджень, але через обмежені можливості в колишньому СРСР радянські вчені не завжди могли ознайомитися з іноземними дослідженнями або започаткувати принципово новий напрямок. Зокрема, зараз Я.-В. Тишкевич наполягає на тому, що необхідно забезпечити подальший розвиток історичної демографії, вивчення географії розселення, здоров'я

й людських захворювань, епідемії минулих часів та інших питань, якими досі нехтували.

Варто додати, що науково-популярна книга англійського географа Лоуренса Дадлі Стампа (1898–1966) «Географія життя та смерті», присвячена питанням медичної географії в історичній ретроспективі, вийшла друком у Лондоні та Нью-Йорку в 1964–1965 рр. і швидко була надрукована в російському перекладі в Москві¹⁰, але, на жаль, не сприяла розвитку досліджень географії людських захворювань та епідемії минулих часів ані на теренах колишнього СРСР, ані в Польщі. Більше того, інформація про географію захворювань в СРСР була секретною, її об'єктивне дослідження було неможливим. Можна згадати також про безглузде засекречування картографічних джерел (особливо мап після XVIII ст.), що робило неможливим нормальний розвиток картографічного джерелознавства, сприяло фальсифікаціям в історичній картографії. Польські вчені, на відміну від радянських, навіть у тих умовах мали набагато більше можливостей.

Сьогодні не викликає сумніву, що дослідник повинен використовувати всі типи джерел та матеріалів, а також методи інших наук. Надзвичайно розвинуте зараз і коло проблем, які вивчає історична географія. Я.-В. Тишкевич підкреслює, що дослідження стихійних лих та катастроф різних історичних періодів здійснюють нині географи, історики, археологи, а також представники різних природничих наук, що потребує проведення міждисциплінарних досліджень, геологічних (сейсмічних), астрономічних, епідеміологічних та інших. За його авторитетним твердженням, історична географія зараз перетворилася на міждисциплінарну область знання, в якій співпрацюють представники різних наук, що вивчають взаємозв'язок людських суспільств із навколишнім середовищем у минулому (с. 14). Ще В. Семкович констатував, що історична географія не має хронологічних обмежень: де ми знаходимо життя та діяльність людини, є питання про його стосунки з оточуючим природним середовищем. Це не викликає сумніву й у Я.-В. Тишкевича.

Третій розділ першої частини розповідає про традиції викладання історико-географічної тематики в польських навчальних закладах із середини XVIII ст. Тут ідеться також про розвиток різних галузей

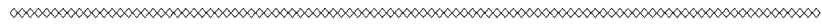

історичної географії, про уявлення стосовно методологічних засад і предмета історико-географічних досліджень у творах польських учених, що впливало й на викладання. Крім того, розповідається про організацію досліджень у галузі історичної географії в університетах та академічних закладах Польщі. Особливо підкреслюється видатна роль Й. Лелевеля, З. Глогера, В. Семковича. Останній створив першу програму історичного атласу Польщі, яка була реалізована (1923). Відображений також важливий внесок в історичну географію та історичну картографію Польщі С. Арнольда, К. Бучека, А. Гейштора, С. Гербста, а також самого автора монографії.

Наступний розділ є стислим оглядом джерел польських історико-географічних досліджень (с. 24–50). Автор окремо аналізує основні групи писемних, картографічних, археологічних, ономастичних (антропонімічних, топонімічних, етнімічних, гідронімічних тощо) та іконографічних джерел у зв'язку з різноманітною проблематикою досліджень і подає основні публікації, що дуже важливо як для молодих учених, так і для іноземних фахівців. Маючи великий досвід, автор пише: «Результати аналізу тексту залежать в історичній географії від ерудиції та майстерності дослідника і його позаісторичних знань» (с. 27).

Під іконографічними джерелами Я.-В. Тишкевич розуміє всі види мистецтва, що фіксують останки минулого у вигляді картин, малюнків, скульптур, а також дагеротипи, фотографії, відео тощо. Такий широкий діапазон передбачає співпрацю з дослідниками в галузі історії мистецтва, архітектури (зокрема ландшафтної), культури, фотографії, кінематографії. У кожному разі, важливо визначити час і місце знаходження пам'ятки. Особливим різновидом іконографії, що несе послання з минулого, є ілюстрації на старовинних мапах (малюнки, декоративні кромки, прикраси тощо).

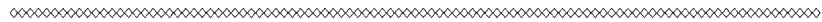
На відміну від багатьох вітчизняних істориків автор книги добре знає, що «історична наука не може розвиватися без використання мап» (с. 29), «наука історія не існує без мап» (с. 51). Але під історичною картографією розуміє старовинні мапи (що за Л. Гольденбергом насправді є предметом не історичної картографії, а історії картографії), а також окремо називає «історичні карти, створені істориками» (саме це і є історична картографія в нашому

розумінні). Це розповсюджене явище: в англомовній літературі historical atlas може бути і збіркою старовинних картографічних джерел, і старовинним атласом (будь-якої тематики, не обов'язково історичної), і справжнім історичним атласом – сучасною картографічною реконструкцією історичних подій. Така термінологічна плутанина дуже дезорієнтує читача, але є певна наукова традиція, від якої непросто відмовитися. Окремо Я.-В. Тишкевич розглядає питання картографічного джерелознавства, а також історико-географічні словники, переважно на польських прикладах.

Окремий розділ книги має дивну назву – «Графічна документація» (с. 50–56). Це можна розуміти як будь-яке креслення, технічну документацію у вигляді схем, зібрання робочих ескізів художника (що належить до іконографічних джерел), але, як не дивно, тут ідеться про історичну картографію в нашому розумінні. Але Я.-В. Тишкевич на початку розділу нагадує тлумачення авторитетного польського фахівця в галузі історії картографії С. Александровича: «Історична картографія є дисципліна, що досліджує старі мапи» (с. 50). Після цього він пише: «Одним з результатів дослідження історичної географії є історичні мапи, що являють собою графічні розробки, створені істориками у співпраці з картографами». Це не викликає сумніву, але саме так ми розуміємо історичну картографію, на відміну від історії картографії. Проте автор долучає до категорії «графічна документація» також картограми, схеми, діаграми, малюнки та інші різновиди документації, що створюються графічними засобами для відображення явищ, фактів та процесів. Така думка непереконлива: тут змішані картографічні й некартографічні документи. До перших можна додати, крім картограм, також картодіаграми, картосхеми. Але малюнки скоріше належать до іконографічних документів у розумінні автора книги. Можливо, усвідомлюючи штучність такого об'єднання, автор монографії пише, що «найбільше уваги слід присвятити історичним мапам» (с. 51).

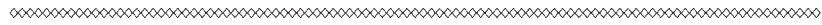
Не викликає сумніву, що «добра історична мапа, поміщена в історичній публікації, постачає читачеві тексту додаткову інформацію», але її створення може бути також самостійним методом дослідження, що переконливо довів московський історик-картограф Б. Галкович ще в 1970–80-ті роки¹¹. Утім, автор монографії

розподіляє мапи на три типи, зокрема називає аналітичні (проблемні) мапи, які дозволяють обґрунтовувати гіпотези.

Слід погодитись з Я.-В. Тишкевичем, що «історичні мапи, особливо з багатим змістом і розвинутою легендою, повинні, як правило, підлягати фаховій рецензії. Цим вимогам підлягає кожен науковий текст перед друком, завжди з користю для теми і форми його подання» (с. 51). На жаль, така практика давно відсутня в Україні (як і в Росії), тому історичні мапи й атласи часто-густо не враховують підсумки нових досліджень, містять помилки або суттєві прогалини. Значною мірою це наслідок украї незадовільного стану викладання історичної географії в університетах (а підготовка фахівців у галузі історичної картографії взагалі не здійснюється). Хоча відомо, що історичний процес відбувається як хронологічно, так і територіально (єдність часу і простору), обсяг навчальних дисциплін лише незначною мірою передбачає вивчення географічних аспектів історії. Так само як вивчення географії неможливе без географічної мапи, так історію не можна вивчати без прив'язки до історичної мапи. Це все одно що розповісти про зміст картини художника, не показуючи картину. Крім того, історична мапа відображає суб'єктивну точку зору її автора та певну історичну концепцію (у цьому її історіографічне значення)¹², тому саме історик у співпраці з картографом повинен розробити зміст мапи, але найчастіше йому бракує відповідної фахової підготовки. Ці проблеми добре розуміє автор монографії, коли пише, що навіть найвидатніший картограф і географ Е. Ромер не вмів урівноважити вибір між географічними та історичними елементами на історичних мапах.

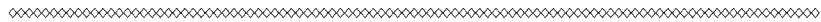
Друга частина книги – «Проблеми та методи» – найбільша за обсягом (147 сторінок). Вона складається з 8 розділів: природний ландшафт, культурний (культуральний), історико-політичний, економічний (господарський), комунікаційний, військовий, стихійні лиха й катастрофи, а також обізнаність зі світом – так званий географічний горизонт. Цей перелік спрямований саме на проблеми, а методи згадуються лише у зв'язку з ними. До речі, В. Самаркін запевняв, що «в отличие от основной массы вспомогательных исторических дисциплин историческая география не обладает специальными методами и приемами исследования»¹³. На нашу думку,

таким методом є картографічний (за Б. Галковичем – історико-картографічний). Картографію називають другою мовою географії. Саме такий зв'язок існує між картографічним методом дослідження й історичною географією – результати використання будь-яких методів в історико-географічних дослідженнях повинні картографуватися й тільки після прив'язки до певної території вони можуть бути зрозумілими.

Найважливішою справою для історика, що вивчає історичну географію, завжди було встановлення розмірів і характеру простору, на якому відбувалися події та історичні процеси (географічного середовища), починаючи з реконструкції природного ландшафту. І автор стисло пояснює розуміння термінів «ландшафт» у біогеографічному, культурно-географічному та іншому розумінні, акцентуючи увагу на пошуку матеріалів і методів пізнання ландшафтного комплексу близько обраної дати або певного часу. Проте «в результаті сучасних перетворень природного середовища реконструкція природного ландшафту (первинного) та історичного (поселенського) стає все більш важкою» (с. 257). У сучасній історичній географії, що спирається на міждисциплінарне співробітництво з багатьма природничими науками, необхідно прийняти за основу, що це ціла природно-культурна реальність (с. 57).

Ще в 1930-х роках польські палеоботаніки робили акцент на реконструкції стану рослинності, зокрема лісових просторів, що було показником кліматичних умов минулого. Але підручники допоміжних історичних дисциплін 1946 та 1976 років, написані істориками, мало уваги приділяли спеціалізованому навчанню палеопалінологічному аналізу (встановленню характеру стародавньої рослинності на підставі аналізу пилку виявлених зразків квіткових рослин), на що вказує Я.-В. Тишкевич (с. 59). Навчальні посібники історичної географії (1973 і 1976 роки), що існували в СРСР для історичних факультетів, навіть не згадували цей метод¹⁴, хоч його добре знали й використовували представники природничих наук. В. Яцунський помилково вважав, що фізична географія не суттєво змінювалася протягом століть, і тому майже не звертав увагу на цю проблематику. Я.-В. Тишкевич дає початкову інформацію стосовно вивчення змін клімату, гідрографії, рослинності –

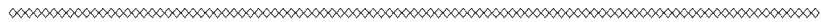

він слушно стверджує, що реконструкція екосистем минулого (ліси, луги, багна тощо) – одне з найважливіших завдань сучасної історичної географії.

К. Бучек свого часу створив гіпотетичну реконструкцію ландшафту ранньосередньовічної Польщі (до XIII ст.) у масштабі 1:3 000 000, де були представлені пущі, болота, ліси, орні поля. Використовуючи його методику, як пише Я.-В. Тишкевич, можна поширити дослідження на територію до Дніпра. Важливим кроком до цього є «Історична мапа Русь-Україна» Ю. Лози на чотирьох аркушах мірилом 1 750 000, видана як додаток до атласу¹⁵. Вона вперше показує на території України всі відомі поселення X–XIII ст. (з варіантами локалізації) з елементами місцевості (давні ліси, що зникли не пізніше XIX ст., болота станом на початок – середину XIX ст. тощо).

Навіть польський підручник допоміжних історичних дисциплін наголошує на необхідності при реконструкції природного ландшафту до врахування в дослідженні: розміщення й родючості ґрунтів, ознак давнього клімату, вивчення взаємодії давніх гідрографічних стосунків з давніми рослинними масивами (біотопами). На жаль, українські (як і російські) історики практично не володіють відповідними знаннями, що є наслідком неправильної організації викладання історичної географії в університетах, її недооцінки, тоді як польський учений Ф. Буяк ще в першій половині XX ст. вважав, що історик повинен мати певний тип географічної освіти, тобто орієнтуватися в антропогеографії, політичній та економічній географії (с. 162).

Я.-В. Тишкевич дає класифікацію типів первісних і антропогенних ландшафтів, кожен з яких повинен підлягати дослідженню й реконструкції шляхом створення відповідних мап реальних ландшафтів, а на їх підставі – мап первинних ландшафтів, потенційних ландшафтів і мап прогнозів еволюції ландшафту (с. 70). Звичайно, що це можливо тільки за умови співпраці вчених різних спеціальностей, реалізація якої повинна знайти відповідні організаційні форми, а також потрібне спеціалізоване додаткове навчання дослідників (с. 64). Це не викликає сумніву, як і те, що історики, котрі працюють над реконструкцією давнього ландшафту,

повинні користуватися консультаціями експертів, замовляти в них відповідні палеогеографічні, палеоекологічні, палеоботанічні, палеокліматичні студії (с. 69–70), але як це можна фінансувати в сучасних умовах? На це відповіді немає.

Другий розділ цієї частини розглядає культурний, або «культуральний», ландшафт, який автор розуміє як поселенський, сформований поколіннями людей на певній території шляхом перетворення природи. Але насправді «культуру можна визнати способом пристосовування людей до оточуючого їх середовища, географічного і суспільного», і це явище підлягає дослідженню численних наук, особливо культурної антропології, соціології, історії культури, філософії і т. д. (с. 72). Складовими частинами культурного (поселенського) ландшафту є: політичний, господарський, комунікаційний, військовий ландшафти, пам'ятники старовини й навіть сакральний ландшафт. При цьому існує взаємозв'язок усіх компонентів, зокрема, не можна досліджувати господарські проблеми окремо від суспільної проблематики та юридичного устрою (с. 79).

Досвід польських археологів показав, що одна мапа городищ, створена для багатьох хронологічних періодів, не дає очевидної картини заселення жодної епохи. 1966 р. вони визнали неможливість самостійних спроб синтезу палеогеографічних даних. Я.-В. Тишкевич пише: «всілякі знання про минуле є тільки більше або менше імовірною реконструкцією» (с. 81), що не підлягає сумніву. На підставі численних досліджень колег, він констатує, що існує залежність між типами культури, заселення й антропогенного ландшафту, але важливими чинниками взаємного впливу є також: 1) тип навколишнього світу; 2) чисельність і демографічний потенціал спільноти; 3) характер культури; 4) суспільний устрій та його інститути (с. 81). Ці чинники автор пояснює на прикладах: 1) доступ води та її достатність, клімат, типи рослинності, природні ресурси, рельєф місцевості; 2) чисельність племені чи поселення, стан здоров'я, загроза епідемій, генетичні дефекти, модель сім'ї, антропологічні характеристики; 3) наприклад, степові кочівники, гірське пастухування, мотичне рільництво, тяглове землеробство, розвинене ремесло, розвинений внутрішній чи

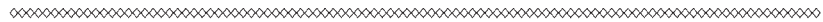

також зовнішній товарообмін, техніка інструментарію тощо; 4) створення й функціонування сім'ї, вид родової системи, соціальне розшарування, правні інститути, системи прийняття рішень та оборони, принципи обрання вождя або начальника, типи монархії чи республіки тощо. До цього він додає також чинники, що негативно впливають на формування культурного (культурального) ландшафту: перенаселення, антропогенне спустошення середовища, стихійні лиха й катастрофи. Усе це стисло пояснюється на конкретних прикладах, зокрема на мапах «Історичного атласу Польщі», що друкували окремими зошитами. На деякі міста Польщі (Торунь, Вроцлав, Краків та ін.) уже створені окремі історичні атласи. В Україні ж така робота тільки починається нечисленними ентузіастами, без підтримки держави.

В окремому розділі автор розглядає історико-політичний ландшафт, звертає увагу на багатозначність терміна «кордон», що має велику ємність і багату історію, подає схематичну класифікацію кордонів як частини політичного ландшафту (с. 94). Спроба загального огляду історіографії кордонів середньовічних слов'янських держав, від Уралу до Ельби (Лаби) і від Балтики до Егейського моря, відбулася на Другому з'їзді польських медієвістів у Любліні (2005 р.). На жаль, ці матеріали практично невідомі українським дослідникам. Я.-В. Тишкевич слушно стверджує, що найбільш ефективно зміни міжнародних кордонів можуть досліджувати групи співпрацюючих дослідників відповідних суміжних держав.

Особливо автор зупиняється на проблемі вивчення кордонів релігійних провінцій різних конфесій – проблемі, що почала докладно досліджуватися українськими вченими лише після створення незалежної держави. Я.-В. Тишкевич справедливо вимагає від авторів картографічних реконструкцій кордонів минулого пояснювати свою методику та коментувати використані джерела, бо помилки в цих питаннях можуть бути небезпечними, наприклад, коли вони використовуються націоналістами (с. 100).

Водночас, він помістив як ілюстрацію схематичну мапу (с. 96), що відображує за джерелами IX–XI ст. території різних племен у басейнах Вісли та Дніпра, при цьому не зазначаючи джерела. Тому

не зрозуміло, на яких підставах Я.-В. Тишкевич показує розселення кочових печенігів на захід від тиверців, племен «Russe» – на захід від дреговичів та древлян і ще «Ruzzi» – на південь від древлян і на захід від полян. Інформація Баварського географа другої половини IX ст. у цьому питанні не може вважатися достовірною. У списку східнослов'янських племен Нестора «Russe» та «Ruzzi» взагалі не згадуються. А хазари, за згаданою вище картосхемою, поселені чомусь на правому боці Інгульця, який волею автора перетворився на нижню течію Дніпра. Крім того, Ризька затока не позначена як акваторія. Але інші схеми та ілюстрації в книзі, взагалі, дуже цікаві й корисні для читача.

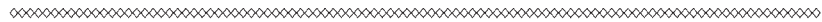
Економічний (господарський), комунікаційний та військовий ландшафти Я.-В. Тишкевич розглядає в окремих главах як частини культурного (культурального) ландшафту, хоч і розуміє, що не всі дослідники можуть бути переконані в правильності цього рішення (с. 106). Дійсно, деякі вчені фактично вважають, що історична географія культури – це частина цієї наукової дисципліни, яка залишається після відокремлення фізичної, економічної, етнічної, соціальної та політичної історичної географії. Такий механічний погляд треба відкинути, якщо згадати, що культура – це сукупність усіх досягнень людства в матеріальній та духовній сфері. Тоді підхід Я.-В. Тишкевича буде зрозумілим. Звичайно, що сукупність треба вивчати як систему. У монографії є дуже вдалі схеми, які можна вважати зразками системного підходу. Наприклад, це польське село XIII–XIV ст. як поселенська й господарська система (с. 114) або типи й підрозділи комутаційного ландшафту (с. 122). Усе це має конкретну мету – надати дослідникам орієнтири й підштовхнути до нових ідей.

Автор називає декілька течій британської та шість головних тематичних сфер російської історичної географії (українські досягнення в цій сфері він не згадує), але відзначає, що в англосакській та російській історичній географії саме господарська (економічна) історія являє стрижень зацікавленості (насправді так було в СРСР за життя В. Яцунського, а зараз тематика дуже різноманітна). Звичайно, головна увага приділяється досягненням у цій галузі сучасної польської науки, яку автор починає від праць Ф. Буяка.

Свою дослідницьку програму останній ще на початку ХХ ст. реалізував через розробку історичних монографій сіл та містечок. Багатий досвід польських учених дозволив Я.-В. Тишкевичу зробити висновок: «Добра господарська історія повинна мати в своєму розпорядженні відповідний історико-господарчий атлас, який ширше документує досліджувані питання, уривчасто розроблені в зошитах «Історичного атласу Польщі». Схожих розробок очікує історія промисловості, робітників, кредиту й банкової справи в ХІХ–ХХ ст.» (с. 120). Це не викликає заперечень, але в Україні такої практики, на жаль, немає.

Згідно з Я.-В. Тишкевичем, «військовий ландшафт як розділ досліджень історичної географії може бути визнаний головним стрижнем військової географії відносно подальшого минулого [...]. Метою географічно-військових досліджень у сфері військового ландшафту є встановлення давніх умов ведення збройних операцій» (с. 139). Водночас військовий ландшафт в історичній географії є синтезом елементів природного й культурного (поселенського, господарського й комунікаційного) ландшафтів (с. 147). Без сумніву, відтворення всіх цих елементів дозволяє краще зрозуміти дії воюючих сторін. Проте підібрані автором картографічні аргументи не завжди переконливі. Зокрема, схема початку битви під Кірхольмом 1605 р. ніяк не пояснює задум польського командування й причину перемоги над шведським військом (с. 150). Але треба погодитись з автором, що до аналізу важливих битв слід повертатися, а наукова реконструкція компонентів ландшафту часу бойових дій, дослідження стародавніх технік будівництва укріплень (навіть типу і якості цегли, використаної в будівництві оборонних об'єктів), нові археологічні дослідження місця битви можуть призвести до нових результатів і висновків (с. 151–154).

Я.-В. Тишкевич правильно звертає увагу на те, що реалії, відображені на географічній чи топографічній мапі, можуть з різних причин відповідати стану речей суттєво старшому, ніж на даті друку цього джерела (с. 157). Використання будь-якого джерела потребує критичного аналізу, і його якість залежить від ерудиції, досвіду та творчого підходу дослідника. Цікаво, що серед багатьох завдань вивчення військового ландшафту автор монографії

називає, зокрема, необхідність виявити місця дислокації козацьких полків та кавказької (так званої черкеської) кінноти (с. 155), що раніше не привертало уваги дослідників. Звичайно, тут необхідна співпраця з російськими та українськими істориками.

Дуже цікавий матеріал містить сьомий розділ другої частини книги – «Стихійні лиха і катастрофи» (с. 158–182), де йдеться про історико-географічний аналіз природних та антропогенних катаклізмів (епідемії, голод, землетруси, надзвичайні морози, тривалі посухи, пожежі, повені, урагани, град, сарана, наслідки війни). Такі явища інколи суттєво впливали на чисельність населення й стан економіки, викликали масові міграції. Вивчення цієї проблематики повинно об'єднувати істориків, соціологів, епідеміологів, сейсмологів, географів (особливо кліматологів і гідрологів). Додамо, що інколи дослідження старовинних текстів неможливе без допомоги мовознавців, палеографів, астрономів. Проте ключове значення в цих питаннях для історика мають досягнення фахівців у галузі природничих наук (с. 162).

Цікаво, що відоме дослідження екстремальних природних явищ за даними літописів XI–XVII ст. російських авторів – геофізика Є. Борисєнкова та історика В. Пасєцького¹⁶, – як виявив Я.-В. Тишкевич, є свідомим чи несвідомим поверненням до широкої програми досліджень стихійних лих, сформульованої 1906 р. у Відні, і цінним доповненням до публікацій львівської польської школи Ф. Буяка 1930-х років (с. 166–167). Але в останні півстоліття ця тематика рідко зустрічається в польській історичній географії.

Останній розділ другої частини (с. 182–204) розглядає питання так званого «географічного горизонту», тобто знання про власну, навколишні та далекі країни в різні часи (знайомство зі світом), уявлення про форму Землі, її місце в Космосі. На нашу думку, ця тематика хоч і близька (наприклад, діапазон просторової орієнтації може пояснити напрямки й характер торговельних стосунків, міграцій), але належить не стільки до історичної географії, скільки до історії географії (зокрема, розвиток ментальної географії), а тому потребує дослідження в окремій монографії.

Третя частина книги – «Допоміжні науки і дисципліни». У шести розділах тут розглядаються питання взаємодії історичної географії

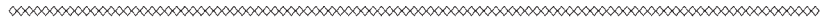

з археологією, лінгвістикою та ономастикою (топонімікою, гідронімікою, етнімімікою тощо), кліматологією, гідрологією, ботанікою, антропологією і екологією людини. Звичайно, що автор зосередився лише на головних напрямках наукових досліджень, розуміючи, що диференціація наук буде тривати й далі. Він вважає, наприклад, можливою появу нових окремих субдисциплін, зокрема історичної географії морів і океанів (або історичної океанографії) (с. 277).

Я.-В. Тишкевич пояснює історикам, як використовувати результати досліджень перелічених наук, наводить варіанти співпраці з науковцями природничого циклу та філологами (лінгвістами, ономастами) на прикладах польської історичної географії за останні 100 років. При цьому він пише, що дослідник історичної географії (мається на увазі історик) «тепер має чотирьох основних союзників: географа, еколога, археолога і картографа» (с. 205). Звичайно, що історик треба уважно ознайомитися з методами та правилами їхньої роботи, знати відповідну термінологію й публікації.

Я.-В. Тишкевич наполягає на тому, що під час професійної підготовки історика повинні надаватися природничо-географічні та біологічні знання (с. 281). Серед розділів тут найбільший присвячений питанням ботаніки (с. 280–305), хоча це тільки частина біосфери. У житті людини не меншу роль відіграють також ареали та чисельність тварин, птахів, риб, але це вже не ботаніка. Проте ботаніки, безумовно, накопичують значний матеріал для розуміння трансформації географічного середовища і його деградації внаслідок діяльності людини. Тому автор підкреслює необхідність співпраці істориків саме з ними (с. 281). Особливо він виділяє цінний посібник у галузі археоботанічних досліджень (Познань, 2005), де докладно пояснюються методи польових та лабораторних досліджень, інтерпретація результатів.

Вважається перспективним новий метод генетичного дослідження рослин – автор монографії сподівається, що він дозволить визначити області одомашнення різних видів рослин, а згодом – шляхи та приблизну хронологію розповсюдження цих культур в Європі (с. 303–304). Серед ефективних методів використовується палінологічний аналіз (дослідження викопного пилку квітучих рослин), який дозволяє реконструювати минулі екосистеми, що

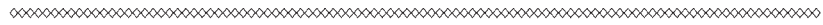

важливо й для вивчення фауни колишніх часів. Нещодавно був реалізований метод тестування пилку, що містить мідь з посудин, розкопаних археологами.

Цікаво, що в Польщі зібрані археологічні матеріали оформлюються як «Карта документації археологічного положення», що має 10 розділів: 1) локалізація і назва місцевості; 2) положення в межах фізико-географічної одиниці; 3) доступність (забудова і власність); 4) культурна і хронологічна характеристики; 5) тип ґрунту; 6) характер місцевості; 7) виявленні загрози; 8) пропозиції для служб консервації; 9) анотація того, хто виконав інвентаризацію; 10) верифікація воєводського консерватора та господаря цієї місцевості. Культурна характеристика й хронологія пам'ятки можуть бути змінені й уточнені в процесі подальших досліджень або зроблені повторно іншою групою археологів. На другій сторінці документа міститься топографічний план мірилом 1:10 000 або 1:5 000. Усі такі документи (метрики) знаходяться в розпорядженні воєводського консерватора (зберігача) археологічних об'єктів, а їхні копії – у Центрі документації пам'яток у Варшаві. І тепер головне: історик може ознайомитись із цими джерелами й використовувати у своїх дослідженнях (с. 218–219).

Автор зауважує, що навіть залишки польових укріплень XIX і XX ст. (позиції гармат, окопи та мережі бункерів), систем телефонного зв'язку тощо можуть бути досліджені методом розкопок у поєднанні з камеральною роботою, а також працею в бібліотеках, архівах та картосховищах. Проте найновіші публікації, що мають назву «історичних атласів», дуже часто подають розпливчату інформацію, яка не має належної джерельної вартості й не відсилає користувача до картографічних першоджерел (с. 220). Тут треба розрізняти історичні атласи, які є авторською реконструкцією історичних подій, та публікації аутентичних картографічних джерел, що є предметом історії картографії та картографічного джерелознавства.

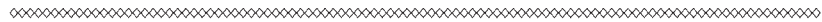
У будь-якій книзі можна знайти певні недоліки, тим більше, коли вона присвячена глобальній темі і про яку треба розповісти дуже стисло. У книзі Я.-В. Тишкевича інколи зустрічаються технічні помилки. Зокрема, згадується, що 1667 р. король Владислав IV замінив давній обов'язок постачання коней для пошти на відповідний

податок (с. 133), але помер 1648 р. Згадуючи війну поляків з хрестоносцями 1519–1520 рр., автор пише про московського царя Івана Васильовича як союзника великого магістра Альбрехта (с. 278), але в той час правителем Москви був великий князь Василій III. Дивно, що Я.-В. Тишкевич датує Першу світову війну 1914–1919 рр., хоч вона закінчилася 1918 р. (с. 156), а так званий «Потоп» – 1648–1660 рр. (с. 150), тоді як традиція пов'язує цей термін із шведським вторгненням у Польщу (Potop Szwedzki) і війною 1655–1660 рр.

Ерудиція й великий досвід Я.-В. Тишкевича не підлягає сумніву. Автор справедливо критикує американського вченого П. Боувлера (P.J. Bowler), який у великому дослідженні екології рослин і тварин та розвитку екологічного знання за останні півстоліття не використовує польські студії й «навіть про науку російську він знає мало» (с. 306–307). У Польщі оперативно перекладають чимало цікавих іноземних видань, але серед них небагато українських і російських. Проте навіть у добу поширення Інтернету неможливо знайти всю потрібну інформацію. Особливо це стосується картографічних джерел (перш за все атласів).

Вибірковий список історичних атласів Я.-В. Тишкевича скоріше показує недостатнє володіння інформацією (у чому він не винен). Тут можна знайти збірки репродукцій старовинних або старих картографічних джерел (переважно не історичних за змістом), що, на нашу думку, є предметом не історичної картографії, а історії картографії¹⁷. Серед переліченого інколи зустрічаються атласи дитячого рівня: невідомо для чого тут вельми схематичний англійський атлас М. Гілберта, який навіть для школяра дає недостатню інформацію. Але ми не знайдемо фундаментальний радянський «Морской атлас» величезного формату (видання Головного Штабу ВМФ СРСР), третій том якого (що фактично складається з чотирьох) присвячений військовій історії¹⁸ – за обсягом інформації він досі не перевершений. Не згадані тут деякі унікальні новіші російські історичні атласи, які обов'язково треба вивчати фахівцю¹⁹. Серед білоруських у списку є «Атлас гісторыі Беларусі ад старажытнасці да нашых дзён» (Мінск, 2004. – 160 с.), але немає набагато більшого академічного атласу Білорусі (вийшли два томи з чотирьох)²⁰. Серед українських історичних атласів випадково

вказаний лише один маленький шкільний²¹, але не згадуються найбільші наукові атласи Ю. Лози²². З цілої серії англійських історичних атласів видавництва «The Times» вказаний лише один (не найбільш цікавий).

Це є наслідком поганих наукових комунікацій між державами навіть у добу використання Інтернету: повні та якісні електронні версії наукових видань (особливо атласів), як правило, відсутні. За міжбібліотечним абонементом отримати їх неможливо, книгообмін між державами відбувається рідко й безсистемно, тому повне знайомство з потрібними атласами й мапами потребує наукового відрядження в інші держави, тим більше, якщо метою є створення порівняльного аналізу розвитку історичної географії та історичної картографії в різних країнах, але сподіватися на це практично неможливо.

Якщо українські та російські навчальні посібники з історичної географії для істориків майже не дають уявлення про використання джерел і методів природничого циклу, а посібники для географів (за винятком книг І. Вітвера та В. Максаковського²³) орієнтовані переважно на історичне ландшафтознавство чи екологію, то книга Я.-В. Тишкевича дає гармонійне уявлення про всі структурні частини історичної географії. Тому вона, безумовно, корисна для фахівця в цій галузі, незалежно від його вузької спеціалізації. Книга переконливо доводить необхідність реорганізації навчальних планів історичних факультетів України на користь збільшення викладання історичної географії та історичної картографії, а також знайомства з методами природничих наук. Її доцільно перекласти українською мовою та рекомендувати для вивчення в університетах. Необхідно здійснити також аналогічне дослідження про історію розвитку, стан і перспективні напрямки історичної географії України, доповнити його анотованою бібліографією.

¹ An Historical Geography of Europe / Ed. R.A. Butlin, R.A. Dodgshon. – Oxford, 1998.

² *Tyszkiewicz J. Geografia historyczna: zarys problematyki.* – Warszawa, 2014.

3 Krzyżacy / K. Móraski, J. Tyszkiewicz – Warszawa, 1970, 2-e вид. – Warszawa, 1973, 3-е вид. – Warszawa, 1980; Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu. Historia pogranicza nad górną Narwią do połowy XIII w. – Warszawa, 1974; Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975; Terytorium Jaćwieży w starszej historiografii // Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 1975. – T. 1. – S. 99–207; Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. Związki i uwarunkowania przyrodniczo-kulturowe. – Warszawa, 1981; Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej. – Warszawa, 1983; Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w. – Warszawa, 1989; Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim: 1519–1521. – Warszawa, 1991; Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór szkiców. – Warszawa, 2003; Mazowsze jako kraina historyczna // Przyroda Mazowsza i jej antropogeniczne przekształcenia / Red. A. Richling. – Pułtusk, 2003. – S. 9–25; Tatarzy w Polsce i Europie. Fragmenty dziejów. – Pułtusk, 2008.

4 Arnold S. Geografia historyczna Polski. – Warszawa, 1951.

5 Анучин В.А. Теоретические проблемы географии. – М., 1960.

6 Белов М.И. Проблемы изучения историко-географической среды // Известия ВГО. – 1976. – Т. 108. – Вып. 6. – С. 512–515.

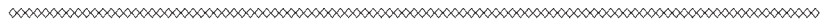
7 Гольденберг Л.А. Развитие отечественной исторической картографии // Вопросы истории. – 1974. – № 7. – С. 34.

8 Дробижев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В. Историческая география СССР: Учебное пособие. – М., 1973. – С. 4.

9 Краткая географическая энциклопедия. – М., 1961. – Т. 2: Евлах – Миллибар. – С. 158.

10 Stamp L.D. The geography of life and death. – London, 1964; New-York., 1965; Стамп Л. География жизни и смерти. – М., 1967.

11 Галкович Б.Г. К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях // История СССР. – 1974. – № 3. – С. 132–141; Его же. К вопросу об историко-картографическом методе исследования // Кавказ и Византия. – Ереван, 1980. – Вып. 2. – С. 48–67; Его же. Историческая картография: предмет, метод и возможности // Historická geografie. – Praha, 1983. – 22. Vývoj a výsledky historickogeografického výzkumu v ČSSR. – S. 137–168; Его же. Историческая картография: предмет, метод и возможности. // Историко-географический сборник. – Краснодар, 2007. – Вып. 1. – С. 74–89.

¹² Гольденберг Л.А. Указ. соч. – С. 34.

¹³ Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века: Учеб. пособие. – М., 1976. – С. 4.

¹⁴ Дробижев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В. Указ. соч.; Самаркин В.В. Указ. соч.

¹⁵ Лоза Ю.И. Територіяльний устрій Русі-України (X–XIII ст.). Атлас. – К., 2012.

¹⁶ Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – Л., 1983. Див. також: *Их же*. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – М., 1988.

¹⁷ Ширяев Е.Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. – Минск, 1991; Борисовская Н.А. Старинные гравированные карты и планы (XV–XVIII веков): Космографии, карты земные и небесные, планы, ведуты, баталии. – М., 1992; Śląsk na dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII w. / Ed. A. Zieliński. – Wrocław, 1998 та ін.

¹⁸ Морской атлас. – [Л.], 1958. – Т. III: Военно-исторический. – Ч. 1. – Л. 1–45; 1959. – Ч. 1. Описания к картам; 1963. – Т. III. Военно-исторический. – Ч. 2. – Л. 1–59; 1966. – Ч. 2. Описания к картам.

¹⁹ Военно-исторический атлас России. IX–XX века / Авт.-сост. И.И. Максимов. – М., 2003; Цуцнев А.А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774–2004). – М., 2006; История войн. Россия. Иллюстрированный атлас / Авт.-сост. К.А. Залесский, О.В. Сухарева, А.А. Фетисов. – М., 2007; Атлас объектов культурного наследия (памятников истории и культуры) города Москвы: в 3 т. – М., 2008; Фролов А.А. Исторический атлас Деревской пятины Новгородской земли (по писцовым книгам письма 1495–1496 годов): в 3 т. – СПб., 2008 та ін.

²⁰ Вялікі гістарычны атлас Беларусі. – Мінск, 2009. – Т. 1; 2013. – Т. 2.

²¹ Атлас з історії України (1914–1939 рр.). 10 клас / Упоряд.: О.В. Гісем, Д.В. Ісаєв, О.О. Мартинюк. – К., 2000.

²² Історичний атлас України: Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Кер. проекту і авт.-упор. Ю. Лоза. – К., 2010; Лоза Ю.И. Вказ. пр.

²³ Витвер И.А. Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира. – М., 1963; Максаковский В.П. Историческая география мира. – М., 1997.

НОВЕ ПОЛЬСЬКЕ ВИДАННЯ З ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

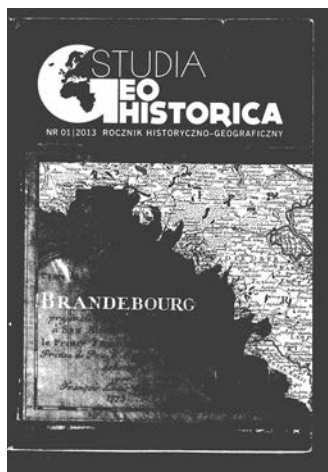
Рец. на збірник статей: *Studia geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny*. / [red. nacz. Bogumił Szady]. – Warszawa: Fundacja Centrum GeoHistorii, 2013. – Nr 1. – 166 s.

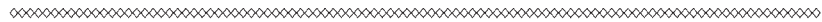
Польський науковий простір заповнив новий часопис – «*Studia geohistorica*» (український дослідник Ростислав Сосса є членом його Наукової ради). Читаючи та осмислюючи написане в щорічнику, не можна не втішатися за сусідів. Помітно, що постійний науковий пошук приносить їм академічне задоволення.

У вступному слові ініціатори створення часопису зазначають основні причини його появи. Зокрема, *Богуміл Шади*, *Беата Конопка*, *Радослав Скрицькі* пишуть про потребу інтердисциплінарних студій пограниччя історії та географії, намагання об'єднати зусилля істориків, географів, соціологів, культурознавців. Цілком слушний постулат, який вже неодноразово був озвучений у польській історіографії.

Збірник складається з кількох блоків. У розділі «*Традиції історичної географії*» (с. 7–18) вміщено дві статті дослідників XIX – початку XX ст. щодо завдань цієї дисципліни. У рубриці «*Статті*» (с. 19–118) надруковано сім розвідок про проблеми та джерельний потенціал історичної географії. Наступний тематичний блок складається з *рецензій та оглядів* (с. 119–151). І завершує наукову частину розділ «*Комунікати та звіти*» (с. 152–162).

Цілком логічним є вміщення на початку часопису двох статей істориків, які були написані фактично на зламі XIX та XX ст. та

в середині 1920-х рр. Цим самим автори ідеї часопису чітко усвідомлюють спадковість наукових поколінь та необхідність реалізовувати поставлені постулати попередніми генераціями істориків. Розвідки є концептуальними щодо стану та завдань, які ставились перед дослідниками історичної географії.

Станіслав Смолька, один із найяскравіших польських істориків кінця ХІХ ст., який сформувався під впливом німецької історичної школи, у матеріалі «*Про підготовчу роботу до історичної географії Польщі*» (надрукована 1880 р.) визначав одними із першочергових завдань на полі історичної географії вивчення адміністративних (повітових, губерніяльних, воєводських) та костельних (деканатів, дієцезій) кордонів, територіальної організації земського судівництва та монографічних студій про окремі регіони (с. 12–13).

Станіслав Павловскі статтю «*Географічне положення Польщі*» написав 1924 р. На той час після 123 років бездержавності вже шість років існувала нова Польща. Тому автор у статті акцентував увагу на значимості історико-географічних студій у контексті формування патріотизму, відчуття рідної землі для нового покоління поляків в умовах відновлення польської держави.

Оригінальним є несприйняття автором поняття Центральна Європа. С. Павловскі вважав, що Польща є західноєвропейською державою, на схід від якої вже починається Східна Європа (с. 16).

Стаття сучасного дослідника *Богуміла Шади* «*Історична географія у Польщі – розвиток і перспективи*» має фундаментальне, програмне значення у вимірі цілей та завдань польської історичної географії. Автор здійснив огляд розвитку наукових інституцій, які займались вивченням історичної географії від початку ХХ ст.; звернув увагу на появу ряду термінів у студіях даної дисципліни, як-то адміністративний ландшафт, геополітичний простір (с. 26); на морфогенетичні дослідження (с. 27), соціотопографічні (взаємини людини та середовища й розуміння простору як результату культурних, політичних, суспільних та економічних взаємин), на кліматичні та гідрологічні підходи (с. 28), які мають інтегрально залучатись до вирішення дослідницьких завдань. Б. Шади пише й про нові ділянки знань, тем та дослідницьких проблем, суміжних

із історичною географією (с. 31). Він наголошує на значимості методологічних дискусій, обміну результатами досліджень поміж істориками та географами (с. 32).

Б. Шади не забуває нагадати істотну негативну зміну в 50-ті рр. ХХ ст., коли політична складова змусила перервати розвиток історичної географії (геоісторії) та на її базі поставити акцент на економічній географії. Що, у свою чергу, істотно вплинуло на ліквідацію та переформатування університетських кафедр. Відповідно відкоригувалися методи досліджень та питальник до джерел. І, зрозуміло, це негативно вплинуло на ерудиційну складову досліджень у наступні десятиліття.

Каміл Несцьорук у статті «*Архівні картографічні матеріали як джерело до реконструкції простору давніх сіл у просторі міської забудови*» продемонстрував методику поєднання територіальних досліджень з використанням топографічних мап, складених протягом 1945–1989 рр., та фотокарт, зроблених на землі й у повітрі для відтворення простору давніх поселень. Такі дослідження важливі також тому, що карти періоду ПНР часто піддавались цензурі та можуть бути джерелом для встановлення ступеня (не)достовірності відтворюваного ландшафту.

Тереза Богач у розвідці «*Символічний простір на давніх мапах Сілезії (XVI–XVIII ст.)*» намагається визначити, як зміна простору впливала на простір культурний, а також звертає увагу на потребу зазначення на картах специфічного культурного коду.

Гжегож Страухольд в студії «*Край знаний, а держава ще ні. Міркування про географію вільної Польщі на шпальтах періодичних видань Другої Речі Посполитої*» висвітлив питання вивчення географії в освітніх закладах у міжвоєнний період та навів приклади того, як тодішні дослідники вбачали, цілком слушно, у географії істотний предмет для формування національної та державної свідомості.

Люцина Шанявська в статті «*Засади географічного опису конструювання мап в Географії Птолемея, редактованої Ніколаусом Германусом*» сконцентрувалась на детальному аналізі копій карт до «Географії» Птолемея, які робив Ніколаус Германус – астроном і картограф XV ст. Копії нині зберігаються в бібліотеках Варшави,

Неаполя, Флоренції. Дослідниця на прикладі творчості Н. Германауса показала етапи розвитку європейської картографії XV–XVI ст.

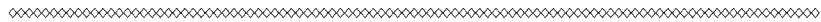
Вальдемар Буковскі та Анджей Янечек («Йосипинська мапа Галичини (1779–1783) у переддень видання. Предмет та відправний пункт видавничої програми») студіювали карти Галичини та Лодомерії (зокрема, мапи Ф. фон Міга), котрі були створені за царським наказом протягом 1760–1780-х рр. Автори згадують факт виходу в Україні дрібних фрагментів згаданої мапи, до того ж невисокої якості та в чорно-білому варіанті¹. Дослідники наголошують на важливості її вивчення для українських істориків.

Анна Врохна у статті «*Загальнопольська система доступу геоінформаційних засобів OGIWO*» пише про геодезичну базу даних, яка може використовуватись не тільки науковцями, але й широкими колами громадськості. Цифризація здійснена задля ефективного використання бази даних і полегшення реалізації сільськогосподарських, туристичних, транспортних, телекомунікаційних проєктів.

У розділі «*Рецензії та огляди*» відмітимо кілька позицій. *Войцех Вальчак* аналізує книгу *Гжегожа Блащика «Історична географія Великого князівства Литовського. Стан і перспективи досліджень»*. Цікаво, що автор огляду згадує працю Ігоря Сковчиляса «*Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*» (Львів, 2010) у контексті кордонів унійних єпархій та історії православної й унійної львівських єпархій «як досить вичерпно», хоча не подає її бібліографічний опис у посиланні.

Яцек Хахай розглянув книгу *Марка Слоня «Подвійні та багатократні міста у середньовічній Європі»*.

Ірина Водзянова прорецензувала збірку статей українського історика *Миколи Крикуна «Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст. Статті і матеріали»* (Львів, 2012). Історики переважно підкреслюють, без сумніву, титанічну працю М. Крикуна з видання документів. Однак, що стосується археографічної складової видання, то не зроблено скрупульозної дипломатичної, палеографічної експертизи документів, а також опису печаток, які їх супроводжують.

У рецензованому виданні також містяться дві англомовні рецензії – одна на черговий випуск часопису історична географія, який виходить у Чехії (*Historická geografie*. – 2012. – Vol. 38. – № 1), а інша – на німецьку роботу «Історична географія» (Winfried Schenk «*Historische Geographie. Geowissen kompakt*». – Darmschadt, 2011).

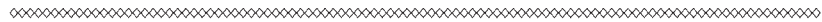
У рубриці «*Комунікати та звіти*» вміщена інформація про конференції, круглі столи на тему історичної географії та картографії, зокрема: «Забуті мости, шляхи та переправи у Галичині. Проблема досліджень над комунікаційними системами XVIII–XX ст.», Жешув-Перемишль, 19–21 вересня 2012 р.; Сакрум у ландшафті. Звіт із XV інтердисциплінарного наукового семінару Комісії культурного ландшафту Польського географічного товариства, Люблін, 25–27 вересня 2012 р.; XXVI загальнопольська конференція істориків картографії, Варшава, 13–15 вересня 2012 р.; Зібрання Комісії історичної географії Польського історичного товариства, Варшава, 18 жовтня 2012 р. У науково-організаційній роботі виразно проглядається важлива роль Інституту історії ПАН, при якому працює Комісія з історичної географії. Саме він як академічна установа є одним із центрів координації студій даного дослідницького напрямку.

До статей додаються анотації англійською мовою, до кількох англомовних – польською. Видання містить чорно-білі ілюстрації.

Щорічник допомагає усвідомити загальну картину розвитку історичної географії в польській історичній науці. Як завжди, наявна дуже добра орієнтація польських істориків у європейській історіографії.

Крізь призму публікацій помітне означення та розуміння поля досліджень історичної географії. І це не тільки конкретно карти, плани, тобто математичний та географічний контекст. Важливим аспектом є культурний, соціальний, релігійний ландшафт, питання простору². Автори демонструють мапу як джерело з історії культури, а точніше, культурної антропології.

Дослідники підкреслюють джерела фінансування наукових ініціатив із видання мап. Зокрема, ідеться про підтримку Міністерства науки та вищої школи Польської Республіки, Фондації

сприяння польської науки, Національного центру науки, закордонних грантових програм. Тому кожен огляд польської наукової продукції мимоволі наводить на сумні паралелі з українською історичною наукою, покинутою державною адміністративною машиною, яка не має розуміння необхідності фінансування фундаментальних джерельних історичних досліджень.

Чергова публікація польських істориків на тему історичної географії схиляє до серйозних рефлексій на тему сучасного стану цієї галузі вітчизняної історичної науки. Вважаємо, на часі випрацювати дослідницькі постулати в українській історичній географії, здійснити інвентаризацію всього, що було опубліковано протягом ХІХ–ХХ ст. Одним із першочергових завдань є також виявлення та оприлюднення всіх мап, які є в українських архівах, музеях та бібліотеках, що буде солідною цеглиною в новому фундаменті розвитку історичної географії, або, за Фернаном Броделем, геоісторії.

¹ *Петришин Г.* Карта Ф. фон Міга (1779–1782) як джерело до містознавства Галичини. – Львів, 2006.

² В українській історіографії проблему простору в геоісторичному вимірі вивчає професор Мар'яна Долинська, див.: *Долинська М.* Історична топографія Львова ХІV–ХІХ ст. – Львів, 2006.

АНОТАЦІЇ

Анатолій Авраменко

**Досвід створення історичної карти
Катеринославського козацького війська**

У статті аналізується інформація, що дозволяє вперше створити історичну карту Катеринославського козацького війська. Прокоментовані помилкові відомості про військо, що потрапили в радянські, російські й українські енциклопедії. Карта показує розміщення різних соціальних категорій населення, які зараховано до складу війська в 1787–1790 рр., зміни територіального складу війська.

Ключові слова: козаки, військо, Катеринослав.

Ярослава Верменич

**Від історичної географії до геоісторії:
парадигми зближення**

Стаття присвячена висвітленню місця й ролі сучасних геокультурних підходів у контексті формування образу регіонів та аналізу регіональної структури соціумів. Оновлення регіонального ракурсу наукового пізнання, розгляд регіону як соціокультурної спільноти сприяє розрізненню понять «історична географія» та «геоісторія» й формуванню нової просторової дослідницької парадигми.

Ключові слова: історична географія, геоісторія, регіон, соціум.

Анастасія Вітрянська

**Географічні карти XVII–XVIII ст. у колекції
Національного музею історії України**

У статті досліджуються географічні карти з колекції Національного музею історії України, що датуються XVII–XVIII ст., та висвітлюється процес їх атрибуції. Уміщені біографічні дані картографів та граверів.

Ключові слова: географічні карти, картографія, Гоманн Йоганн Баптист, Зойтер Маттеус, П'єр Дюваль, Національний музей історії України.

Александр Дрбал, Карел Радей

Тарас Шевченко: мандри та науки про Землю і Всесвіт

У статті описано участь великого українського поета й художника Тараса Шевченка (1814–1861) у Аральській описовій та Каратауській (геологічній) експедиціях. Уперше означено методи й прилади астрономічних спостережень і топографічних знімань, які застосовувались в Аральській експедиції. Відзначено контакти поета з астрономами й геодезистами. Зроблено спробу по-новому інтерпретувати деякі його акварелі та малюнки й виявити вплив на його творчість астрономічних і геодезичних знань.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Олексій Бутаков, Олексій Макшеев, Аральська експедиція, Каратауська експедиція.

Дмитро Ісаєв

Історичні карти в геополітичному моделюванні

У статті викладено погляд на проблему практичного використання історичних карт, що можуть бути не тільки навчальними посібниками або ілюстраціями до академічних праць, а й інструментом геополітичного моделювання. Застосування історико-порівняльного методу в геополітичній науці передбачає зіставлення карт тієї самої території, але різних епох, та проведення історичних паралелей. На прикладах показано, що сліди політичних ландшафтів минулого, зафіксовані на історичних картах, мають тенденцію до поновлення й можуть зберігатися дуже довго, а іноді й вічно. Ця особливість історичного процесу може бути використана для прогнозування розвитку політичної ситуації в окремих країнах та навіть у цілому світі.

Ключові слова: історична карта, історико-порівняльний метод, політичний ландшафт, геополітичне моделювання.

Георгій Козубовський

Про Буго-Прип'ятський шлях у середині XIV ст.

Стаття присвячена проблемі торговельних і економічних зв'язків між Мазовією й русько-литовськими князівствами. Аналізується питання про існування торговельних шляхів в басейні Прип'яті в середині XIV ст. Знахідки празьких грошів Яна I

Люксембурзького (1310–1346) і Карла I (1346–1378) позначають найважливіші центри на торговому шляху в середині XIV ст.

Ключові слова: XIV ст., Наримунт, Буго-Прип'ятський шлях, празькі гроші, сіль.

Олексій Марченко

Створення «Національного атласу України» як етап розвитку історико-географічних і картографічних знань в Інституті історії України НАН України

У статті досліджується розвиток історико-географічних і картографічних студій в Інституті історії України НАН України за радянської доби на прикладі створення «Національного атласу України» в УРСР. Аналізуються основні напрямки досліджень учених Інституту історії АН УРСР у зазначений період. Підкреслюється формування історико-географічного осередку в Інституті історії України НАН України в УРСР.

Ключові слова: історична географія, «Національний атлас України», Інститут історії України НАН України, карта, історичний атлас.

Неоніла Падюка

Українці на етнічних картах першої половини XIX ст.

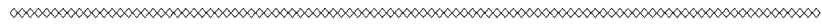
У статті розглядаються етнічні карти другої половини XVIII – першої половини XIX ст., які відображають ареал розселення українців. Зокрема, аналізуються ті, які фіксують українсько-білоруську, українсько-російську, українсько-румунську, українсько-словацьку та українсько-угорську етнічні межі.

Ключові слова: українці, русини, етнічна карта, етнічні межі, етнічні території.

Ярослав Пилипчук

Завоювання батьківщини угорцями та їхні походи на Балкани

Стаття присвячена завоюванню батьківщини угорцями та їхній участі в балканській політиці. До кінця IX ст. угорці напали на практично всіх своїх сусідів. Їхній альянс з Візантією був нетри-

валим і датувався тільки закінченням IX ст. Війна угорців на стороні ромеїв проти болгарського царя Симеона мала важливі наслідки. Болгари, щоб ефективно протистояти угорцям, найняли печенігів, котрі змусили угорців мігрувати з Етелькоза. Вони переселились до Паннонії та знищили Велику Моравію під час війн кінця IX – початку X ст. Для походу проти ромеїв 934 р. угорці уклали союз з печенігами. Походи на Візантію розглядались угорцями як шанс поповнити казну, зокрема походи 943 та 959 рр. були здійснені саме з такою метою. Вони були зупинені поразками від ромеїв 961 і 970 рр.

Ключові слова: угорці, болгари, Візантія, Трансильванія, Паннонія.

Ярослав Пилипчук

Історична географія володінь саамів у Середньовіччі

Стаття присвячена історичній географії саамів у Середньовіччі. У ранньому Середньовіччі землі саамів охоплювали не тільки тундру, а й лісові території. Фінська та карельська експансія витиснула їх на північ у XIII ст. Тоді ж норвежці та росіяни досягнули домовленості про північний кордон і розподіл данини з саамів. Суперництво між Данією та Росією в XVI–XVII ст. обумовило колонізацію Європейської Півночі норвежцями та росіянами. Вона здійснювалась ченцями, місіонерами та купцями. Лютеранські пастори наvertsали саамів до християнства, вели наступ на їхню традиційну культуру та язичницькі вірування.

Ключові слова: саами, норвежці, росіяни, місіонери, ченці, купці, Данія, Європейська Північ.

Богдан Смерека

Кам'янецьке староство Львівської землі Руського воєводства в XVI–XVIII ст. (у світлі фіскальних джерел)

Опираючись на фіскальні документи (генеральні люстрації, інвентарі, поборові реєстри), автором здійснено спробу охарактеризувати адміністративно-територіальний та соціально-економічний розвиток Кам'янецького староства, що знаходилося на півночі Львівської землі Руського воєводства, в долині ріки Західний Буг.

Встановлено імена очільників староства протягом XVI–XVIII ст. Відстежено територіальні зміни в комплексі та з'ясовано їхні причини. Досліджено кількісний та етнічний склад міст і сіл королівщини, а також фактори появи та занепаду поселень.

Ключові слова: фіскальні джерела, історична географія, історична демографія.

Сергій Хведченя

«Шлях із Варягів у Греки»:

з давніх-давен і до сьогодення

«Шлях із Варягів у Греки» – одна з найдавніших торговельних магістралей на теренах колишньої Київської Русі. Згідно з літописними відомостями, одним із перших і найвідоміших людей, які мандрували ним, був апостол Андрій Первозванний. У даній статті розглянуто історичні факти й основні гіпотези, що пов'язані з його подорожжю до Скіфії й тих земель, де потім повстала й розквітла Київська Русь. Зроблено спробу відтворити кінцеві пункти легендарного шляху, уміщено розповідь про сучасні експедиції цим маршрутом.

Ключові слова: торговельний шлях, варяги, греки, Київська Русь, літопис.

АННОТАЦИИ

Анатолий Авраменко

Опыт создания исторической карты Екатеринославского казачьего войска

В статье анализируется информация, позволяющая впервые создать историческую карту Екатеринославского казачьего войска. Прокомментированы ошибочные ведомости о войске, попавшие в советские, российские и украинские энциклопедии. Карта показывает размещение различных социальных категорий населения, зачисленных в состав войска в 1787–1790 гг., изменение территории войска.

Ключевые слова: казаки, войско, Екатеринослав.

Ярослава Верменич

От исторической географии к геоистории: парадигмы сближения

Статья посвящена исследованию места и роли современных геокультурных подходов в контексте формирования образов регионов и анализа региональной структуры социумов. Обновление регионального ракурса научного познания, рассмотрение региона как социокультурной общности способствует разграничению понятий «историческая география» и «геоистория» и формированию новой пространственной исследовательской парадигмы.

Ключевые слова: историческая география, геоистория, регион, социум.

Анастасия Витрянская

Географические карты XVII–XVIII вв. в коллекции Национального музея истории Украины

В статье исследуются географические карты из коллекции Национального музея истории Украины, датируемые XVII–XVIII вв., и освещается процесс их атрибуции. Вмещены биографии картографов и граверов.

Ключевые слова: географические карты, картография, Гоманн Иоганн Баптист, Зойтер Маттеус, Пьер Дюваль, Национальный музей истории Украины.

Георгий Козубовский

О Буго-Припятском пути в середине XIV в.

Статья посвящена проблемам экономических связей между Мазовией и русско-литовскими княжествами. Анализируется вопрос о существовании торговых путей в бассейне р. Припять в XIV в. Находки пражских грошей Яна I Люксембургского (1310–1346) и Карла I (1346–1378) обозначают важнейшие центры на торговом пути в середине XIV в.

Ключевые слова: XIV в., Наримунт, Буго-Припятский путь, пражские гроши, соль.

Алексей Марченко

Создание «Национального атласа Украины» в УССР как этап развития историко-географических и картографических знаний в Институте истории Украины НАН Украины

В статье исследуется развитие историко-географических и картографических студий в Институте истории Украины НАН Украины в советское время на примере создания «Национального атласа Украины» в УССР. Анализируются основные направления исследований ученых Института истории АН УССР в данный период. Подчеркивается формирование историко-географической ячейки в Институте истории Украины НАН Украины в УССР.

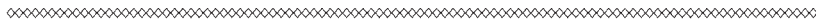
Ключевые слова: историческая география, «Национальный атлас Украины», Институт истории Украины НАН Украины, карта, исторический атлас.

Неонила Падюка

Украинцы на этнических картах первой половины XIX в.

В статье рассматриваются этнические карты второй половины XVIII – первой половины XIX вв., изображающие ареал расселения украинцев. В том числе, анализируются те, что фиксируют украинско-белорусскую, украинско-российскую, украинско-румынскую, украинско-словацкую и украинско-венгерскую границы.

Ключевые слова: украинцы, русины, этническая карта, этнические границы, этнические территории.

Ярослав Пилипчук

Завоевание родины венграми и их походы на Балканы

Данная статья посвящена завоеванию родины венграми и их участию в балканской политике. До конца IX в. венгры нападали на практически всех своих соседей. Их альянс с Византией был недолгим и датировался концом IX в. Война венгров на стороне ромеев против болгарского царя Симеона имела далеко идущие последствия. Болгары, чтобы эффективно противостоять венграм, наняли печенегов, которые изгнали венгров из Этелькёза. Мигрировавшие венгры переселились в Паннонию и сокрушили Великормавское государство во время войн конца IX – начала X вв. Для похода против ромеев в 934 г. они заключили союз с печенегами. Походы на Византию рассматривались венграми как шанс пополнить казну. Походы 943 и 959 гг. были осуществлены именно с этой целью. Они были остановлены поражениями от ромеев в 961 и 970 гг.

Ключевые слова: венгры, болгары, Византия, Трансильвания, Паннония.

Ярослав Пилипчук

Историческая география владений саамов в Средневековье

Статья посвящена исторической географии саамов в Средневековье. В раннем Средневековье земли саамов находились не только в тундре, но и в лесных территориях. Финнская и карельская экспансия вытеснила их на север в XIII в. Тогда же норвежцы и русские достигли договоренности о северной границе и распределении дани с саамов. Соперничество между Данией и Москвой в XVI–XVII вв. обусловило колонизацию Европейского Севера норвежцами и русскими. Она осуществлялась монахами, миссионерами и купцами. Лютеранские пасторы проводили христианизацию саамов и вели наступление на их традиционную культуру и языческие верования.

Ключевые слова: саамы, норвежцы, русские, миссионеры, монахи, купцы, Дания, Европейский Север.

Богдан Смерека

**Каменецкое староство Львовской земли
Русского воеводства в XVI–XVIII вв.
(в свете фискальных источников)**

Опираясь на фискальные документы (генеральные люстрации, инвентари, реестры поборов), автором предпринята попытка охарактеризовать административно-территориальное и социально-экономическое развитие Каменецкого староства, находившегося на севере Львовской земли Русского воеводства, в долине реки Западный Буг. Установлены имена руководителей комплекса на протяжении XVI–XVIII вв. Отслежены территориальные изменения в старостве и выяснены их причины. Исследован количественный и этнический состав городов и сёл домена, а также факторы появления и упадка поселений.

Ключевые слова: фискальные источники, историческая география, историческая демография.

Сергей Хведченя

«Путь из Варяг в Греки»: прошлое и настоящее

«Путь из Варяг в Греки» – одна из древнейших торговых магистралей на просторах бывшей Киевской Руси. Согласно летописным сведениям, одним из первых и самых известных людей, которые путешествовали по нему, был апостол Андрей Первозванный. В данной статье рассмотрены исторические факты и основные гипотезы, связанные с его поездкой в Скифию и те земли, где впоследствии была создана и укрепла Киевская Русь. Сделана попытка воссоздать конечные пункты легендарного пути, рассказано о современных экспедициях по этому маршруту.

Ключевые слова: торговый путь, варяги, греки, Киевская Русь, летопись.

ANNOTATIONS

Anatolii Avramenko

An experience of creation of Katerynoslav's cossack troops historical map

The article analyzes the information that allows creating a historical map of Katerynoslav Cossack army. There is commented on erroneous information about the army, ranked in the Soviet, Russian and Ukrainian encyclopedias. The map shows the location of the various social categories of the population enrolled in the army in the 1787–1790 years and changing area of troops.

Keywords: Cossacks, army, Katerynoslav.

Yaroslava Vermenych

From historical geography to geohistory: the paradigm of rapprochement

In the article the author defines the place and the role of modern geo-cultural approaches in the context of region image formation and analysis of regional social structure. Renewal of regional perspective of scientific knowledge, consideration of the region as a socio-cultural community serves to distinguish the concepts of «Historical Geography» and «Geohistory» and the establishing of a new spatial research paradigm.

Keywords: historical geography, geohistory, region, society.

Anastasiia Vitrianska

Geographic maps of the 17th–18th centuries in the collections of the National Museum of History of Ukraine

The article is dedicated to geographical maps dating back to 17th–18th centuries from the collection of the National Museum of history of Ukraine and the process of attribution. Biographies of cartographers and engravers are also included.

Keywords: Geographical maps, cartography, Homann, Johann Baptist, Seutter, Matthäus, Duval Pierre, the National Museum of History of the Ukraine.

journey to Scythia and those lands that then arose and flourished Kyivan Rus were analyzed in this paper. The attempt to recreate the final points of the legendary track, inserted the story of modern expedition on this route was made.

Keywords: trade route, Varangians, Greeks, Kyivan Rus, chronicle.

Georgii Kozubovskii

About the Buh-Prypiat rout in the middle of the 14th century

The article is devoted to the problems of the trade and economic relations between Mazowij and Russian-Lithuania principalities. An issue of trade routes existence in the Prypiat river reign in the middle of the 14th century is analysed. The findines of John I of Luxembourg (1310–1346) and Karl I (1346–1378) marc the most important centers on the trade routes in the middle of the 14th century.

Keywords: 14th century, Narymunt, Bug-Prypiat rout, Prague groschen, salt.

Oleksii Marchenko

The creating of the National atlas of Ukraine as development stage of historical-geographical and cartographic knowledge in the Institute of History of NAS Ukraine

The article highlights the development of historical and geographical and cartographical studies in the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine during creating the National Atlas of Ukraine in the USSR. It provides analysis of the main directions of research by scientists of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in this period. Special emphasis was made on the formation of historical and geographical nucleus in the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine in the USSR.

Keywords: historical geography, the National Atlas of Ukraine, the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, map, historical atlas.

Neonila Padiuka

Ukrainians on the ethnic maps of the first half of the 19th century

The article investigates ethnic maps of the second half of the 18th – the first half of the 19th centuries that reflect the area of Ukrainian settlement. In particular, author analysis the maps that record the Ukrainian-Belarusian, Ukrainian-Russian, Ukrainian-Romanian, Ukrainian-Slovak and Ukrainian-Hungarian ethnic landmark.

Keywords: Ukrainians, Rusyns, ethnic map, ethnic boundaries, ethnic territories.

Yaroslav Pylypchuk

Historical geography of sami lands in the Middle Ages

This paper focuses on the historical geography of the Sami Lands in the Middle Ages. In the early Middle Ages, the Sami lands were not only in the tundra, but also in forest areas. Finnish and Karelian expansion supplanted Sami to north in the 13th century. In the 13th century Norwegians and Russians have gained an agreement on the northern border, and the distribution of tribute from the Sami. The rivalry between Denmark and Moscow in the North in 16th–17th centuries caused the colonization of the European North by the Russians and Norwegians. It was carried out by monks, missionaries and merchants. Lutheran pastors were performing the Christianization of the Sami, erecting the church, led attack on traditional culture of the Sami and their pagan beliefs.

Keywords: Sami, Norwegians, Russians, missionaries, monks, merchants, Denmark.

Yaroslav Pylypchuk

Landtaking of the hungarians and their raids to the Balkans

This article is about the Landtaking of the Hungarians and their participation in Balkan politics. Hungarians attacked almost all of their neighbors until the end of the 9th century. Alliance of Hungarians with Byzantium was short and dated only the end of the 9th century. War on the side of the Hungarians against the Bulgarian king Simeon had

far-reaching consequences. Bulgarians to effectively confront the Hungarians hired Pechenegs, who expelled Hungarians from Etelköz. Migrating Hungarians settled in Pannonia and crushed state of Great Moravia during wars of the end of the 9th – beginning of the 10th centuries. For campaign against the Romans in 934, Hungarians formed an alliance with the Pechenegs. Raids to Byzantium considers Hungarians as a chance to boost the coffers. Campaigns of 943 and 959 were carried out for this purpose. Hungarian campaigns were stopped by the Byzantines in 961 and 970. Most of the names of the Bulgarians, Wallachians and Slavs in Hungarian Sources are fictional, but the wars against the Slavs and Wallachians in Transylvania and the Carpathians were real.

Keywords: Hungarians, Bulgarians, Byzantines, Transylvania, Pannonia.

Bohdan Smereka

Kamianets' starostwo of Lviv land of Rus' voivodship in the 16th–18th centuries (in light of fiscal sources)

Based on fiscal documents (general lustrations, inventory, tax registers), the author made an attempt to characterize the administrative-territorial and socio-economic development of Kamianets' starostwo, located in the north of Lviv land of Rus' voivodship, in the valley of the Western Bug. The names of starostwo heads during 16th–18th centuries were established. The territorial changes of complex were tracked and their causes were found. A quantitative and ethnic composition of the towns and villages of crown domain and factors of emergence and decline of the settlements were studied.

Keywords: fiscal sources, historical geography, historical demography.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Авраменко Анатолій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, керівник науково-дослідного центру Краснодарської регіональної організації «Співдружність Кубань-Україна».

Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Вітрянська Анастасія Вікторівна – старший науковий співробітник відділу документально-речових фондів Національного музею історії України.

Дрбал Александр – завідувач відділу науково-технічної інформації Науково-дослідного геодезичного, топографічного і картографічного інституту (Чехія, Здіби).

Ісаєв Дмитро Вікторович – завідувач редакції історичних атласів і карт Державного науково-виробничого підприємства «Картографія».

Козубовський Георгій Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

Марченко Олексій Валерійович – аспірант сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.

Падюка Неоніла Володимирівна – завідувач кабінету картографії Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України.

Перкун Віталій Павлович – кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.

Пилипчук Ярослав Валентинович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України.

Радей Карел – кандидат фізико-математичних наук, директор Науково-дослідного геодезичного, топографічного і картографічного інституту (Чехія, Здіби).

Смерека Богдан Володимирович – науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Хведченя Сергій Борисович – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

Наукове видання

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Збірка наукових праць
Число 13

Редактор: *Г. Калиниченко*

Науково-організаційне забезпечення:
*В. Томазов, С. Хведченя, Г. Калиниченко,
А. Торопцева, І. Хромова*

Комп'ютерна верстка: *Л. Мигаль*

Підписано до друку 20.12.2015 р. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 17,0. Обл. вид. арк. 16,9.
Наклад 300 прим. Зам. 48-2015.

Поліграфічна дільниця Інституту історії України
НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.